

КАРЛ МАРКС

ЗЛИДНІ ФІЛОСОФІЇ

КОСМОС

ЗЛИДНІ ФІЛОСОФІЇ

№ _____

„МАТЕРІАЛЬНУ СИЛУ МОЖНА ПОДОЛАТИ ТІЛЬКИ МАТЕРІАЛЬНОЮ Ж СИЛОЮ; АЛЕ Й ТЕОРІЯ ОБЕРТАЄТЬСЯ В МАТЕРІАЛЬНУ СИЛУ, КОЛИ ОПАНОВУЄ МАСИ“.

МАРКС.

КАРЛ МАРКС

ЗЛИДНІ ФІЛОСОФІЇ

ВІДПОВІДЬ НА
„ФІЛОСОФІЮ ЗЛИДНІВ“
ПРУДОНА

ПЕРЕДМОВА І УВАГИ
ФРИДРИХА ЕНГЕЛЬСА

З 9-го НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ
ПЕРЕКЛАВ СЕРГІЙ ВІКУЛ

УКР. - АМЕР. В-ВО КОСМОС

1

9

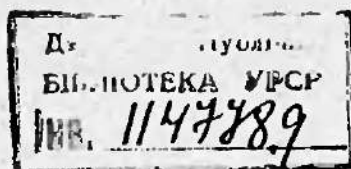
2

3

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Української Асоціації
Марксо-Ленінських
Науково-Дослід. Інститутів

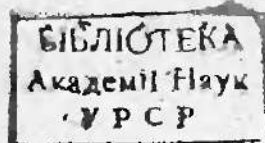
312p. 20p.

~~00125063~~

Передрук заборонено

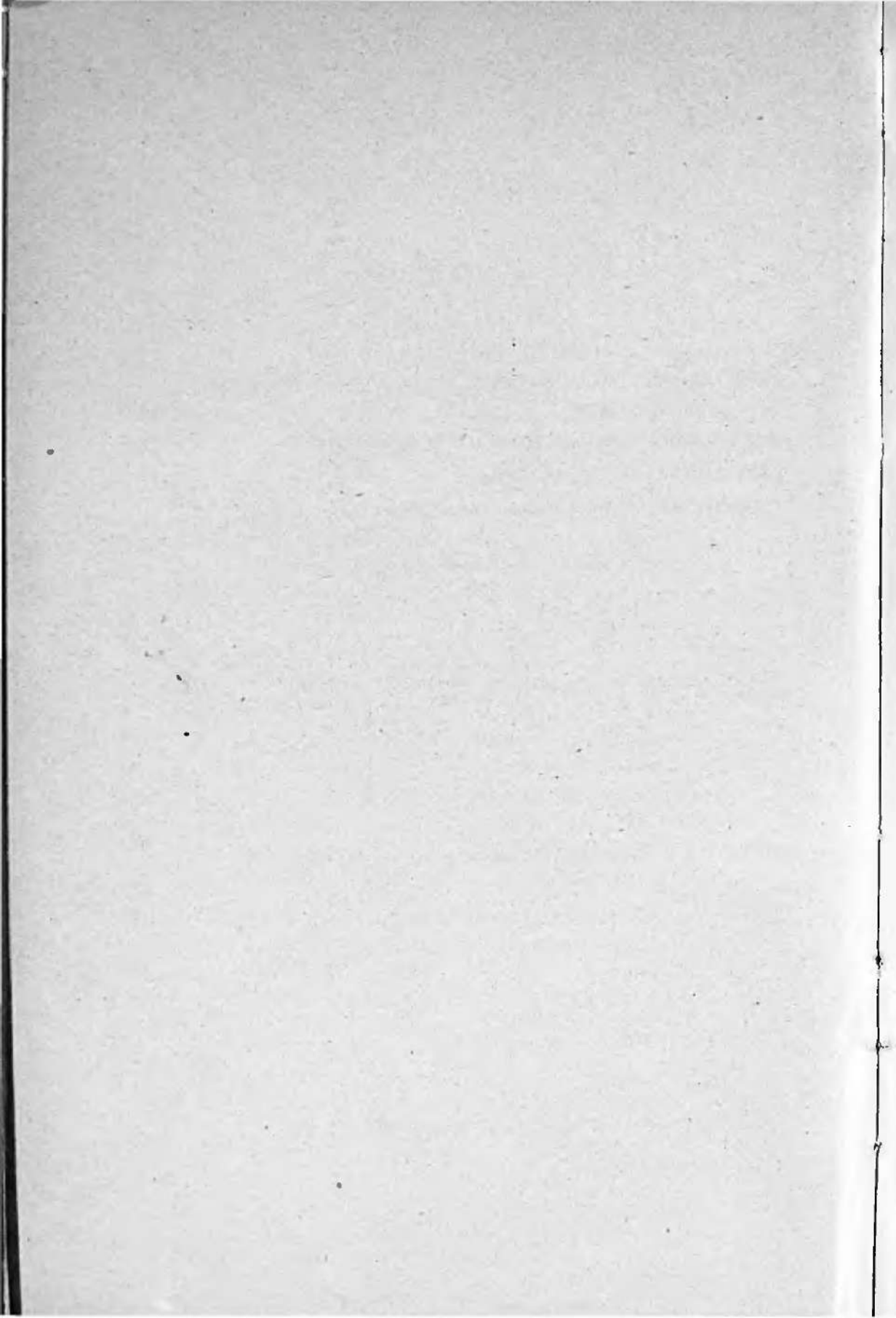
Printed by I. London
Berlin, Germany

~~00125064~~

З М І С Т :

	Стор.
ПЕРЕДМОВА ФРИДРИХА ЕНГЕЛЬСА	VII
КАРЛ МАРКС ПРО ПРУДОНА (з берлінського «Соціалдемократа», р. 1865)	XXIII
ЛИСТ КАРЛА МАРКСА ДО ПАВЛА АННЕНОВА	XXXI
ПЕРЕДМОВА КАРЛА МАРКСА	XLIII
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ: Наукове відкриття:	
§ 1. Протилежність споживчої і мішової вартостей	1
§ 2. Конституована або синтетична вартість	11
§ 3. Прикладання закону пропорційності вартості:	
а) Гроші	40
б) Зайвина праці	49
РОЗДІЛ ДРУГИЙ: Метафізика політичної економії:	
§ 1. Метода	60
§ 2. Поділ праці і машини	78
§ 3. Конкуренція і монополія	92
§ 4. Земельна власність або рента	99
§ 5. Страйки і робітничі спілки	109
ДОДАТОК 1: З Марксового твору: «До критики політичної економії», Берлін, 1859	117
ДОДАТОК 2: Про питання вільного торгу, промова Карла Маркса 9 січня 1849 року в «Брюссельському Демократичному Товаристві»	121

ПЕРЕДМОВА.

Надрукований нижче твір написано зимою 1846/47 р. — в той час, коли Маркс вияснив собі остаточно основні риси свого нового історичного й економічного світогляду. Книжка Прудона „*Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère*“, що саме тоді вийшла з друку, дала Марксові нагоду розвинути ці основні риси свого світогляду, протиставляючи їх поглядам людини, що з появою згаданого твору повинна була зайняти найчільніше місце серед тодішніх французьких соціалістів. Від того часу, коли вони обоє часто цілими починами дискутували в Парижу сприводу різних економічних питань, їхні шляхи стали що раз більше розходитися. Книжка Прудона показала, що тепер між ними обома лежало вже глибоке провалля. Далі мовчати було неможна. В оцій своїй відповіді Прудонові й сконстатував Маркс остаточний розрив.

Загальну думку Маркса про Прудона знаходимо в поданій нижче статті Маркса, надрукованій ним у берлінському «Соціалдемократі», №№ 16, 17 і 18, р. 1865. Це була єдина стаття, писана Марксом у цьому журналі. Спроби пана Швайцера надати «Соціалдемократові» феодально-урядового характеру незабаром змусили нас — по кількох тижнях — прилюдно відмовитися від співробітництва в ньому.

Поданий нижче твір має під цю хвилю для Німеччини значіння, якого сам Маркс ніколи не сподівався. Як міг він знати, що, виступаючи проти Прудона, він поцілить у найбільшого з сучасних славолюбів, невідомого тоді йому навіть на ім'я, Родбертуса?

Тут не місце зупинятися на відносинах між Марксом і Родбертусом: для цього я напевне матиму ще нагоду пізніше. Тут зазначу тільки, що коли Родбертус обвинувачує Маркса, немов би цей «пограбував» його й його твір „*Zur Erkenntnis*“ та, «не подаючи джерела, гарисенько використав його в своєму

«Капіталі», то це наклеп, що його можна пояснити лише роздратуванням невизнаного генія та дивним неумом в усьому, що діється по-за межами Пруссії, а особливо в питаннях соціалістичної та економічної літератури. Як ці обвинувачення, так і вище згаданий твір Родбертуса були Марксові зовсім невідомі. Взагалі з Родбертуса він знав лише його три «Соціалістичні листи», та й їх пізнав він ніяк не раніше, ніж 1858 чи 1859 року.

З більшим правом твердить Родбертус у цих своїх листах, що «конституовану вартість Прудона» він винайшов був уже перед Прудонам. При цьому він, звичайно, знову помилково, потішає себе тим, немов би він *перший* її винайшов. Так чи інакше критика Прудона в цьому творі стосується і до Родбертуса. Це примушує мене коротко спинитися над його «основним» твором: „Zur Erkenntnis unserer staatswirtschaftlichen Zustände“, 1842 р., скільки цей твір виявляє, опріч засвоєного Робертусом (теж невідомо) вайтлінгового комунізму, також антиципацію Прудона.

Скільки сучасний соціалізм, все одно якого напрямку, виходить з буржуазної політичної економії, стільки він, майже без винятку, зв'язаний з теорією вартості Рікарда. З обох тверджень, проголошених Рікардом року 1817, зараз таки на початку його „Principles“, 1) що вартість кожного товару означається єдиною й тільки кількістю праці, потрібної для його продукції, і 2) що продукт усеї суспільної праці поділяється між трьома класами — землевласниками (рента), капіталістами (зиск) і робітниками (заробітна плата), — з обох цих тверджень зробили в Англії ще року 1821 соціалістичні висновки і то подекуди такі влучні та яскраві, що відповідна література, давно вже забута, в більшій своїй частині наново знайдена Марксом, аж до виходу «Капіталу» лишалася найкращою. Про це іншим разом. Отже, коли Родбертус року 1842 зробив з свого боку з вищезгаданих тез соціалістичні висновки, то це, що й казати, було тоді для німця дуже значним ступнем наперед. — проте, новим винаходом могло це бути лише для Німеччини. Як мало новини було в подібному застосуванні теорії Рікарда, показує Маркс у своїй критиці Прудона, також дуже гордого на себе.

«Хто хоч трохи обізнався з розвитком політичної економії в Англії, каже Маркс, той повинен знати, що мало не всі соціалісти цього краю в різні часи виступали з проєктами ега-

літарного (тоб-то соціалістичного) прикладання теорії Рікарда. Ми могли б навести п. Прудонів: „Die politische Oekonomie“ von Hodgskin, 1822; William Thompson, „An inquiry into the principles of the distribution of wealth, most conducive to human happiness“ 1824; T. R. Edmond, „Practical, Moral and Political Economy“, 1828 і т. п., і т. п., і ще чотири сторінки тому подібного. Ми даємо слово лишень одному англійському комуністові, Бреєві. Ми хочемо навести найголовніші місця з його вартого уваги твору: „Labour's wrongs and labour's remedy, Leeds, 1839“. Самі тільки наведені тут уривки з Брея розбивають більшу частину родбертусівських претензій на першенство.

Тоді ще Маркс ні разу не заходив до читальні британського музею. Під час шеститижневої подорожі до Англії, що ми відбули разом літом 1845 р., він міг, опріч паризької та брюсельської бібліотек, опріч моїх книжок та виписок, переглянути лишень книжки, що їх можна було знайти в Малчестері. Отже, в сорокових роках відповідна література зовсім не була такою недоступною, як хоча б у наші дні. Як що ж вона, не зважаючи на це, була невідома Родбертусові, то в цьому винна виключно його нарафіяльно-прусська обмеженість. Він є властивий основоположник специфічно пруського соціалізму, і, як такого, тепер його нарешті визнано.

Проте, Родбертус не міг знайти спокою навіть в своїй любій Пруссії. В 1859 році з'явився в Берліні твір Маркса «До критики політичної економії, зшиток перший». Там, серед закидів, що їх роблять економісти Рікардові, на ст. 40 як другий закид зазначено:

«Як що мінова вартість якогось продукту є рівною зміщеному в нім робітному часові, то мінова вартість робітного дня є рівною його продуктові. Або: заробітна плата мусить бути рівною продуктові праці. На ділі ж буває як раз навпаки». До цього така примітка: «Цей закид Рікардові з боку економістів згодом підхоплено було соціалістами. Визнавши теоретичну слушність формули, вони почали картати практику за суперечність з теорією і закликали буржуазне суспільство зробити на практиці логічний (на їхню думку) висновок з його теоретичного принципу. Таким способом англійські соціалісти, принаймні, обернули рікардову формулу мінової вартості проти політичної економії». В тій самій примітці Маркс покликається на свої «Злидні філософії», що їх тоді ще скрізь по книгарнях можна було дістати.

Отже, Родбертус міг легко переконатися, чи його винаходи з року 1842 справді були новими. Замість цього він раз-у-раз похваляється ними і вважає за такі незрівнянні, що йому навіть і на думку не спадає, що Маркс може зробити його висновки з теорії Рікарда не згірше від нього самого, Родбертуса. Просто неможливо! Маркс його «пограбував», — його, що йому той самий Маркс дав повну змогу переконатися того, як давно вже перед ними обома ці висновки проголошено було в Англії, принаймні, в тій грубій формі, що її мають вони і в Родбертуса.

Найпростіше соціалістичне використання рікардової теорії, це — подане вище. В багатьох випадках воно привело до кращого розуміння походження надвартості й її природи, розуміння, що далеко виходить по-за те, що дав цам Рікардо; серед інших — привело також і Родбертуса. Окрім того, що в цьому відношенні не дає він нічого, чого не було б уже — і то не згірше — сказано й перед ним, виклад Родбертуса, так само як і його попередників, хибить тим, що економічні категорії — працю, капітал, вартість і т. д. — він сліпо переймає в залишеній йому економістами грубій і поверховній формі, не входячи в їхню суть. Цим він відтинає собі не тільки всякий шлях до дальшого розвитку. — в протилежність до Маркса, що перший дійсно щось зробив з цих тез, так часто повторюваних ось уже 64 роки, — але й відкриває собі простий шлях до утопії, як це виявиться далі.

Згадане вище товмачення теорії Рікарда, відповідно до якого робітникам, як єдиним справжнім продуцентам, належить увесь суспільний продукт, як *їхній* продукт, веде просто до комунізму. Проте воно, на що паякає також і Маркс у наведеному вище місці, з погляду політичної економії формально фальшиве, бо це просто прикладання морали до економії. По законам буржуазної економії найбільша частина всього продукту належить робітникам, що його витворили. Як що ж ми кажемо: це несправедливо, це не повинно бути, то це, перш за все, а ні трохи не цікавить економії. Ми кажемо лишень, що цей економічний факт суперечить нашому моральному почуттю. Тому Маркс ніколи не будував на цьому своїх комуністичних домагань, — він будував їх виключно на неминучім розвалі капіталістичного способу продукції, розвалі, що перед нашими очима що день, то далі поступає наперед. Він каже лишень, що надвартість складається з неоплаченої праці, а це є просто констатування факту. Але те, що з погляду політич-

ної економії формально фалшиве, з всесвітньо-історичного погляду може бути цілком слушним. Коли моральна свідомість має проголошувати певний економічний факт, от як свого часу невілльництво або кріпацтво, несправедливим, то це доказ того, що цей факт уже пережив самого себе, що на його місце прийшли вже інші, силою яких перший став нестерпучим і нежиттєздатним. Отже, за формальною економічною помилкою може критися дуже правдивий економічний зміст. Зупинятися ближче на значінні та історії теорії надвартости тут не місце.

Разом з тим, проте, з теорії вартости Рікарда можна зробити ще й інші висновки,—що й було зроблено. Вартість товарів означається кількістю праці, потрібної для їх витворення. Та от насправді виходить, що на цьому грішному світі товари продаються раз вище, раз нижче від їхньої вартости і то не тільки через конкуренційні хитання. Норма зиску має так само велику тенденцію вирівнюватися на одному для всіх капіталістів рівневі, як ціни товарів мають тенденцію, під впливом попиту й постачання, наближуватися до трудової вартости. Норма зиску вираховується, однак, на весь вкладений в підприємство капітал. А що в двох різних галузях підприємств річний продукт може втілювати в собі рівні кількості праці, отже, являти собою рівні вартості. — що й заробітна плата може бути в них однаково висока, а вкладені в одну галузь підприємств капітали можуть бути вдвоє або й утрьох більші, ніж капітали, вкладені в другу, що часто й буває, — то й закон вартости Рікарда суперечить тут, як уже й сам Рікардо помітив, законові рівної норми зиску. Як що продукти обох галузей підприємств будуть продаватися по їхній вартості, то норми прибутку не можуть бути однакові, як що ж норми прибутку однакові, то продукти обох галузей підприємств не можуть поспіль продаватися по їхній вартості. Отже, ми маємо тут суперечність, антиномію двох економічних законів. Праситичне розв'язання її, на думку Рікарда (Розділ 1, відд. 4 і 5), випадає здебільшого коштом вартости на користь норми зиску.

А проте, рікардове означення вартости, всупереч своїм неадекватним (для буржуазії) прикметам, має одну сторону, що робить її любою і дорогою для кожного статечного міщанина. З непереможною силою промовляє вона до його почуття справедливості. Справедливість і рівність прав, це основні підвалини, що на них міщанини вісімнадцятого і дев'ятнадця-

того віку хотів би побудувати свою суспільну організацію на руїнах феодальної несправедливості, нерівності і привілеїв. Означення вартості товарів працею і вільна міна продуктами праці між рівноправними товаровласниками, міна, що відбувається на підставі цієї міри вартості, ось, як показав уже Маркс, ті реальні підвалини, що на їх побудовано політику, юридичну й філософську ідеологію сучасного міщанства. Раз визнавши працю мірилом вартості товарів, статечний міщанин має почувати себе ображеним у своїх кращих почуваннях зіпсованістю світа, що номінально хоча й визнав згаданий основний закон справедливості, проте фактично кожної хвили безсоромно його порушує. І особливо дрібний буржуа, чия чесна праця, — хоч би це була праця його челядників та учнів, — що день, то більше тратить на вартості через конкуренцію великої продукції та машини, — особливо цей дрібний продуцент мусить прагнути такого суспільного ладу, де міна продуктами по їх трудовій вартості стала б наразі справжньою і безвиправданною дійсністю. Іншими словами: він мусить прагнути такого суспільного ладу, де панував би безумовно й виключно одним-однісінький закон товарової продукції, де було б, однак, знищено ті умови, за яких цей закон взагалі може мати силу, а саме, всі інші закони товарової, а далі й капіталістичної продукції.

Як глибоко заглибилася ця утопія в психології сучасного — чи то своїм становцем, чи то своїми поглядами — дрібного буржуа, свідчить той факт, що вже в 1831 році систематично розвинута Джоном Греєм, в тридцятих роках в Англії практично спробувана й теоретично поширена, в 1842 році Родбертусом у Німеччині, в 1846 Прудонем у Франції проголошена як останнє слово правди, в 1871 році ще раз оповіщена Родбертусом як ключ до розв'язання соціального питання і разом з тим як його соціальний заповіт, — в 1884 році ця утопія знаходить собі знову прихильників серед тої зграї кар'єристів, що, спираючися на ім'я Родбертуса, намагаються використати в своїх інтересах пруський державний соціалізм.

Маркс дав таку вичерпну критику цієї утопії — як у полеміці з Прудонем, так і в полеміці з Греєм (дивись додаток до цього твору), — що я можу обмежитися тут лишень кількома словами про спеціально родбертусівську форму її обґрунтування і викладу.

Як уже сказано, Родбертус сліпо переймає традиційні економічні принципи в тій формі, що в її були вони передані

йому економістами. Він навіть не силкується їх дослідити. Для нього вартість є «значіння якоїсь речі в кількосному порівнянні з іншими, при чому це значіння приймається за міру». Це, кажучи лагідно, дуже водяве означення дає нам в найкращому разі уяву про те, як приблизно виглядає вартість, але воно зовсім нічого не каже про те, чим вона є в дійсності. А тому, що це все, що Родбертус може нам сказати про вартість, то зрозуміло, що він шукає мірила вартості по-за вартістю. Безнадійно плутаючи на протязі тридцятьох сторінок, — з силою абстрактного думання, що так захоплює п. Арнольда Вагнера, — споживчу вартість і вартість мінову, він приходить до висновку, що дійсного мірила вартості не існує, і що треба задовольнитися сурогатом такого мірила. Такий сурогат мірила могла б дати праця, але лише тоді, коли б продукти рівної кількості праці вимінювалися завжди на продукти тої самої кількості праці, — все одно, чи «сталося б це само собою, чи для цього було б ужито певних заходів.» Отже, вартість і праця залишаються тут без будь-якого річового зв'язку, не зважаючи на те, що весь перший розділ присвячено виясненню того, як і через що товари «коштують праці» і тільки праці.

Тут знову «праця» вживається безкритично в тій формі, в якій це зустрічається в економістів. Ба й цього нема. Бо хоч двома словами і вказується на різниці в інтенсивності праці, проте, про працю говориться тільки загально як про таку, що «коштує», отже, таку, що є мірилом вартості, все одно, чи витрачається ця праця серед нормальних загалом суспільних умов, чи ні. Чи зуживають продуценти 10 днів на виготовлення продуктів, що могли б бути зроблені на протязі одного дня, чи тільки один; чи послуговуються вони найкращим, чи найгіршим знаряддям; чи зуживають вони свій робітний час на продукцію суспільно-потрібних предметів і в суспільно-потрібнім числі, чи виготовлюють цілком зайві речі, або хоч і загально задані, та не до міри, — про все це нема а ні слова: праця є праця, продукт рівної праці мусить вимінюватися на продукт рівної праці. Родбертус, що звичайно завжди, до речі чи не до речі, ладен ставати на національну позицію і розглядати відносини між поодинокими продуцентами з верховин загально-суспільних інтересів, в даному разі полохливо уникає цього. І то тільки через те, що вже від першого рядка своєї книжки він просто стає на шлях утопії трудових грошей, а будь-яке дослідження праці в її властивості творити вартість

було б для нього непереможною перешкодою на цьому його шляху. Його інстинкт був тут значно дужчим від сили його абстрактного думання, яке, до речі, можна знайти у Родбертуса лишень бувши цілком конкретно нездатним до думання.

Перехід до утопії зроблено тепер одним замахом. «Заходи», що забезпечують, як безвинияткове правило, міну товарам по їх трудовій вартості, дуже прості. Інші утопісти цього напрямку, від Грея до Прудона, приють над тим, щоб видумати такі суспільні установи, які повинні були б здійснити цю мету. Вони, принаймні, намагаються розв'язати економічне питання економічним таки способом, дією самих власників товарів, виготовлених на міну. Родбертус робить це куди простіше. Як справжній прусак він апелює до держави: державна влада просто повинна декретувати відповідну реформу.

Таким чином щасливо «конституується», «встановлюється», вартість, але ж жадним побитом не першенство такого «встановлення», на що претендує Родбертус. Навпаки, цю думку, цю побожну мрію про заходи, що дали б змогу завжди й за всяких обставин вимінювати продукти по їх трудовій вартості, ще перед Родбертусом повторяли — поруч багатьох інших — Грей і Брей, довго й часто, — аж до нудоти.

Після того, як держава встановить таким чином вартість, — принаймні, якоїсь частини продуктів, — адже ж Родбертус людина не вередлива, — вона видасть свої паперові трудові гроші, з них дасть вона аванси промисловим капіталістам, а ці оплатять ними робітників, що куплять за ці гроші продукти і тим допоможуть відпливові їх назад туди, звідки вони вийшли. Послухаймо самого Родбертуса, як гарно все це має діятися.

«Що до другої умови, то заходи, потрібні для того, щоб показана на квиткові вартість справді була в обігу, досягаються тим способом, що тільки той, хто справді віддасть продукт, дістане квитка, де буде точно зазначено кількість праці, витраченої на його виготовлення. Хто віддасть продукт праці двох днів, той одержить квитка, де буде зазначено: «два дні». Коли цього правила буде точно дотримовано підчас емісії, то тим самим неминує буде здійснено також і цю другу умову. А що в згоді з нашим припущенням справжня вартість господарчих діб завжди сходиться з тою кількістю праці, що її коштувало їх виготовлення, а мірилом цієї праці є звичайна одиниця часу, — то кожний, хто віддає продукт, що на його витрачено два

дні праці, одержавши посвідку двох днів, дістає тим самим квит на одержання не більшої і не меншої вартости, ніж та, що її він дійсно достачив; тому ж далі, що таку посвідку дістає тільки той, хто дійсно віддав продукт в обіг, то можна бути певним того, що зазначена в квиткові вартість дійсно існує і може кожної хвили задовольнити потреби суспільства. Хоч би як широко розвинувся поділ праці, то при точному додержанню цього правила, *сума готової вартости має точно відповідати сумі посвідченої вартости*. А, що сума посвідченої вартости є також як раз сумою належної певним особам вартости, *то й ця сума вартости мусить неминуче сходитися з сумою готової вартости; отже, всі вимоги буде задовольнено, розрахунок як слід поладжено»*. (Ст. 166, 167).

Коли досі Родбертус раз-у-раз запізнявався з своїми винаходами, то цим разом йому пощастило, принаймні, вирізнитися певного роду оригінальністю: ніхто з його конкурентів не відважився надати дурній утопії трудових грошей такої наївної, я сказав би, суто-померанської форми. Тому, що за кожен посвідку достачається певний предмет відповідної вартости і тому, що, навпаки, кожний предмет вартости віддається тільки за посвідку, то й сума посвідок має завжди сходитися з сумою предметів вартости. Розрахунок поладжується, отже, без найменшого лишку, він сходиться навіть у секундах праці, і жаден калькулятор з головної каси державної скарбниці, навіть той, що посивів уже на службі, не зможе знайти в ньому й найменшої помилки. Чого ж іще треба?

В сучасному капіталістичному суспільстві і кожний промисловий капіталіст продукує на власну руку — що, як і скільки хоче. Суспільна ж потреба — для нього невідома величина, як що до якості, що до роду потрібних предметів, так і що до їхнього числа. Те, чого сьогодні не можна дослужити так швидко, як треба, того завтра може бути подано більше, ніж треба. Проте, кінець-кінцем, потреба так чи інакше, але чи добре, задовольняється, і продукція на останку взагалі і в цілому скеровується на найбільш потрібні предмети. Яким же чином відбувається поладження цієї суперечности? Через конкуренцію. Як же досягає цього конкуренція? А те, що вона цінує товари, чи то по якості, чи то по кількості непотрібні в дану хвилю суспільству, нижче від їхньої трудової вартости, і, таким чином, дає відчутти продуцентам, що вони витворили товари або зовсім непотрібні, або хоча й потрібні, але в непотрібній мірі. З цього випливає дві речі.

По-перше, не можна собі уявити такого суспільного ладу, де робітник одержував би всю вартість свого продукту для свого вжитку. Коштом напродукованого фонду завжди доведеться покривати цілу низку економічно непродуктивних, але конче потрібних функцій, отже, коштом цього фонду будуть оплачуватися й відповідні люде. — Це слушно лишень доти, доки існує сучасний поділ праці. В суспільстві з загально-обов'язковою продуктивною працею, — адже ж таке «можна собі уявити», — це відпадає. Правда, й тоді існувала б потреба в громадському резервному й акумуляційному фонді; але тоді як раз *робітники*, тоб-то, всі, володіли б і користувалися б цілим продуктом своєї праці, — *всі*, а не кожний зокрема. Також і інші утопісти трудових грошей не нехтували справою виконання економічно-непродуктивних функцій коштом продукту праці. Але, на їх думку, робітники самі, звичайним демократичним шляхом, повинні були б оподатковувати себе для цієї мети. Родбертус, однак, що цілу свою соціальну реформу пристосував до тодішньої пруської держави, цілу справу передає в руки бюрократії, що згорн має призначати робітникові його пайку в його ж власному продукті та ласкаво дозволити йому з неї користуватися.

По-друге, земельна рента і зиск повинні також лишитися й надалі. Адже ж землевласники й промислові капіталісти виконують певні функції, хоча й економічно непродуктивні, але суспільно корисні або й навіть конче потрібні, і за це дістають певного роду плату в формі земельної ренти і зиску. — Поглядаючи ні трохи не новий навіть в році 1842. Правда, вони одержують тепер занадто вже багато за ту невелику працю, яку до того ж досить зле виконують, проте, Родбертус вважає, принаймні, для ближчих 500 років, таку привілейовану клясу за доконечне потрібну, а тому, на його думку, й нинішня норма надвартости, висловлюючися делікатно, повинна існувати й надалі, лишень не підвищуючись. Ця сучасна норма надвартости, на думку Родбертуса, становить 200 процентів, тоб-то, за дванадцятигодинну денну працю робітник повинен одержати посвідку не на дванадцять годин, а тільки на чотири, а випродукована підчас останніх вісьмох годин вартість повинна бути поділена між землевласником і капіталістом. Отже, родбертусівські трудові посвідки просто дурять. Треба справді бути померанським дідичем, щоб думати, що робітнича кляса згодиться працювати дванадцять годин на те, щоб одержати посвідку на чотири години праці. Коли ми пе-

рекладемо цю хитру механіку капіталістичної продукції на таку наївну мову, вона покажеться нічим не прикритою грабіжкою, стане неможливою. Кожний виданий робітникові квиток був би просто заклик до повстання і підходив би під § 110 німецького кримінального закону. Треба було ніколи не бачити іншого пролетаріату, крім фактично ще й тепер палівкріпацьких поденних робітників померанських економій, де панують бок та нагай, де всі гарні сільські дівчата належать до гарему ласкавого пана, щоб уявити собі, що таку безсоромну річ можна запропонувати робітникам. А втім, панні консерватори, це й наші найбільші революціонери.

Як що ж наші робітники будуть такі плохі, що дадуть себе перекопати, немов би на протязі дванадцятьох годин тяжкої праці вони по суті працювали лишень чотири години, то нагородою за це мало б бути задоволення, що їхня пайка в їхньому ж таки власному продукті ніколи не впаде нижче від третини. Хиба ж це не музика будучини на дитячому барабані, хиба ж це варто хоч одного слова? Отже, скільки мінова утопія трудових грошей Родбертуса дає нам щось нове, стільки це нове — просто дитяча балаканина: воно далеко відстає від того, що дали нам його численні товариші, — як перед ним, так і по ньому.

Для того часу, коли вийшла родбертусова книжка „Zur Erkenntnis etc.“, вона була безумовно визначним твором. Розпочате Родбертусом розроблення теорії вартості Рікарда в науковому напрямі, здавалося, не аби-що обіцяло. Хоча й теорія Рікарда була новою лишень для Робертуса і для Німеччини, проте, в цілому стоїть вона так само високо, як і твори його кращих англійських попередників. Та це, властиво, був тільки початок. Тільки дальшою ґрунтовною і критичною працею можна було досягнути дійсного збагачення цієї теорії. Тим часом, Родбертус сам позбавив себе цієї можливості через те, що він одразу взявся також і за розроблення теорії Рікарда в другому напрямі, — утопічному. Цим він позбавив себе найпершої умови всякої критики — безсторонності. Він працював, маючи перед собою означену мету, він став тенденційним економістом. Та ставши рабом своєї утопії, він переконав собі дорогу до дальшого наукового розвитку. Від 1842 р. аж до самої смерті він крутиться на однім

По-перше: постійне відхилення товарних цін від товарних вартостей є конечною умовою, за якої і через яку тільки й може повстати товарова вартість. Тільки через хитання конкуренції, отже й товарних цін, здійснюється закон вартости товарової продукції, стає дійсністю означення товарової вартости суспільно-потрібним робітним часом. Те, що при цьому форма виявлення вартости, ціна, звичайно виглядає трохи інше, ніж вартість, яку вона виявляє, — не диво; в даному разі вартість поділяє лишень долю більшости суспільних явищ. Найчастіше король виглядає зовсім інакше, ніж монархія, що її він репрезентує. Хто схоче в суспільстві товаропродуцентів, що вимінюють свої продукти, встановити означення вартости робітним часом і разом з тим заборонить конкуренції встановлювати це означення вартости єдиним способом, що ним взагалі вона може бути встановлена, а саме — шляхом натиску на ціни, той лишень доведе, що він засвоїв собі, принаймні, на цьому полі, звичку утопістів пехтувати законами економії.

По-друге: конкуренція, здійснюючи в суспільстві товаропродуцентів, що вимінюють свої продукти, закон вартости товарової продукції, створює тим самим єдино можливі за даних обставин організацію і порядок суспільної продукції. Тільки через вище або нижче цінування продуктів пізнають товаропродуценти, чого і скільки саме потребує суспільство, а чого зовсім не потребує. І саме цей єдиний регулятор хоче скасувати утопія, представлена, по-між іншими, також і Родбертусом. І коли ми далі запитаємо, чим ми забезпечені, що кожний продукт буде продукуватися в потрібній мірі і не більше, що нам не бракуватиме хліба й м'яса, тим часом, як цукру та горілки матимем аж до сходу, що нам не забракне штанів, щоб прикрити ними наше гірше тіло, тим часом, як гудзиків до них матимемо цілі гори, — то Родбертус з тріумфом покаже нам свій славетний розрахунок, де за кожний зайвий фунт цукру, за кожне неспродане барило горілки, за кожний непришитий гудзик виставлено правильного квитка, — розрахунок, що точно «сходиться», що по йому «всі вимоги буде задоволено, поквитовання як слід полагоджено». А хто цьому не вірить, хай звернеться до калькулятора головної каси державної скарбниці в Померанії панна Ікса, що розрахунок перевірів і визнав правильним, і якому можна довірити, як людині, що ще ніколи не піймалася на касових помилках.

А тепер подивімся на наївність, з якою хоче Родбертус — при допомозі своєї утопії — знищити промислові й торго-

вельні кризи. Тепер, коли товарова продукція поширилася до розмірів світового ринку, рівновага по-між поодинокими продуцентами, що продукують за приватний рахунок і по-між менше чи більше невідомим що до кількості й якості потреб ринком, для якого вони продукують, досягається через завірюху на світовому ринкові, — через торговельні кризи*) Заборонити конкуренції сповінцати поодиноких продуцентів — шляхом збільшення або зменшення цін — про становище світового ринку, це значить зав'язати їм цілком очі. Така організація товарової продукції, за якої продуценти не можуть нічогісінько довідатися про стан ринку, для якого вони продукують, це, що й казати, таке лікування кризової хвороби, що йому міг би позаздрити Родбертусові сам доктор Айзенбарт.

Тепер зрозуміло, чому Родбертус означає вартість товарів просто «працею» і, що-найбільше, допускає різні ступні її інтенсивності. Як би він дослідив, чому й яким чином праця творить вартість і, тому, також означає і вимірює її, він прийшов би до суспільно-потрібної праці, потрібної для поодинокого продукту, як рівняючи з іншими продуктами того самого роду, так і рівняючи з цілою суспільною потребою. Це привело б його до питання: яким чином відбувається пристосування продукції поодиноких товаропродуцентів до всієї суспільної потреби, — а це зробило б неможливою всю його утопію. Та він волів цим разом справді стати на шлях «абстракції», а саме — абстракції від того, до чого він підійшов.

Тепер, нарешті, приходимо до того місця, де Родбертус справді дає нам щось нове, щось таке, що відрізняє його від його численних товаришів по організації мінового господарства за допомогою трудових грошей. Всі вони вимагають такої організації міни, щоб знищити визиск найманої праці капіталом. Кожний продуцент повинен одержати повну трудову вартість свого продукту. Тут вони всі одностуді, від Грея до Прудона. Ніколи в світі, каже Родбертус. Наймана праця та її визиск залишаються.

*) Принаймні так було до недавнього часу. З того ж часу, як англійська монополія на світовому ринкові що раз більше падає через участь у світовому торзі Франції, Німеччини і, особливо, Америки, здається, починає витворюватися нова форма такого зрівноваження, Період загального розквіту, що буває звичайно перед кризою, ще й досі не настав. Як що його зовсім не буде, то нормальним станом сучасної промисловості мав би стати хронічний застій з незначними лише хитаннями.

місці, повторює раз-у-раз ті самі думки, висловлені або намічені ним вже в першій його праці, відчуває себе невизнаним, пограбованим,—тим часом, як у нього не було чого й грабувати,—і, нарешті, не хоче признатися, — не без наміру, — що по суті він відкрив знову лише давню вже відкрите.

В де-яких місцях цей переклад*) відступає від надрукованого французького перекладу. Ці різниці основані на рукописних поправках Маркса, що будуть пороблені також і в новому французькому виданню, приготованому вже до друку.

Ледви чи треба звертати увагу на те, що спосіб вислову, вжитий у цьому творі, не зовсім годиться до способом вислову «Капіталу». Так, тут говориться ще про *працю* як товар, про купівлю і продаж праці, замість *робочої сили*.

Як доповнення додано ще до цього видання: 1) одне місце з твору Маркса — «До критики політичної економії», Берлін, 1859, про *першу* мінову утопію трудових грошей Джона Грея, і 2) переклад брюсельської промови Маркса про вільний торг, що належить до тої самої теорії розвитку автора, що й «Злидні».

Фридрих Енгельс

Лондон, 23. жовтня, 1884 р.

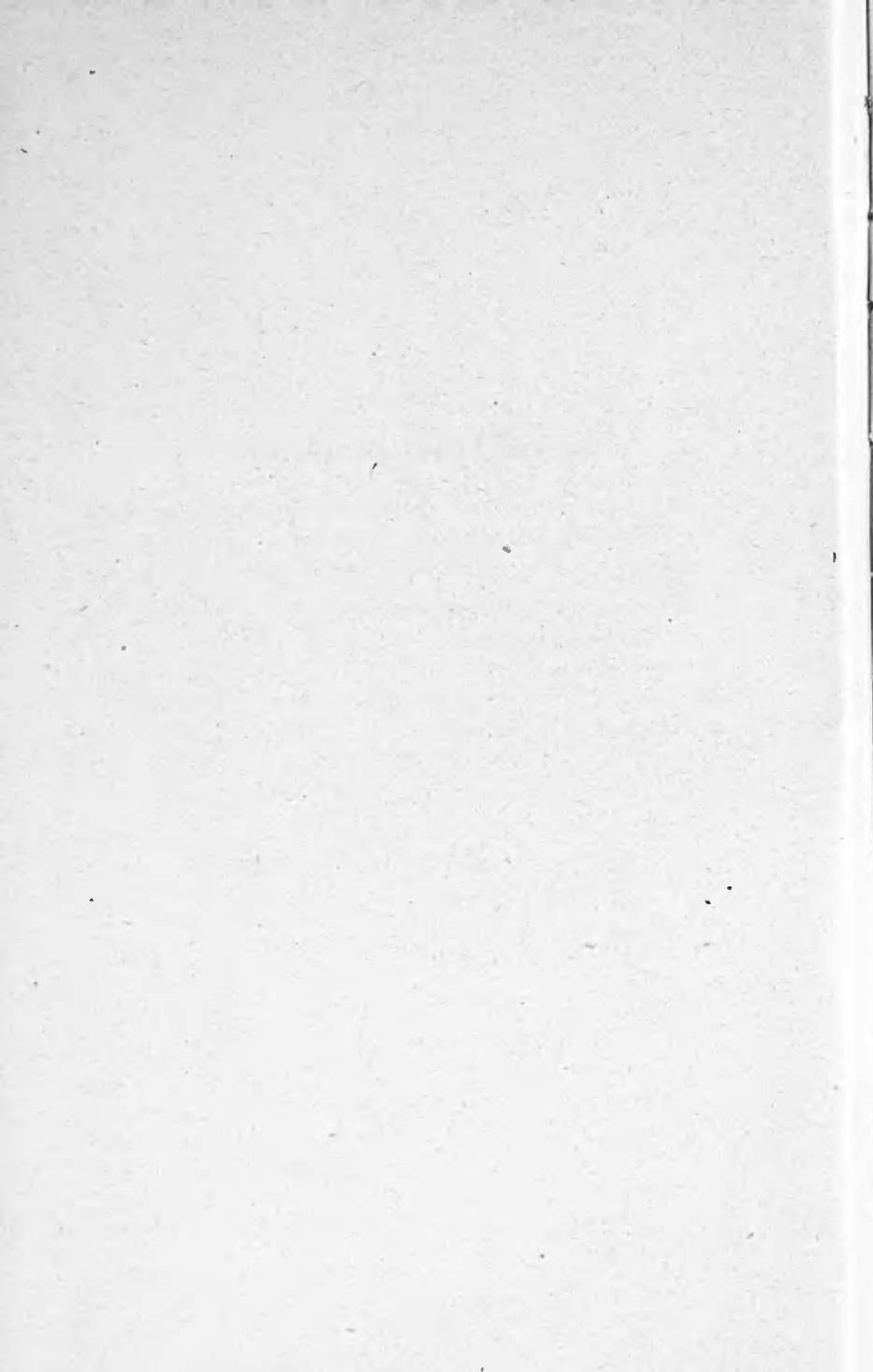
*) На німецьку мову. С. В.

ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

я повинен тільки зауважити, що надруковане в французькому тексті ім'я Гонкіна замінено на правильне — Годіскін і там таки виправлено дату твору Вільяма Томпсона на р. 1824. Цим, сподіваюся, буде заспокоєно бібліографічну совість пана професора Антона Менгера.

Фридрих Енгельс

Лондон, 29. березня, 1892 р.

Лондон, 24 січня, 1865 р.

Високоповажаний Пане!

Вчора я дістав листа, де Ви вимагаєте від мене докладної критики Прудона. Брак часу не дозволяє мені задовольнити Вашого бажання. До того ж я не маю на похваті жадного з його творів. Проте, щоб показати таки Вам мою добру волю, я напвидку накреслив цю коротку замітку. Ви можете її доповнити, змінити, скоротити, словом — зробити все, що здаватиметься Вам потрібним. («Ми вважали за найкраще», зазначила сприводу цього редакція, «дати статтю без змін»).

Я не пригадую собі перших літературних спроб Прудона. Його шкільна праця про «Всесвітню мову» показує, як сміливо взявся він до проблеми, що для її вирішення бракувало ще йому найелементарнішого знання.

Його перший твір «Що таке власність» — безумовно його найкращий твір. Він — епохальний, — коли не новизною змісту, то, принаймні, новим і сміливим звичаєм говорити *все*. В творах відомих Прудонові французьких соціалістів і комуністів власність, само собою, не тільки ріжнобічно критикувалася, але й утопійно «касувалася». В цьому творі Прудон відноситься до Сен-Сімона і Фур'є приблизно так, як Фюєрбах до Гегеля. В порівнянні з Гегелем Фюєрбах зовсім бідний. Проте, *після* Гегеля був він епохальним тому, що підкреслив певні моменти, неприємні для християнської свідомості, та важні для поступу критики, залишені Гегелем в містичній неясності (*clairobscur*).

В цьому творі Прудона панує ще, як що можна так висловитися, сильна мускулатура стилю. І найбільшою його застугою я вважаю власне стиль. Ясно, що навіть там, де повторюється лишень старе, Прудон шукає самостійно; що те, що він каже, було для нього самого новим і за нове уходило.

Задерикувата завзятість, що не зупиняється перед економічним «свята́я свя́тих», дотепні парадокси, що ними він бере на глум «здоровний розум» міщанина, дошкульна критика, гірка іронія, глибоке й щире почуття обурення проти ганебності сучасного ладу, що вириває то тут, то там, революційна поважність — всім цим Прудонів «Що таке власність?» електризувала читачів і будила їхню думку при своєму першому появі. В суто науковій історії політичної економії цей твір ледви чи був би вартий уваги. Проте, такі сенсаційні твори відіграють у науці таку саму добру роль, як і в красному письменстві. Взяти, напр., твір Мальтуса про «Населення». В своєму першому виданні цей твір був нічим іншим, як лишень «сенсаційним памфлетом», а до того ще й *плагіатом* від початку до кінця. А проте, скільки думок збудив цей *паквіль на людську породу!*

Коли б я мав перед собою твір Прудона, було б легко на кількох прикладах показати, якою спочатку була його літературна манера. В параграфах, що він сам вважав за найважливіші, він наслідує кантівську методу антиномії, — Кант був єдиним німецьким філософом, відомим йому з перекладів. — і залишає тверде враження, ніби йому, так само, як і Кантові, розв'язання антиномії здається чимсь таким, що стоїть «по той бік» людського розуму, тоб-то, таким, що для його власного розуму лишається туманним.

Та не зважаючи на весь цей, як на око, штурм самого неба, вже в «Що таке власність?» можна знайти суперечливість: з одного боку, Прудон критикує суспільство за становища і з погляду французького дрібного селянина (згодом — «дрібного буржуа»), а з другого боку — прикладає до нього мірило, запозичене в соціалістів.

На хибі твору натякає нам сама вже його назва. Питання поставлено так зле, що на нього не можна було як слід відповісти. *Античні «відносини власності»* перетворилися в *феодалські*, а *феодалські* в *буржуазні*. Так, сама історія дала свою критику минулих відносин власності. Що, властиво, мало значіння для Прудона, так це сучасна, *новітня буржуазна власність*. На питання, що це таке, можна було відповісти тільки шляхом критичної аналізи «політичної економії», що обіймала всю цілість *відносин власності*, і то не в їхньому юридичному вияві, як *вольових відносин*, а в їхньому реальному образі, тоб-то, як *продукційних відносин*. Прудон, однак, сплутавши цілокумість цих економічних відносин з загаль-

ним юридичним поняттям «власність», не міг дати іншої відповіді, як та, що дав її ще перед 1789 р. в подібному таки творі «Власність — це крадіж» і в тих самих словах Брісо.

В найкращому разі з цього випливає тільки те, що буржуазна юридична уява про «крадіж» підходить також під ідею «чесного» заробітку буржуа. З другого боку, через те, що *передумовою* «крадіжки», як насильного понехтування власності, є власність, Прудон заплутався у всіляких самому йому неясних химерах що до *дійсної буржуазної власності*.

Підчас мого побуту в Парижі року 1844 я нав'язав особисті стосунки з Прудоном. Я згадую тут про це тому, що до певної міри я сам завинив його «софістичацію», як називають англійці фальшування в торгіві. Підчас довгих, що тривали часто цілі ночі, дебатів я затроїв його — на його власну шкоду — геґельянством, якого він, не знаючи німецької мови, не міг засвоїти як слід. Те, що я почав, вів далі після того, як мене вислали з Парижу, нап. *Карл Грін*. Цей, як учитель німецької філософії, мав переді мною ще й ту перевагу, що сам нічого не тямив з того, чого вчив.

На передодні виходу свого другого значного твору — «Філософія злиднів і т. д.» — Прудон повідомив мене про нього дуже докладним листом, де, між іншим, є такі слова: «я жду вашої гострої критики». Тим часом, така критика (в мому творі „*Misère de la philosophie*“) вплинула на нього так, що поклала назавжди край нашій приязні.

Зо сказаного вище Ви бачите, що «Філософія злиднів або система економічних суперечностей» Прудона властиво була щойно відповіддю на питання — «Що таке власність?» Справді, лишень після виходу свого першого твору почав він свої економічні студії. Він прийшов до висновку, що на поставлене ним питання можна відповісти не *лайкою*, а *аналізою* сучасної «*політичної економії*». Разом з тим він спробував діалектично представити *систему* економічних категорій. Місце невирішених кантівських «антиномій» повинна була зайняти, як засіб розвитку, геґелівська «суперечність».

За критикою його двохтомового, грубезного твору відсилаю Вас до моєї відповіді на нього. В ній я показав, між іншим, як мало опанував Прудон таємницю наукової діалектики; як, з другого боку, перенявся він ілюзіями спекулятивної філософії, бо замість щоб розглянути *економічні ка-*

тегорії як теоретичні вияви продукційних відносин, що відповідають певному означеному шаблеві історичного розвитку матеріальної продукції, він робить з них невимрущі ідеї, що споконвіку вже існують; і як він, проблукавши отак манівцями, вертається назад до погляду буржуазної економії*).

Я показую далі, яке неглибоке, місцями просто школярське. його обізнання з «політичною економією», що до її критики він узявся, і як він разом з утопістами полює за так званою «наукою», що повинна була дати готову формулу «розв'язання соціального питання». — замість того, щоб черпати науку з критичного пізнання історичного розвитку, розвитку, що сам витворює матеріальні умови еманіпації.

Зокрема я показую, що Прудон про саму підставу цілого, про мінову вартість, має лишень неясне, фалшиве й неповне поняття: до того ж в утопійному трактуванні теорії вартости Рікарда він бачить основу нової науки. Свою думку про його загальний погляд я підсумовую ось так:

«Кожне економічне явище має добрий і лихий бік; це єдине місце, де пан Прудон не б'є сам себе в лице. Добрий бік, на його думку, підносять економісти, поганий — оскаржують соціалісти. Від економістів він запозичає конечність вічних відносин; від соціалістів — ілюзію, що спонукує їх бачити в злиднях самі лишень здидні (замість щоб помітити в них революційний, руйнацький бік, що зрештою повалить старе суспільство). Він погоджується і з тими і з тими, при чому намагається спертися на авторитет науки. Вся ж наука не виходить для нього по-за вузьенькі межі наукової формули; це людина, що полює на формули. Тим то й потішає себе пан Прудон, ніби він дає критику як політичної економії, так і комунізму, а тим часом — він стоїть нижче від них обох. Нижче від економістів, бо думає, що він, як філософ, що має в руці магічну формулу, може собі дозволити розводитися про суто-економічні подробиці. Нижче від соціалістів, бо не має а ні по-

*) «Коли економісти запевняють, що сучасні відносини, відносини буржуазної продукції, це — природні відносини, то цим вони кажуть, що це відносини, за яких продукція багатства і розвиток продуктивних сил відбуваються відповідно до законів природи. Отже, ці відносини суть закони природи, незалежні навіть, од впливу часу. Це вічні закони, що завжди будуть правити суспільством. Таким чином, історія була, але її вже більше нема» (Ст. 74 нашого видання і 113 французького. Перекладач).

трібною відваги, а ні потрібної далекосягlosti, щоб, хоча б тільки спекулятивно, підвестися по-над обрій буржуазного світогляду. Як людина науки він хоче стояти вище від буржуа і вище від пролетарів, а насправжки він — лишень дрібний буржуа, що вічно хитається між капіталом і працею, між політичною економією і комунізмом». (Стор. 78 нашого видання і 119, 120 французького. Перекладач).

Хоч і яка гостра ця критика, я ще й сьогодні підписуюся під кожним її словом. Проте, не треба забувати, що в той час, коли я оповістив книжку Прудона кодексом соціалізму дрібного буржуа і довів це теоретично, тодішні політико-економі й соціалісти одночасно вславили Прудона як архіреволюціонера. Тим то я й пізніше ніколи не приєднувався до галасування про його «зраду» революції. Не його вина, що він, від початку зле зрозумілий самим собою й іншими, не виправдав безпідставних надій.

В «Філософії злиднів», всупереч «Що таке власність?», гостро виявляються всі хиби прудонівського способу викладу. Стиль тут часто такий, який французи називають *amoulié* (надутий). Пихата, спекулятивна тарабарщина, що немов би є німецькою філософією, виступає скрізь там, де йому бракує гальської гостроти розуму. Раз-у-раз бренть в ушах цієї базарно-крикливий, саморекламний, хвалькуватий тон, особливо оте, завжди таке обридливе, патякання про «науку», фалшиве пицання своєю «вченістю». Замість справжнього тепла, що ним перейнято його першу працю, тут, — в деяких місцях, — сама лише декламація та нещирний запал. До того ж — безпорадне й огидне удавання з себе вченого з боку самоука, що зломив свою вроджену гордість на спробах оригінального, самостійного думання і що, як парвеню в науці, гадає, що він повинен чванитися тим, чим він не є, і чого він не має. Нарешті, ще й типова вдача дрібного буржуа, що недопустимо брутально — та й невлучно, неглибоко й неслухно — нападає на таку людину, як *Кабе*, гідну пошани за своє відношення до французького пролетаріату, і навпаки — дуже чемно поводиться, напр., з таким Дунає (правда, «державним радником»), хоча й усе значіння цього Дунає полягало в комічній поважності, з якою він в трьох грубих, неможливо нудних томах проповідував ригоризм, схарактеризований Гельвецієм так: «Хочуть, щоб нещасні стали досконалими». («On veut que les malheureux soient parfaits».)

Лютнева революція вибухла для Прудона дуже не до речі. Адже ж він як раз кілька тижнів перед тим незбито довів, що «ера революцій» минула раз на завжди. Його виступ на національних зборах, хоч і показав, як мало він розуміє фактичні відносини, заслуговує, проте, всякої похвали: після червневого повстання був він вчинком великої відваги. Цей виступ мав, окрім того, той добрий наслідок, що пан Тьер у своїй відповіді на внесення Прудона (надрукованій потім окремою брошурою) показав цілій Європі, на ґрунті якого мізерного, дитячо-догматичного катехізму стояв цей духовний стовп французької бжуазії. Поруч *Тьера Прудон* дійсно виростав на допотопового велетня.

Прудонівський винахід «*безплатного кредиту*» (*crédit gratuit*) і опертого на ньому «народного банку» (*banque du peuple*) були його останніми економічними «ділами». В моїй праці «До критики політичної економії», зшиток I, Берлін, 1859, доводиться, що теоретична основа прудонівських поглядів походить з нерозуміння основних елементів буржуазної «політичної економії», а саме, з нерозуміння відношення *товарів до грошей*; — тим часом, як їх практична надбудова є лишень поповненням давно відомих і краще розроблених планів. Не підлягає найменшому сумнівові, розуміється само собою, що кредит, який, напр., на початку вісімнадцятого, а потім знову дев'ятнадцятого віку служив в Англії лишень для того, щоб переносити багатство з одної класи в другу, за певних економічних і політичних обставин може служити справі прискорення визволення робітничої класи. Проте, дивитися на *процентний капітал як на головну форму капіталу*, а з особливої форми користування кредитом, з позірною скасуванням процентів, хотіти зробити підвалину перебудови суспільства, це ніщо інше, як суто-міщанська фантазія. І справді, цю фантазію можна знайти вже в *речників економічних інтересів англійської дрібної буржуазії сімнадцятого віку*. Полеміка Прудона з Бастієм (1850 р.) сприводу процентного капіталу стоїть багато нижче від його «Філософії злиднів». Він сам дає себе побити Бастієві і зчиняє кумедний галас, коли його противник завдає йому хлосту.

Кілька років тому Прудон написав премійовану працю — здається, на замовлення лозанського уряду — про «Податки». Тут гаснуть уже останні іскри геніяльності. Не лишається нічого, крім найчистішого дрібного буржуа.

Що до політичних і філософських творів Прудона, то в усіх них виявляється той самий повний суперечностей і незгод характер, що й в його економічних працях. До того ж вони мають лишень місцево-французьку вартість. Зокрема, велике місцеве значіння мають для того часу, коли французькі соціалісти вважали за відповідне протиставити буржуазному вольтер'янству вісімнадцятого і німецькому атеїзмові дев'ятнадцятого віку свою релігійність, прудонівські напади на релігію, церкву і т. д. Як що Петро Великий переміг російське варварство варварством, то найкращим вчинком Прудона було те, що французьку фразу він переміг фразою.

Не тільки як нічого не вартий, а просто як підлість, правда, підлість властиву дрібно-буржуазному світоглядові, треба означити його твір «Державний переворот» („*Coup d'état*“) де він залицяється до Л. Бонапарта і намагається виправдати його перед французькими робітниками. Те саме треба сказати й про його останній твір проти поляків, де він з цинізмом кретина співає хвалу російському цареві.

Часто порівнювали Прудона з Русом. Нема нічого більш помилкового. Вже скорше він подібний до *Миколи Лінге*, чия «Теорія цивільного права» („*Theorie des Lois Civiles*“) є, правда, геніяльною річчю.

Прудон до діалектики мав від природи нахил. Але тому, що він ніколи не тямив справжньої наукової діалектики, він дійшов лише до софістики. Правда, це було тісно зв'язано з його дрібно-буржуазним світоглядом. Дрібний буржуа, як історик *Раулер*, складається «з одного боку» і «з другого боку». Такий він у своїх економічних інтересах, а *тому* й у своїй політиці, в своїх релігійних, господарчих та мистецьких поглядах. Такий він у своїй моралі, такий в усьому (in everithing). Він — жива суперечність. А коли він до того, як от Прудон, талановита людина, він скоро навчиться бавитися своїми суперечностями і, відповідно до обставин, обертати їх у гострі, крикливі, часом скандальні, часом блискучі парадокси. Наукове шарлатанство й хист до політичного пристосування зв'язані з таким світоглядом нерозлучно. Дрібним буржуа керує лишень один мотив — пуста жадоба слави; він шукає лишень хвильового успіху, увати сьогоднішнього дня. Так неминуче гине звичайний моральний такт, що завжди здержував, напр., такого Руса від усякої хоч би тільки тіни компромісу з сучасною йому владою.

Можливо, що нащадки характеризуватимуть найновішу фазу французької історії тим, що Люї Бонапарт був її Наполеоном, а Прудон її Русо-Вольтером.

Ви повинні самі взяти на себе відповідальність за те, що Ви так скоро після смерті цього чоловіка накинули мені rolę судді померлих.

Щиро Вам вірний

Карл Маркс

Лист Карла Маркса до Павла Анненкова*)

Брюссель, 28 грудня 1846.

Rue d'Orleans, 42, передмістя Намюр.

Любий пане Анненков!

Ви були б давно вже дістали мою відповідь на вашого листа з 1-го листопаду, як би не мій книгар, що прислав мені книжку пана Прудона «Філософія злиднів» що-йно на минулому тижні. Я переглянув її за два дні, щоб мати змогу зараз таки висловити вам свою думку про неї. Прочитавши книжку дуже швидко, я не можу зупинятися на подробицях і можу лише говорити про загальне враження, що його вона на мене справила. Та коли б ви схотіли, я міг би в другому листі висловитися докладніше.

Признаюся вам щиро, — книжка ця, на мою думку, кепська, та ще й дуже кепська. Ви й самі жартуєте сприводу «куточка німецької філософії», що його виставляє пан Прудон на показ у цьому безформеному й претензійному творі. Ви гадаєте, однак, що філософська отрута не зашкодила тут економічному дослідю. Мені так само й на думку не спадає обвинувачувати філософію пана Прудона за помилки його економічних дослідів. Не тому дає пан Прудон хибну критику політичної економії, що тримається кумедної філософії, а тому й дає він нам кумедну філософію, що не

*) Поруч листа Маркса до редактора берлінського «Соціал-демократа» ми подаємо тут і цього листа Маркса до Анненкова. Коли перший лист головне доповнює, то другий резюмує думки Маркса про Прудона, висловлені в «Злиднях Філософії». Лист до Анненкова перекладено з російської мови, — французького оригіналу нам не вдалося знайти. Перекл.

зрозумів сучасного соціального ладу в його зчіпленню (engrenement), вживаючи слова, що його пан Прудон запозичає, як і багато де-чого іншого, у Фур'є.

Чому пан Прудон говорить про Бога, про всесвітній розум, про безособовий розум людства, що ніколи не помиляється, споконвіку рівний самому собі, що його треба лише як слід збагнути, щоб опанувати істину? Чому він обертається у слабого гегельянця, щоб виступити в ролі сильного розуму?

Сам він дає Вам ключ до цієї загадки. Пан Прудон бачить в історії цілу низку соціальних відносин, що перебувають в стані розвитку; він помічає поступ, що здійснюється в історії; він приходить, нарешті, до того, що люде, взяті як особи, не свідомі того, що вони роблять, що вони помиляються що до свого власного руху, тоб-то, що на позір їх громадський розвиток немов би щось відмінне, особне, незалежне від їх індивідуального розвитку. Пояснити цих фактів він не годен і тут для нього порятунком — гіпотеза всесвітнього розуму, що виявляється в історії. Найлегша річ — вигадувати містичні причини, тоб-то, фрази, що їм бракує здорового глузду.

Але пан Прудон, признаючися, що він нічого не тямить в історичному розвитку людства, — а він признає це тим, що халається за голосні слова про всесвітній розум, про Бога то що. — чи не признається через це вже саме — такий висновок неминучий, — що він не годен збагнути й економічного розвитку?

Що таке суспільство (байдуже, яку форму воно має)? Витвір взаємодіяння людей. Чи можуть люде вільно, по вигоді, вибирати ту чи іншу форму суспільства? Аж ніяк. Хай перед вами певний стан продуктивних здібностей людей, і ви матимете певну (а не іншу) форму міни (commerce) і споживання. Хай перед вами певна стадія розвитку продукції, міни і споживання, і ви матимете певну (а не іншу) форму суспільного ладу, певну (а не іншу) організацію родни, станів, клас, словом, певне (а не інше) горожанське суспільство. Хай перед вами ось таке горожанське суспільство, і ви матимете ось такий політичний лад, що є лишень офіційним виявом горожанського суспільства. Ось чого ніколи в тямки не візьме пан Прудон, бо він гадає, що він робить не знати яке велике діло, вдаючися від держави до горожанського суспільства, тоб-то, від офіційного резюме суспільства до офіційного суспільства.

Не треба додавати, що люде не можуть по вподобі розпоряджати своїми *продуктивними силами*, — що суть основою всієї їхньої історії. — бо кожна продуктивна сила є набутою силою, є продуктом якоїсь попередньої діяльності. Отже, продуктивні сили суть результатом практичної енергії людей, але сама ця енергія обмежена умовами, що серед них люде живуть, обмежена вже набутими продуктивними силами, тою суспільною формою, що існувала перед ними, якої вони не створили і яка є витвором попереднього покоління. Тим простим фактом, що кожне наступне покоління знаходить готові продуктивні сили, набуті попереднім, і що ці продуктивні сили служать йому за основу нової продукції, — створюється звязок в історії людей, створюється історія людства, і вона тим більше є історією людства, чим більше розвинулися і зросли продуктивні сили людей, отже, її суспільні відносини людей. Неминучий висновок: соціальна історія людей становить лише історію їхнього індивідуального розвитку, при чім байдуже, свідомі вони цього чи ні. Їхні матеріальні відносини, це підстава всіх їхніх відносин. Ці матеріальні відносини суть лише неминучими формами, що в них здійснюється їхня матеріальна й індивідуальна діяльність.

Пан Прудон плутає ідеї і речі. Люде ніколи не відмовляються від того, що вони придбали, але це ще не значить, що вони ніколи не відмовляються від соціальної форми, що в ній вони досягли певного рівня розвитку продуктивних сил. Як раз навпаки. Щоб не стратити вже досягнених результатів, щоб не стратити здобутків цивілізації, люде мусять змінювати всі свої традиційні суспільні форми, скоро спосіб їх суспільних відносин (*commerce*) перестав відповідати набутих продуктивним силам. — Наприклад, привілеї, інститут цехів та корпорацій, регламентаційний режим середніх віків були суспільними відносинами, що тільки й відповідали набутих продуктивним силам і попередньому суспільному задові, що з нього вирости були ці установи. Під опікою корпоративного й регламентаційного режиму нагромадилися капітали, розвинувся морський торг, посідажувалися колонії, — і люде стратили б самі овочі всього цього розвитку, коли б забажали були зберегти форми, що під їх покрівцем ці овочі достигли. І грім ударив: вибухла революція 1640 і революція 1688 р. р. Всі старі господарчі форми, відповідні суспільні відносини, політичний лад, що був офіційальним виявом старого

горожанського суспільства, — все це згадані революції розбили в Англії. Таким чином, економічні форми, що за них люде продукують, споживають, вимінюють, суть форми *дочасні і історичні*. Набуваючи нові продуктивні здібності, люде змінюють свій спосіб продукції, а разом із зміною способу продукції вони змінюють і економічні відносини, що суть *конечними відносинами* лише для даного визначеного способу продукції.

Усього цього не зрозумів і, звичайно, не довів пан Прудон. Незугарний стежити за справжнім рухом історії, пан Прудон дає нам фантасмагорію, що намагається бути фантасмагорією діалектичною. Він не відчуває потреби говорити вам про 17, 18 і 19 віки, бо його історія відбувається в туманній сфері уяви, вона плине понад часом і простором. Словом, це гегеліянська бавчка, а не історія, це не нечестиво-світська історія — історія людей. — це свята історія — історія ідей. На його думку людина, це тільки знаряддя, що ним послуговується для свого розвитку ідея або вічний розум. *Еволюції*, що про них говорить пан Прудон, це еволюції, що розвиваються в містичному лоні абсолютної ідеї. Та коли ви розірвете містичний серпанок цієї мови, то покажеться, що пан Прудон дає вам лише порядок, що за ним укладаються економічні категорії в його голові. Не треба великої праці, щоб довести Вам, що це порядок дуже невпорядкованої голови.

Починає свою книгу пан Прудон дисертацією сприводу *вартости* — це його коник. Цим разом я не буду зупинятися на цій дисертації.

Низка економічних еволюцій вічного розуму починається *поділом праці*. Для пана Прудона поділ праці — дуже проста річ. Та хіба кастовий лад не був певним поділом праці? А цеховий лад хіба не був також поділом праці? А поділ праці за мануфактурного ладу, що почався в Англії в середні 17-го віку і скінчився наприкінці 18-го, чи не є він чимось цілком іншим, ніж поділ праці, що його принесла з собою велика промисловість, сучасна індустрія?

Пан Прудон до такої міри далекий від істини, що він не робить навіть того, що роблять непосвячені економісти. Говорячи про поділ праці, він не відчуває потреби сказати вам про світовий ринок. Як же воно так? Хіба ж поділ праці в 14 і 15 віках, коли не було ще колоній, коли Америка не існувала ще для Європи, коли шлях до Східної Азії йшов лише через Костянтинополь, хіба в ці часи поділ праці не

повинен був бути цілком іншим, ніж поділ праці в 17-му віці, коли колонії вже розвицнулися?

Це ще не все. Хиба вся внутрішня організація народів, хиба всі їхні міжнародні відносини не суть лише виявом певного поділу праці? І хиба не повинні вони змінюватися разом із зміною поділу праці?

Пан Прудон так мало тямить у питанні про поділ праці, що він не говорить нам навіть про відокремлення міста від села, що сталося в Німеччині, наприклад, між дев'ятим і дванадцятим віком. Отже, для пана Прудона воно має бути вічним законом, бо а ні походження його, а ні його розвитку він не знає. І в усій своїй книзі він буде вам говорити за це, немов би це мало вічно істнувати, а не було породжене певним способом продукції. Все, що пан Прудон розповідає вам про поділ праці, це лише резюме, до того ж дуже поверховне й неповне резюме того, що перед ним говорив Адам Сміт і тисячі інших.

Друга еволюція, це — *машини*. Зв'язок між поділом праці і машинами у пана Прудона зовсім містичний. Кожний із способів поділу праці мав і властиві йому знаряддя продукції. Наприклад, від половини 17-го до середини 18-го віку люде не все робили голими руками. Вони мали знаряддя праці і до того дуже складні, от як варстати, кораблі, підойми і т. д. і т. д.

Отже, нема нічого кумеднішого, як уважати машини за наслідок поділу праці взагалі.

Скажу ще Вам між іншим, що, не зрозумівши нічого в історичному походженні машин, пан Прудон ще менше зрозумів щось у їхньому розвитку. До р. 1825, — часів першої світової кризи — ви можете сказати, потреби споживання розвивалися швидче від продукції і розвиток машин був викликаний, як наслідок потреб ринку. Від р. 1825 винахід і вжиття машин є лише результатом війни між хазяїнами й робітниками. Та й це є слушним тільки для Англії. Що до інших європейських націй, то вони змушені були вживати машин тільки через конкуренцію англійців, як на їх власнім, так і на світовім ринку. Нарешті, що до Північної Америки, то там було заведено машини і через конкуренцію з іншими народами і через недостачу робочих рук, тоб-то, через невідповідність межі людністю й промисловими потребами Північної Америки. З цих фактів Ви можете пересвідчитися, яку глибокодумність виявляє пан Прудон, закликаючи примару конкуренції, як третю еволюцію, як антитезу машин.

А втім, взагалі, це ж чисте безглуздя робити з машини економічну категорію поруч поділу праці, конкуренції, кредиту то що.

Машина є такою самісінькою економічною категорією, як віл, що тягне плуга. Сучасне *вжиття* машин, це одне з відношень нашого сучасного господарчого ладу, але спосіб послуговуватися машинами, це щось зовсім інше, ніж самі машини. Порох залишається однаковим, чи вживаєте ви його, щоб ранити людину, чи для того, щоб гоїти її рани.

Пан Прудон перевищує сам себе, коли він дає виростати в своїй голові конкуренції, монополії, податкам або державній організації (*police*), торговельному балансові, кредитові, власності за цитованим мною порядком. Мало не всі кредитові установи розвинулися в Англії на початку 18-го віку перед тим, як було винайдено машини. Суспільний кредит був лише новим способом збільшення податку й задоволю нових потреб, що повстали, коли до влади прийшла буржуазна класа. Нарешті, *власність* становить останню категорію в системі пана Прудона. В реальному світі навпаки: поділ праці і всі інші категорії Прудона суть суспільними відносинами, сукупність яких і становить те, що в наші часи зветься *власністю*; поза цими відносинами буржуазна власність є лише метафізичною або юридичною ілюзією. Власність якоїсь іншої доби, напр. феодальна, розвивається в низці цілком інших соціальних відносин. Означуючи власність, як незалежне відношення, пан Прудон робить більше, ніж методологічну помилку: він ясно доводить, що не помітив завязку, що з'єднує всі форми *буржуазної* продукції, що не зрозумів *історичного й дочасного* характеру форм продукції за певної доби. Не бачучи в наших соціальних установах витворів історії, не розуміючи ні їхнього походження, ні їхнього розвитку, пан Прудон, природно, тільки й може, що підійти до них з самою лише догматичною критикою.

Тим то пан Прудон змушений шукати порятунку в фікції, щоб пояснити розвиток. Він думає, немов би поділ праці, кредит, машини і т. д., він уявляє собі, немов би все це було винайдено до послуг його *idée fixe*, ідеї рівності. Його пояснення до краю наївне. Всі ці речі було винайдено для рівності, біда лише в тім, що вони обернулися проти рівності. Оце й все. Тоб-то, він робить ні на чому не побудоване припущення, а що справжній розвиток і його фікція суперечать одно одному на кожному кроці, то він і робить висновок, що

тут є суперечність. Він лише ховає від вас, що суперечність є. властиво, між його *idées fixes* і реальним рухом.

Таким чином, пан Прудон, перш за все через те, що знає історію, не помітив, що люде, розвиваючи свої продуктивні здібності, тоб-то, в процесі життя, розвивають певні відносини межи собою, і що спосіб цих відносин неминуче змінюється разом із зміною і зростом цих продуктивних здібностей. Він не помітив, що *економічні категорії*, це лише абстракції цих реальних відносин, що вони суть істинами стільки, скільки існують ці відносин. Тим то він робить ту саму помилку, що й буржуазні економісти, для яких ці економічні категорії — вічні закони, а не закони історичні, що суть законами лише для певного історичного розвитку, для розвитку, зумовленого продуктивними силами. Тим то замість щоб розглядати політико-економічні категорії як абстракції реальних, дочасних, історичних суспільних відносин, пан Прудон, через містичне переставлення, бачить у реальних відносинах лише втілення цих абстракцій. А самі ці абстракції від початку світа перебували в дрімлючому стані в лоні Бога - Отця.

Та тут на нашого любого пана Прудона нападають страшні корчі розуму. Як що ці економічні категорії суть еманції серця божого, як що вони представляють скрите і вічне життя людей, то як воно стається так, що, по-перше, розвиток все таки існує і що, по-друге, пан Прудон не є консерватором? Він пояснює вам ці очевидні суперечності цілою системою антагонізму.

Щоб вияснити цю систему антагонізму, візьмім приклад. *Монополія* — добра річ, бо це економічна категорія, отже, еманція Бога. *Конкуренція* — добра річ, бо вона також економічна категорія. Але що недобре, так це реальність монополії і реальність конкуренції. А ще гірше, так це те, що монополія і конкуренція одна одну пожирають. Що ж його робити? Що ці дві вічні ідеї бога суперечать одна одній, то пан Прудон не сумнівається, що в лоні божому існує і синтеза цих двох ідей і в цій синтезі зло від монополії зрівноважується конкуренцією, і навпаки. Боротьба цих двох ідей доведе до того, що кінець-кінцем переможе добрий бік. Треба вирвати у Бога синтезу цих двох ідей, а потім прикласти її до життя, і тоді все буде добре, треба відкрити синтетичну формулу, сховану в темряві безособового розуму. Пан Прудон не вагається а ні хвилини, щоб стати вістовиком цього відкриття.

Та гляньте на хвилику на справжнє життя. В сучасному економічному життю ви знайдете не тільки конкуренцію і монополію, але й синтезу їх, що становить не *формулу*, а *рух*. Монополія породжує конкуренцію, конкуренція породжує монополію. Однак це зрівнення, зовсім не полегшуючи труднощів сучасного стану, як то здається буржуазним економістам, створює кінець-кінцем ще тяжче й ще заплутаніше становище. Таким чином, змінюючи основу, що на ній побудовано сучасні економічні відносини, знищуючи сучасний *спосіб* продукції, ви знищуєте не тільки конкуренцію, монополію та їх антагонізм, але й їх синтезу, рух, що становить реальне зрівноваження конкуренції і монополії.

А тепер я дам вам приклад діалектики папа Прудона. *Свобода й рабство* становлять антагонізм. Я не потрібую говорити а ні за добрі, а ні за погані сторони свободи. Що до рабства, то нема чого говорити про його погані прикмети. Єдина річ, що її треба висвітлити, це добрий бік рабства. Мова мовиться не про посереднє рабство, невільництво пролетаря, мова йде про безпосереднє рабство, невільництво чорних у Суринамі, в Бразилії, в полудневих частинах Північної Америки.

Безпосереднє рабство є віссю нашого сучасного індустріалізму так само, як і машини, кредит то що. Без рабства ви не маєте бавовни, без бавовни сучасної промисловости. Рабство надало вартости колоніям, колонії створили світовий торг, світовий торг є кінцевою умовою великої машинової промисловости. Тим то перед тим, як почався торг неграми, колонії давали старому світові дуже мало продуктів, і не змінювали скількись помітно обличчя світу. Отже, рабство є економічною категорією не аби-якої ваги. Без рабства Північна Америка — найпоступовіша нація — обернулася б у патріархальну країну. Викресліть лишень Північну Америку з мапи народів, і ви матимете анархію, цілковитий занепад торгу й сучасної цивілізації. Але ж скасувати рабство, це й значило б викреслити Америку з мапи народів. Тим то рабство, силою того, що воно є економічною категорією, і бачимо ми від початку світу у всіх народів. Сучасні нації потрапили лише замаскувати рабство в себе самих і відкрито завести його в Новому Світі. Як же підійде до цього наш добрячий пан Прудон після таких міркувань про рабство? Він почне не на жарт шукати синтези між свободою і рабством, рівноваги невільництва і волі.

Пан Прудон дуже добре зрозумів, що люде витворюють сукно, полотно, шовкові тканини, і велику заслугу свою зрозуміти таку дурницю! Та чого пан Прудон не зрозумів, так це того, що відповідно до своїх здібностей люде витворюють і *суспільні відносини*, серед яких вони витворюють сукно та полотно. Ще менше зрозумів пан Прудон, що, витворюючи відповідно до своєї матеріяльної продуктивності свої суспільні відносини, люде витворюють також і *ідеї, категорії*, тоб-то, абстрактні, ідеальні вияви цих самих суспільних відносин. Отже, категорії так само мало вічні, як і відносини, що їх вони виявляють. Вони суть витвори історичні й дочасні. Для пана Прудона, зовсім навпаки, первісною причиною суть абстракції і категорії. На його думку вони, а не люде, творять історію. Й абстракція, категорія, *взята як така*, тоб-то, відокремлена від людей та їх матеріяльної діяльності, природно, в'являється йому як безсмертна, незмінна, безчула, вона для нього тільки буття чистого розуму, вона просто показує лише те, що абстракція, *взята як така*, абстрактна. — дивна тавтологія.

Таким чином, економічні відносини, розглядувані як категорії, пан Прудон вважає за вічні формули, що не мають ні початку, ні поступу.

Скажім інакше: пан Прудон не твердить просто, що *буржуазне життя* для нього *вічна істина*; він каже це посередньо, побожествляючи категорії, що виявляють буржуазні відносини в формі ідеї. Для нього витвори буржуазного суспільства — самопризвільні істоти, обдаровані власним чуттям, і вічні, коли вони з'являються перед ним у формі категорій, ідеї. Таким чином, він не підносить понад обрії буржуазного ладу. Він оперує буржуазними ідеями, вважаючи їх за вічно істинні, і шукає синтези їх, їхньої рівноваги, не помічаючи, що сучасний спосіб їх зрівноваження й є єдино можливим.

Властиво він робить те саме, що й всі добрі буржуа. Всі вони кажуть нам, що конкуренція, монополія то що в принципі, тоб-то, взяті як абстрактні ідеї, суть єдині підстави життя, хоч на практиці вони й не такі, як нам хотілося б. Всі вони бажать конкуренції без згубних наслідків конкуренції. Всі вони хотять неможливого, тоб-то, умов буржуазного життя без неминучих наслідків цих умов. Всі вони не розуміють, що буржуазна форма продукції, це форма історична й дочасна точнісінько так само, як була нею феодальна форма. Ця

випадкового. Пан Прудон від голови до п'ят філософ, економіст дрібної буржуазії.

Дрібний буржуа в поступовому суспільстві і силою самого вже свого становища, з одного боку, стає соціалістом, з другого, — економістом, тоб-то, пишність великої буржуазії його засліплює, а страждання народу викликають у нього співчуття. Він одночасно і буржуа і народ. Перед судом своєї совісти він гордий, що він безсторонній, що він знайшов справжню рівновагу, яка претендує на те, що вона не подібна до *juste-milieu*. Такий дрібний буржуа побожествляє *суперечність*, бо суперечність, це основа його істоти. Він увесь — лише суспільна суперечність, втілення в чин. Він мусить виправдити в теорії те, чим він є на практиці, і заслуга пана Прудона, що він став науковим товмачем французької дрібної буржуазії. Це справді заслуга, бо дрібна буржуазія становитиме складову частину всіх прийдешніх соціальних революцій.

Я хотів би мати змогу післати Вам разом з цим листом мою книгу про політичну економію, але мені досі не пощастило надрукувати цей твір, як також критичні статті про німецьких філософів і соціалістів, про що я говорив Вам у Брюсселі. Ви ніколи не повірите, які труднощі зустрічає таке видання в Німеччині і з боку поліції і з боку видавців, що самі суть заінтересованими представниками всіх тих тенденцій, що я на них нападаю. Що ж до нашої власної партії, то вона не тільки бідна, — значна фракція німецької комуністичної партії гнівається на мене за те, що я противник її утопій і декламацій

Увесь Ваш

Карл Маркс

P. S. Ви мене питаєте, чому пишу я Вам поганою французькою мовою, замість щоб написати доброю німецькою? Це тому, що я маю діло з французьким автором.

Ви мене дуже зобов'язете, як що не забаритеся западто з Вашою відповіддю, щоб я знав, чи зрозуміли Ви мене під цією оболонкою варварської французької мови.

ПЕРЕДМОВА

Нещастя пана Прудона в тім, що його визнають досить таки оригінальним чином. У Франції він має право бути кепським економістом, бо там вважають його за доброго німецького філософа; в Німеччині, навпаки, він може бути кепським філософом, бо має славу одного з найкращих французьких економістів. З подвійного обов'язку німця й економіста ми змушені скласти протест проти цієї подвійної помилки.

Читач зрозуміє, що при цій невдячній праці нам часто доводилося від критики Прудона переходити до критики німецької філософії, а разом з тим дозволити собі й деякі уваги ще до політичної економії взагалі.

Карл Маркс

Брюссель, 15 червня, 1847 р.

помилка походить з того, що для них людина-буржуа є єдиною можливою підставою кожного суспільства, — з того, що вони не в'являють собі такого стану суспільства, де людина перестала б бути буржуа.

Пан Прудон, отже, повинен був неминуче пошитися в *доктринери*. Історичний рух, що трясє нинішнім світом, розв'язується для нього в завдання відкрити справжню рівновагу, синтезу двох буржуазних ідей. Отак, шляхом хитромудрих вигадок спритний молодець відкриває сховану від світу думку Бога, єдність двох ізольованих ідей, тому лише її ізольованих, що пан Прудон ізолював їх, відокремивши їх від практичного життя, від сучасної продукції, що становить сполучення реальностей, цими ідеями виявлюваних. На місце великого історичного руху, що родиться з суперечки між уже досягненими продуктивними силами людей і суспільними їх відносинами, що вже не відповідають цим продуктивним силам; на місце страшних війн, що заходять межі різними класами одної нації й межі різними націями; на місце практичної діяльності має; на місце насильства, що одно лише зможе розв'язати ці суперечності; на місце цього широкого, повсякчасного й складного руху пан Прудон ставить чудернацький рух своєї голови. Таким чином, виходить, історію творять учені, люде, що здолали вирвати в Бога його інтимну думку. А меншій братії лишається тільки прикладати до життя їхні відкриття. Ви розумієте тепер чому пан Прудон є таким завзятим ворогом кожного політичного руху. Розв'язання завдань сучасності полягає для нього не в суспільній діяльності, а в діалектичних коловертях в його голові. А що розгоновими силами суть для нього категорії, то не треба змінювати практичного життя, щоб змінити категорії. Зовсім навпаки. Досить лише змінити категорії, і реальне суспільство зміниться само собою, наслідком зміни категорій.

Бажаючи погодити суперечності, пан Прудон навіть не ставить собі питання про те, чи не слід би було знищити саму підставу цих суперечностей. Він усім скидається на політичного доктринера, що хоче і короля і палату депутатів і палату перів, як інтегральних частин суспільного життя, як вічних категорій. Він шукає лише за новою формулою, щоб зрівноважити ці влади, рівновага яких власне й полягає в сучасному рухові, коли одна з цих влад то перемагає іншу, то стає її рабою. Точнісінько так само й у 18-ім віці сила силенна всіляких посередностей ламала собі голову, шукаючи

істинної формули, щоб зрівноважити суспільні стани, шляху, короля, парламенти і т. д., — аж одного дня не стало а ні короля, а ні парламенту, а ні шляхти. Справжньою рівновагою серед усіх цих антагонізмів і було повалення всіх суспільних відносин, що становили підставу для цих феодалських установ і для антагонізму межі ними.

Тому, що пан Прудон, з одного боку, вважає за дані вічні ідеї, категорії чистого розуму, а з другого боку, людей та їх практичне життя, яке на його думку, є лише застосуванням цих категорій, то ви знайдете у нього від самого початку *дуалізм* життя і ідей, душі і тіла, — дуалізм, що повторюється під різними формами. Ви бачите тепер, що цей антагонізм, це лише нездатність пана Прудона зрозуміти не святе походження й не святу історію побожествлених ним категорій.

Мій лист і так уже занадто довгий, щоб я міг іще говорити про кумедні позви, що їх закладає пан Прудон проти комунізму. Поки що, ви погодитесь, що людина, яка не зрозуміла сучасного стану суспільства, ще менше могла зрозуміти як рух, що намагається зруйнувати цей лад, так і літературні вияви цього революційного руху.

Єдине, в чому я погоджуюся з паном Прудонем, так це в його огиді до соціалістичної сантиментальності. Ще перед ним я викликав багато ворожнечі своїми глузуваннями з овечого, сантиментального, утопійного соціалізму. Та чи нема тут у пана Прудона дивної ілюзії, коли він протиставляє свою сантиментальність дрібного буржуа — я маю на увазі його декламації про родину, подружню любов і т. п. банальності — соціалістичній сантиментальності, що, напр., у Фур'є, відзначається куди більшою глибиною, ніж претензійні плиткості нашого добрячого пана Прудона. Сам він так добре відчуває нікчемність своїх доказів, свою цілковиту нездатність говорити про ці речі, що скаженіє мов несамовитній, вибухає зісними вигуками, кидає на всі боки *igne hominis* прові, кишить, лається й присягається, доносить, кричить про ганьбу, джуму і б'є себе в груди і вихваляється перед Богом і людьми, що він чистий від соціалістичного паскудства! Він не так, як критик, пильно стежить за сантиментальностями соціалістів або за тим, що він вважає за сантиментальності. Ні, він як святий, як пана, відлучує від церкви бідних грішників і сніває славу дрібній буржуазії та її нікчемним любовним, патріярхальним ілюзіям домашнього вогнища. І тут нема нічого

Твір Прудона, це не проста розвідка про політичну економію, це не абияка книжка, це біблія: «Містерії», «Таємниці, з лона божого здобуті», «Апокаліпсис» — нічого цього бракує. А що в наші дні пророків критикують більш совісно, ніж звичайних собі авторів, то читач мусить уже пристати на те, щоб перейти спочатку разом з нами через суху й темну вченість «Книги буття», щоб підвестися потому вкупі з паном Прудон в надземні, родючі поля «Надсоціалізму». (Порівн. Прудон. «Філософія злиднів», Пролог, ст. II, рядок 20).

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Наукове Відкриття.

§ 1. Протилежність споживчої і мінової вартостей.

«Властивість усіх продуктів, чи то промислових, чи то природніх, служити потребам людини — називається загалом *споживчою вартістю*; їхня властивість вимінюватися один на одного — *міноюю вартістю*. Яким чином споживча вартість стає міноюю? Походження ідеї (мінової) вартости не було висвітлене економістами з належною пильністю, отже, нам треба над цим зупинитися. Тому саме, що з речей, що я їх потрібую, більшість я знаходжу в природі лишень в обмеженім числі, або й зовсім не знаходжу, я мушу подбати про продукцію того, чого мені бракує; а тому, що я сам, своїми руками, стількох речей виготовити не можу, я запропоную іншим людям, моїм співробітникам в різних галузях діяльності, щоб вони відступили мені одну частину своїх продуктів навзамін за мою». (Прудон, т. 1, розд. 2).

Пан Прудон береться вяснити нам перш за все подвійну природу вартости, «розрізнення вартости в собі», походження мінової вартости з вартости споживчої. Разом з Прудонем мусимо й ми зупинитися над цим актом переміни суті (трайссубстанції) вартости. Подивімся, як відбувається цей акт на думку нашого автора.

Великого числа продуктів природа не має, їх треба виготовляти при допомозі промисловости. Ледви потреби починають перевищувати добровільну продукцію природи, людина стає змушеною шукати порятунку в промисловій продукції. Як уявляє собі цю промисловість пан Прудон? Яке її джерело? Поодинокі людина, що відчуває потребу в великому числі речей, «не може сама, своїми руками, виготовити стількох речей». Передумовою задоволення такого великого числа

потреб в виготовлення відповідного числа речей. Нема продукту без продукції. Але передумовою виготовлення такого великого числа речей є щось більше, ніж допоміжна рука якоїсь одної людини. Від тої хвилі, проте, відколи такою передумовою стає поміч більше ніж одної людини, від тої хвилі припускається вже існування цілої продукції, збудованої на поділі праці. Так потреба, на думку Прудона, передбачає справжній поділ праці. Припустивши поділ праці, ми маємо міну, отже, й мінову вартість. Так само добре могли б ми відразу прийняти мінову вартість як дану.

Пан Прудон волів, однак, піти навкруги. Підім, отже, разом з ним і ми цими манівцями, що приведуть нас неминуче знов туди, звідки ми вийшли.

Щоб вийти з становища, коли кожний продукує сам для себе неначе пустельник і досягнути міни, «я звертаюся», каже Прудон, «до моїх співробітників в різних галузях діяльності». Отже, я маю співробітників, що виконують різнородні роботи, при чому ми, тоб-то, я і всі інші, в згоді з припущенням пана Прудона, все ще немов би перебуваємо в ізольованому і мало соціальному становищу Робінзона.. Співробітники і різні галузі діяльності, поділ праці і міна, що з цього поділу випливає, все це впало нам з неба.

Так от, я маю потреби, що ґрунтуються на поділі праці і на міні. Припускаючи ці потреби, пан Прудон припустив тим самим міну й мінову вартість, що її походження береться він як раз «висвітлити з більшою нильністю, ніж усі інші економісти».

Пан Прудон міг би дуже добре обернути іншим кінцем порядок цих процесів, не порушуючи слушности своїх висновків. Щоб пояснити мінову вартість — потрібна міна. Щоб пояснити міну — потрібен поділ праці. Щоб пояснити поділ праці — потрібні потреби, що роблять доконечним поділ праці. Щоб пояснити ці потреби — треба їх просто «припустити», що зовсім не значить їх заперечити, — всупереч першій аксіомі пана Прудона в пролозі: «Припустити існування Бога, значить його заперечити». (Пролог, ст. 1).

Як же поводитьься пан Прудон з поділом праці, визнаючи його за відомий, щоб пояснити мінову вартість, що лишається для нього завжди чимсь невідомим? «Людина» наважується «запропонувати» іншим людям, «своїм співробіткам в різних галузях діяльності» завести міну і встановити різницю між споживчою вартістю і вартістю міноюю.

Прийнявши запропоновану різницю, співробітники не залишили панові Прудонові нічого «пильнішого», як прийняти це до відома, та згадати, чи то пак «висвітлити» в своїй розвідці про політичну економію «походження ідеї вартости». А проте, він повинен таки вияснити нам «походження» згаданої пропозиції, сказати нам нарешті, як цій окремій людині, цьому Робінзону, спало раптом на думку зробити своїм співробітникам такого роду пропозицію і як ці співробітники прийняли її без будь-якої уваги.

Пан Прудон не входить у ці генеалогічні подробиці, він просто надає фактові міни певних історичних рис, підводячи його під форму внеску, поставленого кимсь третім з метою завести міну.

Тут перед нами одна з маленьких спроб «історично-описової методи» пана Прудона, котрий виявляє таку «суверенну» погорду до «історично-описової методи» Адама Сміта й Рікарда.

Міна має свою власну історію. Вона переходить різні фази.

Був час, коли, от як у середні віки, мінялися тільки зайвиною, надвишкою продукції над споживанням.

Далі був час, коли не тільки зайвина, а всі продукти, все промислове життя стало предметом торгу, коли вся продукція стала в залежність од міни. Як пояснити цю другу фазу міни, мінову вартість на цьому другому щаблі її розвитку?

Пан Прудон має вже готову відповідь: припустім, що якась людина *«запропонувала* іншим людям, своїм співробітникам в різних галузях діяльності», піднести мінову вартість до другого щабля її розвитку.

Нарешті настав час, коли все, що люде вважали досі за непродажне, стало предметом міни, баришництва, стало продажним.

Це той час, коли навіть речі, що ними досі лишень ділилися, але ніколи не мінялися, що їх досі лишень дарували, але ніколи не продавали, що їх набували, але ніколи не купували: чеснота, любов, переконання, знання, совість і т. п., — словом, все — стало предметом торгу. Це час загальної корупції, універсальної продажности, або, висловлюючися науково-економічно, це час, коли кожний предмет, чи то фізичної, чи то моральної природи, приписється на ринок як торговельна вартість і цінується там по своїй справжній вартості.

Як же пояснити цю нову її останню фазу міни — мінову вартість на цьому третьому щаблі її розвитку?

Пан Прудон мав би вже готову відповідь: припустіть, що одна особа *«запропонувала»* іншим особам, своїм співробітникам в різних галузях діяльності» зробити з чесноти, любови і т. д. торговельну вартість, піднести мінову вартість до третього щабля її розвитку.

Як бачимо «історично-описова метода» пана Прудона до всього добра, на все відповідає і все пояснює. Коли діло йде про те, щоб пояснити історично «походження певної історичної ідеї», пан Прудон висовує наперед людину, що пропонує іншим людям, «своїм співробітникам в різних галузях діяльності», виконати цей акт походження, і все готово.

Отже, прийім «походження» мінової вартості як акт доконаний. Тепер лишається тільки в'яснити ще відношення між міноюю вартістю і вартістю споживчою. Послухаймо пана Прудона:

«Економісти дуже добре показали подвійний характер вартості, але чого вони не показали з такою самою ясністю, так це її *суперечної природи*, — тут починається наша критика... Мало вказувати на той дивний контраст між споживчою вартістю і вартістю міноюю, що на нього економісти звикли дивитися як на щось дуже просте, — треба також показати, що ця ніби простота криє в собі глибоку містерію, збагнути яку — наш обов'язок... Висловлюючися технічно, споживча вартість і вартість мінова стоять в оберненім відношенні одна до одної».

Як що ми добре зрозуміли пана Прудона, то він хоче встановити такі чотири тези:

1. Споживча вартість і вартість мінова являють «дивний контраст», — вони протилежні одна одній.

2. Споживча вартість і вартість мінова стоять в оберненім відношенні одна до одної, суперечать одна одній.

3. Економісти не побачили, або не пізнали, а ні протилежності, а ні суперечності.

4. Критика пана Прудона починає від кінця.

Ми також почнемо від кінця і, щоб зняти з економістів обвинувачення пана Прудона, дамо слово двом досить визначним економістам.

Сісмонді: «Торг розвинув у кожній речі протилежність між споживчою вартістю і вартістю міноюю». (Etudes, т. 2, ст. 162, брусельське видання).

Лодердаль: «Національне багатство (споживча вартість) зменшується взагалі в міру того, як, завдяки збільшенню мінової вартости, зростає багатство індивідуальне; а в міру того, як останнє, через падіння цієї вартости, зменшується, зростає звичайно перше». (*Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique; traduit par Largentie de Lavaisse, Paris, 1807*).

На *протилежності* між споживчою вартістю і вартістю міноюю Сісмонді збудував свою головну теорію, яка каже, що прибуток зменшується в міру того, як зростає продукція.

Лодердаль побудував свою систему на оберненім відношенні обох родів вартости, а його теорія була за часів Рікарда так популярною, що цей міг говорити про неї, як про відому річ. «Тільки той, хто плутає поняття мінової вартости і багатства (споживчої вартости), може запевняти, ніби зменшуючи число речей потрібних, корисних, або приємних для життя можна збільшити багатство». (*Ricardo, Principes d'économie politique, traduit par Constancio, annotés par J. B. Say, Paris, 1835, т. 2, розділ про багатство і вартість.*)

Ми бачимо, що ще перед паном Прудонем економісти «вказували» на глибоку містерію протилежності й суперечности. Подивімся тепер, як *після* цих економістів пояснює зо свого боку цю містерію пан Прудон.

Мінова вартість продукту падає в міру того, як зменшується постачання, як що попит лишається тим самим. Іншими словами: чим більше в *відношенню до попиту* є якогось продукту, тим нижча його мінова вартість або ціна. *Навпаки*: чим слабшим є постачання в відношенню до попиту, тим дужче йде в гору мінова вартість або ціна продукту. Іншими словами: чим більшою є рідкість постачуваного продукту в відношенню до попиту, тим більше зростає його ціна. Мінова вартість продукту залежить або від його численности або від його рідкості, але завжди в відношенню до попиту. Візьмім якийсь більш, ніж рідкий, хай буде в своєму роді єдиний продукт — його буде більше, ніж потрібно, він буде непотрібний, як що за ним нема ніякого попиту. Навпаки, візьмім продукт, заготовлений міліопамп, — він завжди буде рідким, як що він не покриває попиту, як що попит за ним значно великий.

Це, сказати б, майже загально відома істина, а, тим часом, ми мусили її тут нагадати, щоб зробити зрозумілою містерію пана Прудона.

«Отже, як що хочемо йти за цим принципом до його найскрайніших висновків, то мусимо прийти до найлогічнішого з них усіх, що речі, що їх споживання доконечне, а число необмежене, можна мати дурно; речі ж, що їх корисна вартість — нуля, а рідкість надзвичайна, мусять мати безмежно високі ціни.

«Що до решти може збити з пантелику, так це те, що на практиці обидві ці крайності ніколи не зустрічаються: з одного боку, жаден людський продукт ніколи не може зрости до безмежної міри, з другого боку — найрідші речі мусять бути хоч до якоїсь міри корисні, інакше вони не можуть мати жадної вартості. Отже, споживча вартість і вартість мінова доконче звязані одна з одною, хоч по своїй природі завжди й намагаються взаємно себе виключити». (Т. I, ст. 39).

Що ж у край збиває з пантелику пана Прудона? Та просто те, що він забув про *попит* і що кожної речі лишень стільки є або занадто багато, або занадто мало, скільки на неї є попит. Скоро він забув про попит, він ототожнює мінову вартість з *рідкістю*, а споживчу вартість з *надміром*. Справді, коли він каже, що речі, що їхня *корисна вартість* — нуля, а їхня *рідкість* *надзвичайна*, мають *безмежно високі ціни*, то він просто каже, що мінова вартість — це тільки рідкість. «Найбільша рідкість і нульова корисність», це просто рідкість. «Безмежно висока ціна», це максимум мінової вартості, це чиста мінова вартість. Між цими обома висловами ставить він знак рівності. Мінова вартість і рідкість, таким чином, — однозначні. Приходячи до цих ніби «найскрайніших висновків», пан Прудон висловлюється, звичайно, «до крайности» красномовно, але мало змістовно; та й в словах його більше реторики, ніж логіки. Там, де він сподівається знайти нові висновки, він знаходить лишень свої початкові припущення в усій їхній голизні. Тим самим способом дійшов він до того, що представив нам споживчу вартість і звичайний надмір як речі однозначні.

Ототожнивши мінову вартість і рідкість, споживчу вартість і надмір, пан Прудон дивується, що не може знайти ні споживчої вартості в рідкості і в міновій вартості, ні мінової вартості в надмірі і в споживчій вартості. А тому, далі, що він бачить, що на практиці ці крайності не зустрічаються, не лишається йому нічого іншого, як повірити в якусь містерію. Він знає ціну, що безмежно висока, — і то власне тому, що

нема до неї покупців, — а покупців він не знайде ніколи, аж доки забуватиме про попит.

З другого боку, надмір повстає у пана Прудона неначе сам із себе. Він цілком забуває, що є люде, що його витворюють, і що вони зацікавлені тим, щоб ніколи не випускати з ока попиту. Коли б це було не так, то як міг би тоді пан Прудон прийти до твердження, що речі, що мають дуже велику корисну вартість, мусять бути дуже дешеві або навіть не коштувати нічого? Він повинен був би, навпаки, прийти до того висновку, що надмір, продукцію дуже корисних речей, треба обмежити, коли мати на думці побільшити їхню ціну, їхню мінову вартість.

Коли свого часу французькі винороби вимагали закону, що заборонив би розводити нові виноградники, коли голандці палили азійське коріння, випищували гвоздикові дерева на Молуках, то цим вони просто хотіли зменшити надмір, щоб побільшити мінову вартість. Ціле середньовіччя керувалося тим самим принципом, коли воно обмежувало законом число челядників, що їх мав право держати кожний поодинокий майстер, коли воно обмежувало число знаряддя, що його міг він уживати. (Порівн. Андерсон, Історія торгу).

Представивши надмір, як споживчу вартість, а рідкість як вартість мінову — (нема нічого легшого, як показати, що надмір і рідкість стоять в оберненім відношенні одне до одного) — пан Прудон ідентифікує споживчу вартість з *постачанням*, а мінову з *попитом*. Щоб зробити антитезу ще гострішою, він підсовує інше слово, — каже — «гадкова вартість»*) замість «мінова вартість». Так спірка переноситься на інше поле, і ми маємо з одного боку *корисність* (споживчу вартість, постачання), а з другого боку *гадку* (мінову вартість, попит).

Як помирити ці, один одному суперечні чинники? Що зробити, щоб погодити їх? Чи можна знайти хоч один момент, спільний їм обом?

«Звичайно, гукає пан Прудон, є такий: свободна воля. Ціна, що повстає з цієї боротьби між постачанням і попитом, між користю й гадкою, не може бути виявом вічної справедливості».

Пан Прудон розвиває цю антитезу далі:

«Як *свобідний покупець* я — суддя своїм потребам, суддя доцільності даного предмету, суддя ціні, що я її за нього

*) Нім. „Meinungswert“, тоб то, вартість, означувана гадкою (про певну річ). Перекл.

хочу дати. З другого боку, ти, як *свобідний продуцент*, — пан над *засобами виробу*, отже, в стані еси зменшити кошти продукції». (Т. I, Ст. 42).

А що попит або мінова вартість ідентичні з присудом, гадкою, то пан Прудон заявляє:

«Доведено, що власне *свобідна воля* людини створює протилежність між споживчою вартістю і вартістю міноюю. Як знищити цю протилежність, поки існує *свобідна воля*? І як пожертвувати *свобідною волею*, не жертвуючи людиною?» (Т. I, ст. 41).

Отже — виходу нема. Тут боротьба між двома, мовляв, неспівзмірними величинами, між користю і гадкою, між *свобідним покупцем* і *свобідним продуцентом*.

Придивімся до справи трохи ближче. Постачання не являє собою виключно користі, а попит — гадки. Хіба ж той, що за чимсь питає, не постачає сам якого-будь продукту або знаку, що всі продукти заступає, — грошей? Хіба ж він, як такий, що постачає, не є, на думку пана Прудона, представником корисності або споживчої вартості?

З другого боку, хіба ж той, що щось постачає, не питає одночасно за якимсь продуктом або за знаком, що заступає всі продукти, — за грішми? І хіба не є він тим самим представником гадки, гадкової або мінові вартості?

Попит — це одночасно й постачання; постачання є одночасно й попитом. Тим то аптитезу пана Прудона, що просто ідентифікує постачання й попит з користю і з гадкою, збудовано на самій лишень порожній абстракції.

Те, що пан Прудон називає споживчою вартістю, інші економісти з таким самим правом називають гадковою вартістю. Досить згадати хоч би Шторха (Cours d'economie politique, Paris, 1823 ст. 88 і 99).

Речі, що в них ми відчуваємо потребу, він називає *потребами*; речі, що ми їм надаємо певної вартості, — *вартостями*. Більшість речей мають вартість тільки тому, що вони задовольняють потреби, витворені думкою гадкою. Думка про наші потреби може мінятися, отже, може також мінятися й корисність речей, що виявляє тільки відношення цих речей до наших потреб. Навіть природні потреби міняються раз-у-раз. Справді, якої тільки нема різниці, напр., між речами, що служать за головний харч у різних народів!

Боротьба відбувається не між користю і гадкою, а між торговельною вартістю, якої вимагає той, хто постачає, і тор-

говельною вартістю, яку постачає той, хто питає. Мінова вартість продукту є завжди результатом двох суперечних цінувань.

Кінець-кінцем постачання й попит протиставляють одне одному продукцію і споживання, але продукцію і споживання, побудовані на міні між поодинокими людьми.

Продукт, що його постачають, ще не є корисним сам із себе. Доперва споживач означає його корисність. І навіть коли за ним визнають властивість корисності, він не являтиме собою корисності, як такої. В процесі продукції його вимінювали на всі кошти продукції, на сировину, заробітну плату і т. д., все речі, що мають торговельну вартість. Тим то в очах продуцента продукт репрезентує певну суму торгопельних вартостей. Те, що продуцент постачає, це не тільки корисна річ, але також, і то перш за все, мінова вартість.

Що до попиту, то він дійсний лишень у тій мірі, в якій посідає засоби міні. Ці засоби, з свого боку, суть також продуктами, міновими вартостями.

В постачанню і в попиті знаходимо ми, таким чином, з одного боку, продукт, що коштував певних мінових вартостей, і потребу продавати; з другого боку, — засоби міні, що теж коштували певних мінових вартостей, і бажання купувати.

Пан Прудон протиставляє *вільного покупця вільному продуцентові*. Він падає обом суто метафізичних прикмет. Тому він може сказати: «Доведено, що власне *свобідна воля* людини створює протилежність між споживчою вартістю і вартістю міноюю».

Доки продуцент продукує в суспільстві, збудованім на поділі праці й на індивідуальній міні — а таке припускає пан Прудон — доти він змушений продавати. Пан Прудон робить з продуцента пана над засобами продукції, але ж він нам признає, що посідання цих засобів продукції не залежить від *свобідної волі*. Більше того: по-перше, ці засоби продукції — це здебільшого продукти, спроваджені з-за кордону; по-друге, в сучасній продукції продуцент не *свобідний* навіть стільки продукувати, скільки він хоче; сучасний йому стан розвитку продуктивних сил змушує його продукувати в тих чи інших визначених межах.

Споживач не *свобідніший* від продуцента. Його гадка залежить від його засобів і його потреб. І перші, і другі зале-

жать від його соціального становища, що, з свого боку, само залежить від загальної організації суспільства. Само собою, робітник, що купує картоплю, і сплачувана полюбовниця, що купує мережево, обое керуються — кожне відповідно — лишень своєю гадкою; проте, відмінність їхніх думок пояснюється відмінністю їхнього становища в світі, що само є продуктом певної соціальної організації.

Чи система потреб в їхній цілокупності ґрунтується на гадці, чи на цілій організації продукції? Здебільшого потреби породжуються продукцією, або певним, на продукції збудованим, загальним станом речей. Світовий торг обертається майже виключно навколо потреб не індивідуального споживання, а продукції. Ще один приклад: хіба потреба в нотарях не передбачає певного, означеного цивільного права, що є лишень виявленням певного, означеного ступня розвитку власности, тобто, продукції?

Панові Прудоніві не досить того, що з відношення між постачанням і попитом він викидає елементи, що про них ми говорили. Він доводить свою абстракцію до вершків можливого, зводячи всіх продуцентів в одного єдиного продуцента, а всіх споживачів в одного єдиного споживача і силуючи ці химерні особи провадити між собою боротьбу. Проте, в дійсному світі речі розвиваються зовсім інакше. Як конкуренція серед тих, що постачають, так і конкуренція серед тих, що попитують, суть неминучими елементами боротьби між покупцями й продавцями, боротьби, що її результатом є мінова вартість.

Викинувши кошти продукції і конкуренцію, пан Прудон, звичайно, дуже легко може довести до абсурду формулу постачання й попиту.

«Постачання й попит», каже він, «це ніщо інше, як дві *звичайні (церемоніальні) форми*, призначені на те, щоб протиставити одну одній споживчу й мінову вартості та викликати їхню ціркуляцію. Це два електричні полюси, що в сполучі повинні дати явище споріднення вибору, що зветься «*міною*» (Т. I, ст. 47 і 50).

З таким самим правом можна сказати, що міна є лишень «звичайною формою», котра має зводити споживача і предмет споживання. Так само можна сказати, що всі економічні відношення, це лишень «звичайні форми», що мають допомагати безпосередньому споживанню. Постачання й попит — це від-

носини певної даної продукції не більше й не менше, як індивідуальна міна.

В чому ж, отже, міститься вся діалектика папа Прудона? В тому, що він для споживчої і мінової вартості, для поставання й попиту встановлює абстрактні й суперечні поняття, от як рідкість і надмір, корисність і гадка, *один* продуцент і *один* консумент, *обоє* — *лицарі свободної волі*.

А для чого це все?

Щоб мати спромогу, раніше чи пізніше, один з отих викинутих елементів, *кошти продукції*, ввести як синтезу між споживчою вартістю і вартістю міновою. А тоді вже, звичайно, *кошти продукції* стають в його очах *синтетичною або конституованою вартістю*.

§ 2. Конституована або синтетична вартість.

«Мінова вартість це наріжний камінь економічної будови.» «Конституована» вартість — це наріжний камінь системи економічних суперечностей.

Що ж це за «конституована вартість», що становить усе відкриття папа Прудона в політичній економії?

Скоро припущено, як дане, корисність, праця стає джерелом вартості. Мірою праці є час. Релятивна, відносна, вартість продукту означається робітним часом, що його треба витратити для виготовлення цього продукту. Ціна — це виражена в грошах релятивна вартість певного продукту. Нарешті, *конституована* вартість якогось продукту — це просто вартість, що встановлюється робітним часом, що в цьому продукті міститься.

Пан Прудон твердить, що так само, як Адам Сміт одкрив *поділ праці*, так само він, Прудон, одкрив «*конституовану вартість*». Нічого «нечуваного» тут нема, — адже ж треба признати, що в жадному відкритті в економічній науці нема нічого нечуваного. Тим часом, пан Прудон, що розуміє все значіння свого відкриття, намагається зменшити свою заслугу, «щоб заспокоїти читача що до своїх претензій на оригінальність і вгамувати полохливі душі, не геть-то охочі до нових ідей». Проте, відповідно відмірюючи кожному з своїх попередників його пайку в заслугі встановлення цієї вартості, він мимовомі переконується, що йому такі — нічого не вдієш — належить найбільша, левина частина.

«Ідею синтетичної вартости знаходимо в невиразній формі вже в Адама Сміта... однак, ця ідея була в Адама Сміта цілком інтуїтивною: а тим часом, суспільство мінєє свої звички не силою простої інтуїції, — воно йде тільки за авторитетом факту. Антиномію треба було підкреслити виразніше, гостріше; Ж. Б. Сей був її головним товмачем». (1 ed., ст. 66).

Ось вам історія відкриття синтетичної вартости вже й готова. Адамові Смітові належить неясна інтуїція, Ж. Б. Севі — антиномія, панові Прудонові — істина, що встановлювалася і вже «встановлена», «конституована». І щоб не помилялися: всі інші економісти, від Сея аж до Прудона, оберталися в межах антиномії. «Просто неймовірно, щоб стільки розумних людей мучилися на протязі сорока років коло такої простої ідеї. Та ні ж бо, — економісти дев'ятнадцятого віку, замість того, щоб прийняти революційну теорію рівности, зважувалися твердити проти всіх і кожного, що *вартості можна порівнювати, хоча б між ними й не було ніякої спільної точки, хоча б вони й не мали спільної міри.* Що скажуть на це нащадки?» (Т. I, ст. 65).

Закликаних з таким запалом нащадків має перш за все взяти сумнів що до хронології. Вони обов'язково питають: а хіба ж Рікардо та його школа, економісти не дев'ятнадцятого віку? Система Рікарда з її принципом, «що релятивна вартість товарів побудована виключно на потрібній для їх виготовлення праці», датується 1817 роком. Рікардо, це голова цілої школи, що панує в Англії від часів реставрації. Рікардова наука гостро й немилосерпно представляє цілу англійську буржуазію, що з свого боку є перовозором сучасної буржуазії взагалі. «Що скажуть на це нащадки?» Вони не скажуть, що пан Прудон не знав Рікарда, бо ж він говорить про нього, говорить довго й багато, раз-у-раз повертається до нього назад і нарешті заявляє, що його система просто «нісенітниця». Як що нащадки звернуть колись на це увагу, то вони, мабуть, скажуть, що пан Прудон, боячись образити англофобські почуття своїх читачів, вважав за краще удати з себе відповідального видавця рікардівських ідей. В кожному разі їм здається дуже наївним, що те, що пан Прудон представляє як «революційну історію будучини», Рікардо науково означає як теорію сучасного, буржуазного суспільства, і що те, що пан Прудон приймає за розв'язання антиномії між споживчою вартістю і вартістю мішовою, Рікардо та його школа давно вже перед ним встановили як наукову формулу *одної*

сторони антиномії, — *мінової вартості*. Проте, киньмо вже раз на завжди отих нащадків. Зведемо краще папа Прудона віч-на-віч з його попередником Рікардом. Ось кілька місць з творів цього письменника, що вводять нас у суть його теорії вартості:

«Корисність не є мірою мінової вартості, хоча вона є її обов'язковим елементом». („Principes de l'économie politique etc. traduit de l'anglais par J. S. Constancio, Paris, 1835, Т. I, ст. 3).

«Речі, скоро вони визнані самі по собі корисними, беруть свою мінову вартість з двох джерел: з їхньої рідкості і з кількості праці, потрібної для їх здобуття. Є речі, що їхня вартість залежить тільки від їхньої рідкості. Тому, що ніяка праця не може збільшити їх числа, вартість їх може бути меншою тільки на ґрунті їхнього більшого надміру. Сюди належать статуї, коштовні картини і т. п. Вартість їх залежить тільки від заможности, смаку та примх тих, що мають бажання ці предмети мати». (Т. I, ст. 4 і 5). «Ці речі складають, однак, лише незначну частину тих товарів, що день-у-день вимінюються. Тому, що найбільша частина продуктів, що їх хотять мати, це вироби промисловости, то число їх не тільки в одній якійсь країні, але в кількох країнах, можна побільшувати майже безмежно, скоро є охота докласти потрібної праці для їх виготовлення». (Т. I, ст. 5). «Коли, отже, ми говоримо про товари, їхню мінову вартість та про принципи, що ними регулюється їхня ціна, то ми маємо на думці тільки ті товари, що їх число можна людською працею побільшувати до схочу, що їх продукція стоїть під впливом конкуренції і на своїм шляху не зустрічає ніяких перешкод». (Т. I, ст. 3).

Рікардо подає уривки з Адама Сміта, що, на його думку, «з *надзвичайною докладністю* означив первісне джерело мінової вартості» (Сміт, I, розд. 5), і додає до цього:

«Що це (а саме, робітний час) справді є основою мінової вартості всіх речей, крім тих, що їх не можна до схочу побільшувати людською працею, — це надзвичайно важлива теза політичної економії: бо ж із жадного іншого джерела не пішло стільки помилок, стільки суперечок у цій науці, як з поверховного, не досить точного тлумачення слова «вартість». (Т. I, ст. 8). «Як що вкладена в якийсь предмет кількість праці є тим, що зумовлює його мінову вартість, то з цього виходить, що кожне побільшення кількості праці неминуче му-сить побільшити вартість предмета, на котрий було її витра-

чено, і що так само кожне зменшення праці повинно зменшувати його ціну». (Т. I, ст. 9).

Рікардо закидає потім Адамові Смітові:

1. що він «встановлює для вартості інше мірило, ніж працю, а саме — раз вартість збіжжя, раз кількість праці, яку можна купити за цю річ». (Т. I, ст. 9 і 10).

2. Що він «приймає без застережень вказаний вгорі принцип і, не зважаючи на це, обмежує його прикладання первісним, диким станом суспільства, що був перед тим, як почалося нагромадження капіталів і встановилася приватна власність на землю». (Т. I, ст. 21).

Рікардо намагається довести, що земельна власність, тоб-то, (земельна) рента не може впливати на вартість засобів поживи, і що акумуляція капіталів має лишень дочасний і несталий вплив на відношення вартостей, що означуються відношенням кількості праці, витраченої на їх виготовлення. Щоб це довести, він розвиває свою славетну теорію земельної ренти, аналізує капітал, і наразі знаходить у ньому лишень нагромаджену працю. Далі він розвиває цілу теорію про відношення між заробітною платою і зиском, і доводить, що заробітна плата і зиск підносяться і падають в оберненім відношенні одне до одного і не впливають при цьому на вартість продукту. Він не забуває разом з тим про вплив, що його можуть чинити на відносну вартість продуктів нагромадження капіталів та їхня різна природа (основний і обіговий капітал), а також рівень заробітної плати. Ці проблеми були навіть найголовнішими з тих, що ними цікавився Рікардо.

«Досить найменшого ощадження праці», каже він, «щоб понизити релятивну вартість *) якогось товару, — однаково, чи буде це ощадження праці, потрібної для виготовлення даного продукту, чи буде це ощадження праці, потрібної для створення капіталу, вжитого при його виготовленні». (Т. I, ст. 48). Тому, поки один робітний день даватиме одній людині кожного разу одну й ту саму кількість риби, а другій одну й ту саму кількість дичини, доти природній рівень відповідних мі-

*) Рікардо, як відомо, означає вартість того чи іншого товару „кількістю праці, потрібної на його виготовлення“. Форма міни, що панує за кожного способу продукції, збудованого на товаровій продукції, отже, також і за капіталістичного, приносить з собою те, що цю вартість виявляється не просто в кількостях праці, а тільки в кількостях якогось іншого товару. Вартість товару, показана в певній кількості якогось іншого товару (грошей або чогось іншого) зветься у Рікарда його релятивною вартістю. *Фр. Е.*

нових цін завжди залишатиметься той самий, не зважаючи на всі зміни в заробітних платах та зисках, не зважаючи на всі впливи нагромадження капіталу». (Т. 1, ст. 32). «Ми дивимося на працю як на основу вартости речей, а на кількість праці, потрібної для їх виготовлення, як на мірило, що означає число товарів, що їх треба підчас міни віддати за інші. Ми не маємо, однак, наміру заперечувати, що в фактичній ціні товарів зустрічаються випадкові й минулі відхилення від цієї первісної природньої ціни». (Т. 1, ст. 109). «В останній інстанції ціну речей зумовлюють кошти продукції, а не відношення між постачанням і попитом, як то часто твердиться». (Т. 1, ст. 253).

Лорд Лодердаль пояснив був зміни мінової вартости законом попиту й постачання або рідкості й надміру в відношенні до попиту. На його думку, вартість якоїсь речі може піднятися, як що її кількість зменшиться, а попит за нею зросте: вона може впасти, як що її кількість збільшиться, а попит за нею зменшиться. Так, вартість предмету може змінюватися під впливом вісьмох різних причин, а саме, чотирьох причин, що стосуються до нього самого, і чотирьох, що відносяться до грошей або до кожного іншого товару, що служить за міру його вартости. Рікардо спростовує це так:

«Продукти, що суть монополією індивіда або якогось товариства, змінюють свою вартість в згоді з законом, встановленим лордом Лодердалем; вони надають відповідно до зросту постачання і йдуть вгору разом з бажанням, виявленим покупцями, їх придбати; їхня ціна не стоїть ні в якому обов'язковому відношенні до їхньої вартости. Що ж до речей, що навколо їх відбувається конкуренція серед продавців і що їх число можна до певної міри побільшувати, то їх ціна залежить остаточно не від стану попиту та постачання, а тільки від збільшення або зменшення коштів продукції». (Т. 2, ст. 159).

Нехай читач сам порівняє цю точну, ясну й просту мову Рікарда з тими реторичними силкуваннями, що без них пан Прудон не годен прийти до означення мінової вартости часом праці.

Рікардо показує нам дійсний рух буржуазної продукції, що встановлює (конституує) вартість. Пан Прудон абстрагується від цього дійсного руху і мучиться вигадкуванням нових процесів та бажанням унормувати світ у згоді з немов би новою формулою, що насправжки є лишень теоретичним

виразом цього дійсного руху, так прекрасно представленого Рікардом. Рікардо бере свою вихідну точку з сучасного суспільства, щоб показати нам, як воно встановлює вартість, — пан Прудон бере за вихідну точку конституовану(встановлену) вартість, щоб за допомогою цієї вартости встановити новий соціальний світ. У пана Прудона конституована вартість мусить крутитися в колі і ставати знову конституївною для околішнього світу, цілком уже сконституованого на основі відповідного мірила вартости. Для Рікарда означення вартости робітним часом є законом мінової вартости, для пана Прудона—це синтеза споживчої вартости і вартости мінової. Теорія вартости Рікарда — це наукове представлення сучасного економічного життя, теорія вартости пана Прудона—це утопійна інтерпретація теорії Рікарда. Рікардо potwierджує правдивість своєї формули, виводячи її з усіх господарчих процесів, і таким способом пояснює всі явища, навіть ті, що на перший погляд немов би їй суперечать, от як рента, акумуляція капіталів, а також відношення заробітної плати до зиску. Це як раз те, що робить з пауки Рікарда певну наукову систему. Пан Прудон, що за допомогою зовсім довільних гіпотез удруге винайшов цю Рікардову формулу, змушений тим самим шукати поодиноких економічних фактів, які він насилує і фальшує, щоб мати змогу подати їх як приклади, як застосування, що вже існують, як зародки здійснення його новотворчої ідеї. (Див. нижче § 3, Прикладання конституованої вартости).

Перейдім тепер до висновків, що їх робить пан Прудон зо своєї (робітним часом) встановленої вартости.

Певна кількість праці рівновартна продуктові, створеному цією кількістю праці.

Кожний робітний день вартий іншого робітного дня, тоб-то, при рівній кількості праця одного варта стільки, скільки праця другого: нема ніякої якосної різниці. При рівній кількості праці продукт одного вимінюється на продукт другого. Всі люде суть платні робітники, і то за однаковий робітний час однаково плачені. Цілковита рівність панує над міною.

Чи суть ці висновки природними й неминучими наслідками «конституованої», тоб-то, робітним часом означеної вартости?

Як що вартість товару означається кількістю праці, потрібною на його виготовлення, то з цього неминуче випливає, що вартість праці, тоб-то, заробітна плата, так само означає-

ється кількістю праці, потрібної на її витворення. Отже, заробітна плата, тоб-то, релятивна вартість або ціна праці, означається робітним часом, потрібним на витворення всього того, чого потребує робітник, щоб мати змогу вижити. *«Зменшіть кошти виготовлення капелюхів, і ціна їх впаде кінець-кінцем до їх нової природньої ціни, хоча б попит і зріс удвоє, втрое, або й учетверо. Зменшіть кошти прожитку людини через зменшення природньої ціни потрібного на прожиття харчу й одягу, і ви побачите, як впаде заробітна плата, навіть коли попит за робітниками значно зросте.»* (Рікардо, Т. 2, ст. 253).

Звичайно, мова Рікарда цінічна, як тільки може бути. Ставити в один і той самий ряд кошти фабрикації капелюхів і кошти прожитку людини, це ж значить обертати людей у капелюхи. Але хай не кричать таж дуже про цей цінізм. Цінізм — у самій речі, а не в словах, що цю річ означають. Французькі письменники, от як напове Дроз, Блянкі, Росі, в своїй невинності люблять доводити свою вищість над англійськими письменниками тим, що намагаються в своїх творах додержуватися пристойної «гуманітарної» мови; коли ж вони закидають Рікардові та його школі цінічність мови, то тільки тому, що їм прикро бачити, як розкриваються економічні відносини в усій їхній голізні, як зраджуються всі таємниці буржуазії.

Зробім підсумок: праця, коли вона сама є товаром, міряється, як така, робітним часом, потрібним на витворення товару-праці. Що ж потрібно на витворення товару-праці? Як раз робітний час, потрібний на виготовлення предметів, konieczних для безупинного підживлювання праці, тоб-то, таких, що дають робітникові спромогу тягнути своє життя і розмножувати свою породу. Природня ціна праці, це щось інше, як мінімум заробітної плати.*) Як що ринкова ціна заробітної плати підноситься по-над її природню ціну, то це буває тому саме, що виставлений паном Прудоном як принцип закон вартости знаходить собі протипагу в зміні відношення між постачанням і попитом. Проте, мінімум заробітної плати

*) Твердження, що «природня», тоб-то, нормальна ціна робочої сили збігається з мінімумом заробітної плати, тоб-то, з вартосним еквівалентом потрібних для життя і розмноження робітника засобів поживи, — це твердження було спочатку виставлено в «Нарисах до критики національної економії (Deutsch-Französische Jahrbücher, Paris, 1844) і в «Станові робітничої класи в Англії». Як тут бачимо, Маркс прийняв тоді це твердження. Від нас обох перебрав його Ласаль. Проте, хоч і справді заробітна плата має сталу тен-

залишається все ж таки центральною точкою, що до неї тяжить ринкова ціна заробітної плати.

Так вартість, виміряна робітним часом, силою речі стає формулою сучасного поневолення робітників, замість того, щоб стати, як твердить пан Прудон, «революційною теорією» еманципації пролетаріату.

Придивімся тепер в кількох випадках робітний час, як мірило вартости, стає непримиримим з сучасним антагонізмом клас і нерівним поділом витвору праці між безпосереднім продуцентом (робітником) і власником продукту.

Візьмім який-небудь продукт, напр., полотно. Як такий, воно містить у собі певну кількість праці. Ця кількість праці буде завжди однакова, незалежно від того, як укладеться взаємне становище тих, що спричинилися до виготовлення цього продукту.

Візьмім інший продукт: сукно, що, припустім, вимагає тої самої кількості праці, що й полотно.

Коли вимінюються обидва ці продукти, то при цьому вимінюються однакові кількості праці. Коли відбувається міна рівними кількостями робітного часу, то це зовсім не міна становищами обох продуцентів, так само, як і не заходить при цьому зміни в взаємному становищі робітників і фабрикантів. Твердити, немов би ця міна продуктами, виміряними часом праці, тягне за собою однакове оплачення всіх продуцентів, значить припускати, ніби цю міну попереджала однакова участь у продукті. Як що міна сукна на полотно відбулася, то продуценти сукна матимуть у полотні таку частку, яка відповідає їхній попередній частці в сукні.

Ілюзія пана Прудона походить з того, що він приймає за логічний висновок те, що, що-найбільше, можна вважати за недоведене припущення.

Підімо далі.

Чи міряння вартости робітним часом не припускає наперед принаймні *рівновартости* робітних днів, тоб-то, що робіт-

денню наближуватися до свого мінімуму, згадане твердження є по-при все те хибним. Той факт, що робоча сила звичайно і в середньому оплачується нижче від своєї вартости, не може її вартости змінити. В «Капіталі» Маркс виправив згадане твердження (Відділ: Купівля і продаж робочої сили), як також (Розділ XXIII: Загальний закон капіталістичного нагромадження) показав ті обставини, що дозволяють капіталістичній продукції чим раз більше спихати ціну робочої сили нижче від її вартости. *Фр. Е.*

ний день одної людини вартий стільки, скільки й робітний день іншої? Ні.

Припустім, що робітний день золотаря рівновартний трьом дням праці ткаля: в такому разі причиною кожної зміни у вартосному відношенню ювелірних товарів до ткальських, скільки така зміна не є скороминущим наслідком хитань поставання й попиту, буде зменшення або збільшення робітного часу, витрачуваного на виготовлення продукту першого чи другого роду. Припустивши, що три робітні дні різних робітників відносяться один до одного як 1, 2, 3, прийдемо до висновку, що кожна зміна в релятивній вартості їхніх продуктів буде зміною в тій самій пропорції: 1, 2, 3. Таким чином, можна міряти вартість робітним часом, не зважаючи на неоднаковість вартості різних робітних днів. Однак, щоб мати змогу вживати такої міри, ми повинні мати для різних робітних днів якесь порівняльне мірило: таке мірило дає нам конкуренція.

Чи варта твоя робітна година стільки, скільки й моя? Це питання розв'язується конкуренцією.

Конкуренція означає, як каже один американський економіст, скільки днів простої (некваліфікованої) праці міститься в одному дні складної (кваліфікованої) праці. Чи це зведення робітних днів складної праці на робітні дні простої праці не припускає вже наперед того, що проста праця, як така, приймається за мірило вартості? Як що кількість праці, як такої, без огляду на якість, приймається за мірило вартості, то цим наперед уже припускається, що проста праця є основою промисловості. Встановлення поняття простої праці припускає вже наперед, що різні роди праці, через підпорядкування людини машині або через крайній поділ праці, зрівнялися, що стрілка годинника стала так само точним мірилом відношення роботи, виконаної одним робітником, до роботи, виконаної другим, як попереду була вона мірилом відношення швидкостей двох локомотивів. Отже, тепер не потрібно казати, що (робітна) година якоїсь одної людини є рівною (робітній) годині якоїсь іншої людини, а тільки, що ось ця людина на протязі одної години варта стільки, скільки варта на протязі одної години он-та людина. Час — усе, людина — вже ніщо, в крайньому разі — ще втілення часу. Нема вже мови про якість. Кількість сама рішає все: година за годину, день за день. Але це зрівнення праці ніяким чином

не є ділом вічної справеливості пана Прудона. Це просто результат новітньої індустрії.

На фабриці, що працює машинами, праця одного робітника нічим уже не відрізняється від праці другого робітника: робітники можуть відрізнятися один від одного тільки кількістю часу, витрачаного при роботі. Не зважаючи на це, ця кількісна різниця з певного погляду є якісною, скільки час, витрачений на певну роботу, залежить, з одного боку, від чисто матеріяльних умов, от як фізичний стан, вік, рід, а з другого боку — від моральних, чисто негативних обставин, от як терплячість, печутивість, пильність. Нарешті, як що існує якась якісна різниця в праці робітника, то це в найкрайньому разі якість найгіршої якості, що їй далеко до того, щоб бути відзначальною прикметою якоїсь спеціальності. Ось такий в останній інстанції стан речей в сучасній промисловості. І от до цієї рівності, здійсненої вже в машиновій праці, підходить пан Прудон з своїм гербом «егалізації» (зрівнення) в руках, маючи намір цю «егалізацію» здійснити скрізь в «часи, що прийдуть».

Всі «егалітарні» висновки, що їх робить пан Прудон з теорії Рікарда, збудовані на одній основній помилці. А саме, він плутає товарову вартість, означену кількістю витраченої праці, з товаровою вартістю, означеною «*вартістю праці*». Як би ці обидва способи міряти вартість товарів являли собою одно й те саме, то можна було б з однаковим правом сказати або: вартість якого-небудь товару міряється кількістю втіленої в ньому праці, або: вона міряється кількістю праці, яку можна за неї купити, або, нарешті: вона міряється кількістю праці, за яку її можна купити. Тим часом, це далеко не так. Вартість праці так само не може служити за мірило вартості, як і вартість кожного іншого товару. Вистарчить кількох прикладів, щоб краще зрозуміти це.

Як би корець збіжжя коштував двох робітних днів замість одного, то він мав би вартість удвоє більшу від своєї первісної вартості; але він не пустив би в рух подвійної кількості праці, бо він не містив би в собі поживної матерії більше, як перед тим. Таким чином, вартість збіжжя, виміряна кількістю праці, витраченої на його випродукування, подвоїлася б; тим часом, вартість збіжжя, виміряна чи то кількістю праці, яку можна за неї купити, чи то кількістю праці, за яку можна її купити, далеко не подвоїлася б. З другого боку, коли б одна й та сама праця, виробляла вдвоє більше одягу, ніж раніше, то вартість одягу впала б на половину;

але, не зважаючи на це, ця подвійна кількість одяжі не подешевшала б удвоє через те тільки, що на своє виготовлення вона потребувала б уже тільки половини колишньої кількості праці. Так само, одна й та сама кількість праці не потребувала б тепер подвійної кількості одяжі, — бо ж тепер половиною нинішньої кількості одяжі робітники задовольнялися б так само, як вони задовольнялися досі цілою її кількістю.

Отже, міряти вартість засобів поживи вартістю праці — це значить суперечити економічним фактам. Означувати релятивну вартість релятивною вартістю, що спочатку сама мусить бути означеною, — це значить крутитися в зачарованому колі.

Не підлягає жадному сумнівові, що пан Прудон плутає ці два мірила: робітний час, потрібний для виготовлення товару, і вартість праці. «Кожна людина може купити», каже він, «за свою працю таку вартість, яку ця праця в собі містить». (І вид, ст. 81). Отже, на його думку, певна кількість праці, зафіксована в якомусь продукті, варта стільки, скільки й заробітна плата робітника, тоб-то, вартість праці. Це той висновок, що дозволяє йому, між іншим, ототожнювати кошти продукції і заробітну плату.

«Що таке заробітна плата? Ціна заготовлення збіжжя і т. п., повна ціна кожної речі». Кілька рядків далі: «заробітна плата, це пропорціональність елементів, що складають багатство». (І вид, ст. 110). Що таке заробітна плата? — Вартість праці.

Адам Сміт бере за мірило вартості раз робітний час, потрібний на виготовлення товару, раз вартість праці. Рікардо знайшов цю помилку, при чім він ясно показав різницю між цими обома способами вимірювання. Пан Прудон ще збільшує помилку Адама Сміта, ідентифікуючи дві речі, що їх Сміт вживав лишень рівнобіжно. Для того, щоб знайти справжнє відношення, в згоді з яким робітники повинні дістати свою пайку в продукті, або, іншими словами, для того, щоб означити релятивну вартість праці, пан Прудон шукає мірила релятивної вартості товарів. А для того, щоб знайти таке мірило релятивної вартості товарів, він не здолав видумати нічого кращого, як представити нам суму продуктів, створених певною кількістю праці, як еквівалент останньої; отже, виходить, немов би ціле суспільство складається з самих лишень робітників, що як заробітну плату дістають свій власний продукт. Далі, він виставляє як факт рівновартість

робітних днів різних робітників; словом, бажаючи прийти до рівної винагороди робітників, він шукає мірила релятивної вартости товарів, і разом з тим, маючи на меті вишукати релятивну вартість товарів, приймає за готовий факт рівність (однаковість) заробітних плат. Чудова діалектика, що й казати!

«Ж. Сей та інші економісти, що були після нього, зазначили, що праця сама підлягає цінуванню, тоб-то, є таким самим товаром, як і кожний інший; тим то приймати її за принцип і за головний чинник вартости, значить крутитися в зачарованому колі. Цим виявили ці економісти, дозволю собі сказати, нечувану неуважність. Говорять про працю, що вона має певну вартість („*valoir*“) не тому, правда, що вона її має, як має її кожний справжній товар, а тому, що вона, як думають, потенційно містить у собі вартості. Вартість праці — це фігуральний вираз, переставлення причини і наслідку. Вартість праці така сама фікція, як *продуктивність капіталу*. Праця продукує, капітал має вартість. Бажаючи висловитися скорочено, кажуть: вартість праці.... Праця, як і свобода.... по своїй природі щось неясне й неозначене, що, однак, відповідно до свого об'єкту, набирає певної форми, тоб-то, завдяки своєму продуктові стає реальністю.

«Навіщо, однак, на цьому спинятися? Скоро економіст (читай: пан Прудон) міняє назви речей, *vera regim vocabula*, він тим самим визнає *implicite* своє безсилля і складає зброю» (1 вид., ст. 188).

Ми бачили, як пан Прудон робить з вартости праці «головний чинник» вартости продуктів, при чому робить це так, що заробітна плата, яка називається коротко «вартість праці», стала в нього «повною ціною кожної речі». Тим то й не задоволений він запереченням Сея. В товарі «праця», в цій жахливій реальності, він бачить тільки граматичну еліпсу. Отже, виходить, немов би все пинішнє суспільство, збудоване на товаровім характері праці, є по суті лишень поетичною ліценцією, збудованою на фігуральному вислові, та й годі. А як що хоче воно «позбутися всіх ненормальностей», що завдають йому стільки мук, нехай лишень змінить свою мову — повикидає з неї всі непристойні вислови; для цього досить тільки звернутися до академії наук, щоб випустила нове видання суспільного словника. Після того всього, що ми бачили, ми легко зрозуміємо, чому пан Прудон у творі про політичну економію мусить писати довгі дисертації про етимологію та інші

частини граматики. Так, він дискутує по-вченому про те, слушно чи не слушно виводити слово *servus* від *servare*, як то звичайно роблять. Ці філологічні дисертації мають глибоке значіння, езотеричне значіння, вони складають істотну частину аргументації пана Прудона.

Праця, скоро вона купується і продається, є товаром, як кожний інший товар, і має тому певну мінову вартість. Проте, вартість праці або праця, як товар, так само нічого не продукує, як не є харчем вартість збіжжя або збіжжя, як товар.

Праця «коштує» („*gilt*“) більше чи менше залежно від того, чи ціни засобів поживи вищі чи нижчі, чи постачання робочої сили та попит за нею мають місце в тій чи в іншій мірі і т. д.

Праця не є щось «неясне», це завжди якась певна праця, і ніколи не праця взагалі, її завжди можна купити і продати. Не тільки характеристичні прикмети праці зумовлюються об'єктом праці, але й об'єкт праці зумовлюється специфічними прикметами праці.

Скоро праця купується і продається, вона сама є товаром. Чому ж її купують? «Тому, що вона, як думають, потенційно містить у собі вартості». Але коли кажуть, що якась річ є товаром, то при цьому зовсім не мають на увазі ту мету, з якою ця річ купується, тоб-то, ту користь, що хочуть з неї мати, той вжиток, що хочуть з неї зробити. Вона є товаром як предмет торгу. Всі мудрування пана Прудона зводяться ось до чого: праці не купують як об'єкту безпосереднього споживання. Авжеж, але її купують як засіб продукції, як купують машину. Доти, доки праця є товаром, вона має вартість, але не продукує.

Пан Прудон міг би з таким самим правом сказати, що не існує абсолютно ніяких товарів, бо ж кожний товар купується тільки з якоюсь певною споживчою метою і ніколи як товар сам по собі.

Коли пан Прудон міряє вартість товарів працею, його опановує неясне почуття, що неможливо працю, скільки вона має певну вартість, працю-товар, не підпорядкувати також цьому самому мірилу. Він почуває, що він тим самим визнає мінімум заробітної плати за природню і нормальну ціну безпосередньої праці, що він, отже, годиться з сучасним станом суспільства. І от, щоб позбутися цього фатального висновку, обертається він назад і твердить, що праця — це зовсім не

товар, що вона не може мати вартості. Він забуває, що він сам прийняв вартість праці за мірило вартості; він забуває, що ціла його система ґрунтується на праці-товарі, на праці, що нею баришують, що її купують і продають, що її вимінюють на продукти і т. д., на праці, нарешті, що є безпосереднім джерелом заробітку робітника, — все це він забуває.

Щоб урятувати свою систему, він рішається пожертвувати її базою.

„Et propter vitam vivendi perdere causas!“

Ми підходимо тепер до нового пояснення «конституованої вартості».

«Вартість, це відношення пропорційальності (*rapport de proportionnalité*) продуктів, що складають багатство».

Зазначім перш за все, що вже в самому слові «релятивна» або «мінова вартість» міститься думка про певне відношення, що в йому вимінюються продукти. Коли назвуть це відношення відношенням пропорційальності, то цим в релятивній вартості не змінять нічого, крім назви. А ні зменшення, а ні збільшення вартості продукту не позбавляють його властивості пробувати в тому чи в іншому «пропорційальному відношенні» до інших продуктів, що склададають багатство.

Навіщо ж цей новий вислів, що не висловлює ніякої нової ідеї?

«Відношення пропорційальності» навертає думку на інші економічні відносини, от як пропорційальність продукції, проста пропорція між постачанням і попитом то що. Пан Прудон також про все це думав, коли формулював цю дидактичну парафразу мінової вартості.

Тому, що релятивна вартість продуктів означається відповідною кількістю праці, витраченої на виготовлення кожного з них, то відношення пропорційальності в цьому спеціальному випадкові знаменуватиме відповідне число продуктів, що можуть бути на протязі даного часу виготовлені і через це один на одного виміняні.

Подивімся тепер, який ужиток робить пан Прудон з цього відношення пропорційальності.

Всім відомо, що коли постачання й попит зрівноважуються, тоді релятивна вартість якогось продукту точно означається кількістю зафіксованої в ньому праці, тоб-то, що релятивна вартість виявляє відношення пропорційальності саме так, як ми це відношення щойно пояснили.

Пан Прудон ставить порядок речей догори ногами. Хай почнуть, каже він, міряти релятивну вартість продукту кількістю зафіксованої в ньому праці; постачання й попит неминуче зрівноважаться. Продукція відповідатиме споживанню, продукт завжди зможе бути вимінним, біжуча ринкова ціна його буде точним виявом його справжньої вартості. Замість того, щоб сказати: коли година гарна, багато людей йде на прохід, пан Прудон посилає своїх людей на прохід, щоб мати змогу переконати їх, що година гарна. Те, що пан Прудон виставляє як висновок з означеної апріорно робітним часом мінової вартості, могло б бути виправданим за допомогою закону, що повинен би був мати приблизно такий зміст:

В будучині продукти вимінюватимуться в точнім відношенні до робітного часу, що його вони коштували. Хоч би яке було відношення постачання й попиту, міна товарів повинна завжди відбуватися так, немов би вони продукувалися відповідно до попиту. Хай пан Прудон візьме на себе сформулювання і переведення в життя такого закону, тоді ми не вимагатимем від нього ніяких доказів. Як що ж він, навпаки, хоче виправдати свою теорію не як законодавець, а як економіст, тоді він повинен довести, що потрібний на виготовлення якогось товару час точно показує *ступінь його корисності* і, опріч того, встановлює його «відношення пропорційності» до попиту, отже, й до суми суспільного багатства. В такому разі, як що товар продаватиметься по ціні, рівній коштам його виготовлення, то постачання й попит завжди зрівноважуватимуться: бо ж кошти продукції уходять за вияв правдивого відношення між постачанням і попитом.

Пан Прудон справді намагається дати доказ того, що робітний час, потрібний на виготовлення якогось продукту, виявляє справжнє відношення цього продукту до потреб, так що предмети, що їх продукція коштує найменше часу, суть предметами, користь з яких найбільш безносередня, — і так крок за кроком далі. В згоді з цією наукою, сама вже продукція предметів роскоші доводить, що суспільство має досить зайвого часу, щоб дозволити собі задоволення своїх потреб у роскоші.

Доказ для свого твердження пан Прудон знаходить у спостереженні, що найкорисніші речі вимагають як найменше часу на свою продукцію, що суспільство завжди починає з найлегших індустрій і що воно «поволі переходить до

продукції предметів, що коштують більше робітного часу і відповідають більш високим потребам».

Пан Прудон позичає у пана Дюнуає приклад екстрактивної (добуткової) промисловости — збір овочів, скотарство, мислівство, рибальство і т. ін. — промисловости найпростішої, найдешевшої, що з неї людина почала «перший день свого другого створення» (1 вид., ст. 78). Перший день її першого створення змальовано в «Книзі буття», що виводить перед нами Бога, як першого промисловця світа.

Речі розвиваються цілком інакше, ніж думає п. Прудон. Від самого початку цивілізації організація продукції була побудована на протилежності фахів, станів, кляс, нарешті на протилежності між нагромадженою і безпосередньою працею. Нема поступу без протилежності — ось закон, що йому кориться цивілізація аж до нині. Аж до цього часу продуктивні сили розвиваються на основі цього панування клясової протилежності. Твердити в наші часі, немов би люде могли присвятити себе виробленню продуктів вищого порядку, могли розвинути складніші галузі промисловости тому, що всі потреби всіх робітників були задоволені, — це значить — забувати про клясову протилежність, ставити до гори ногами весь історичний розвиток. Це все одно, що сказати: з того, що за римських імператорів розводили в штучних ставках мурен, виходить, що вся римська людність мала харчу до сходу; тим часом, як раз навпаки: римський народ спродував найпотрібніше, щоб тільки купити собі хліба, римські ж аристократи мали досить рабів, щоб викидати їх муренам на харч.

Ціна харчів мало не завжди йшла в гору, тим часом, як ціна предметів мануфактури та предметів роскоши майже завжди падала. Візьмім хоч би сільське господарство: найпотрібніші предмети, от як збіжжя, м'ясо і т. ін. зростають у ціні, тим часом, як бавовна, цукор, кава і т. ін. падають у ціні величезною мірою. І навіть серед властиво харчових товарів предмети роскоши, от як артишоки, шпараги то що, за наших часів порівнююче дешевші, ніж найпотрібніші харчові засоби. В нашу добу легше виготовити розкішне, зайве, ніж конче потрібне. Нарешті, за різних історичних епох взаємовідношення цін не тільки не однакові, а швидче протилежні. На протязі цілих середніх віків сільсько-господарчі продукти були порівнююче дешевші від продуктів мануфактури; за наших часів відношення протилежне. Чи ж через те

корисність сільсько-господарчих продуктів від часів середньовіччя зменшилися?

Уживання продуктів означається соціальними відносинами, що в їх пробувають споживачі, а самі ці відносини побудовано на протилежності клас.

Бавовна, картопля та горілка, — це предмети як найширшого вжитку. Картопля породила золотуху; бавовна в значній мірі витиснула овечу вовну та льон, хоча льон та овеча вовна в багатьох випадках далеко корисніші, — от хоч би з гігієнічного боку. Нарешті, горілка перемогла пиво й вино, хоч як напій її загально визнано за отруту. На протязі цілого віку даремне боролися уряди проти європейського опіюма; економія перемогла, вона подиктувала споживанню свої приписи.

Чому, однак, бавовна, картопля та горілка стали істотними основами буржуазного суспільства? Тому, що на їх виготовлення потрібно як найменше праці, і ціна їх через це стоїть як найнижче. Чому мінімум ціни є умовою максимуму споживання? Може через абсолютну корисність цих продуктів, через їхню внутрішню корисність, через ту корисність, що вони найкориснішим способом задовольняють потреби робітника як людини, а не людини як робітника? Ні; тільки тому, що в суспільстві, збудованім на *злиднях*, *найзлидніші* продукти силою речей мають привілей служити споживанню широкої маси людей.

Твердити, що найменш дорогі речі тому повинні бути більш корисними, що вони споживаються в більшій мірі, значить твердити, що споживання горілки, так поширене через малі кошти її продукції, є найкращим доказом її позитивності, значить, запевняти пролетаря, ніби картопля для нього здоровша від м'яса, значить визнавати сучасний стан речей, значить, нарешті, разом з паном Прудонем співати славу суспільству, не тямлячи, чим воно є.

В майбутньому суспільстві, де зникнуть класові суперечності, де не буде більше ніяких клас, споживання не буде вже залежати від *мінімуму* часу продукції; навпаки, час продукції, що його присвячуватимуть різним предметам, визначуватиметься тоді їхньою суспільною корисністю.

Вернімся до твердження пана Прудона. Скоро робітний час, потрібний для продукції якогось предмету, не є показником ступня його корисности, то й апріорне означення мінової вартости цього предмету робітним часом ніколи не

зможє забезпечити правильного відношення між постачанням і попитом, тоб-то, відношення пропорціональності в тому розумінню, в якому вживає це слово пан Прудон. Не продаж якогось продукту по його заготовчій ціні встановлює (конституує) «пропорціональне відношення» постачання до попиту, тоб-то, кількосне відношення цього продукту до цілої маси продукції. *Хитання постачання і попиту* приписують продуцентам в яким числі треба продукувати той чи інший товар, щоб під час міни повернути собі принаймні кошти продукції; а що ці питання раз-у-раз мають місце, то й панує постійний рух у вкладанню і витяганню капіталів в ріжних галузях промисловости.

«Тільки через такі хитання вживаються капітали на продукцію ріжних товарів, що за ними є попит, як раз в тій пропорції, що треба, і не більше. Відповідно до зросту або спаду ціни прибутки або перевищують загальний рівень, або падають нижче від його, а через те капітали або притягаються до поодиноких галузів промислу, або відтягаються від них, — залежно від того, якого з цих хитань зазнала та чи інша галузь промисловости.

«Коли ми кинемо оком на ринки великих міст, то ми побачимо, з якою регулярністю забезпечуються вони в потрібній мірі всіма сортами товарів, місцевих і закордонних; ми побачимо також, як відмінно складається попит, — чи то залежно від примхи та смаку, чи то залежно від зміни в числі і в складі населення, — і по-при все те рідко помітимо застій, викликаний надмірним постачанням, або перебільшену дорожнечу, що походить від недостачи постачання: треба погодитися, що принцип, який постачає ріжним галузям промисловости капітали як раз у *потрібній пропорції*, що цей принцип має більш могутній вплив, ніж звичайно думають». (Рікардо, т. 1, ст. 105, 108).

Як що пан Прудон визнає, що вартість продукту означається робітним часом, то разом з тим він мусить признати той перемінний рух, що один робить з робітного часу міру вартости. Нема ніякого готового, встановленого відношення пропорціональності, є тільки рух, що встановлює, конституує.

Ми бачили, в якому розумінню можна говорити про «пропорціональність», як про наслідок означення вартости робітним часом. Ми тепер побачимо, як це мірвання часом, назване паном Прудоном «законом пропорціональності», обертається в закон диспропорціональності.

Кожний новий винахід, що дає змогу продукувати на протязі одної години стільки, скільки досі продукувалося на протязі двох годин, понижує в ціні всі однородні продукти на ринкові. Конкуренція змушує продуцентів продавати продукт двох годин так само дешево, як продукт одної години. Конкуренція переводить в життя закон, в згоді з яким вартість продукту означається робітним часом, потрібним на його виготовлення. Факт, що робітний час служить за міру мінової вартости, стає, таким чином, законом безулиного знецінення праці. Ще більше; знецінення поширюється не тільки на поставлені на ринок товари, але також і на знаряддя продукції і на цілі робітні. На цей факт натякає вже Рікардо, коли він каже: «Через те, що продуктивність раз-у-раз зростає, вартість різних, вже раніше випродукованих речей раз-у-раз зменшується». (Т. 2, ст. 58). Сісмонді йде ще далі. Він бачить у цій робітним часом «встановленій вартості» джерело всіх нинішніх суперечностей між торгом і промисловістю. «Мінова вартість», каже він, «в останній інстанції завжди означається кількістю праці, потрібної, щоб виготовити цінований предмет: не тою кількістю праці, що він її свого часу коштував, а тою, що він її коштував би в будучині, через можливе поліпшення допоміжних засобів; і хоч цю кількість і тяжко зцінувати, вона, проте, завжди точно означається конкуренцією... Вона є базою, що на її підставі обраховується як вимога продавця, так і пропозиція покупця. Перший, можливо, буде запевняти, що ось ця річ коштує його десятьох робітних днів; але коли другий пересвідчиться, що цю саму річ на далі можна буде виготовляти на протязі вісьмох робітних днів, а конкуренція дасть на це обом контрагентам відповідні докази, то вартість нашої речі зсунеться на вісім днів, і торг відбудеться по цій ціні. Обидва контрагенти, звичайно, переконані, що річ ця корисна, що її вимагають, що як би за нею не питати, то її не можна було б її продавати; але встановлення її ціни ні в якому відношенню не залежить від її корисности». (Etudes etc., т. 2, ст. 267, edition Bruxelles).

Дуже важко мати на увазі ту обставину, що не той час, на протязі якого певна річ продукується, означає її вартість, а той мінімум часу, на протязі якого її випродукувати можна, і що цей мінімум встановлюється конкуренцією. Припустім на хвилинку, що конкуренції вже нема, отже — нема способу, щоб встановити мінімум праці, потрібної для продукції певного товару, — які б це мало наслідки? Досить витратити на про-

дукцію якогось предмету шість годин праці, щоб, на думку пана Прудона, мати право правити підчас міни шість разів стільки, скільки править той, що витратив на продукцію того самого предмету тільки одну годину.

Замість «відношення пропорціональності» маємо «відношення диспропорціональності», як що взагалі хочемо пускатися на якісь відносини, погані чи добрі.

Постійне знецінення праці, це тільки один бік, тільки один наслідок цінування товарів робітним часом; надмірні піднесення цін, надпродукція і багато інших явищ промислової анархії знаходять своє пояснення в цьому способі цінування.

Та чи спричинюється, принаймні, міряння вартости робітним часом до тої пропорціональної рівнорядности (паритету) серед продуктів, що так захоплює пана Прудона?

Як раз навпаки; через те, що робітний час служить за мірило вартости, монополія, з цілою своєю одиоманітністю, опановує світ продуктів так само, як опановує вона, — що кожний знає і бачить, — засоби продукції. Тільки деякі галузі промисловости, от як бавовняна промисловість, мають змогу дуже швидко поступати вперед. Природнім наслідком цього поступу є, напр., раптове падіння цін на продукти бавовняної мануфактури; але в міру того, як падає ціна бавовни, мусить відповідно йти в гору ціна полотна. Що з цього вийде? Бавовня випихатиме полотно. Так випхнула вона його мало не з усієї північної Америки. Отож, замість пропорціональної рівнорядности продуктів маємо царство бавовни.

Що ж лишається з цього «відношення пропорціональності»? Нічого, крім побожної мрії совісного міщанина, що дуже хотів би, щоб товари виготовлялися в такій пропорції, щоб їх можна було продавати по совісній ціні. За всіх часів добрі громадяне й економісти-філантропи любили висловлювати подібне невинне бажання.

Даймо слово старому Буа-Гільберові.

«Між цінами товарів», каже він, «завжди мусить залишатися певна пропорція, бо тільки при умові додержання подібної співзгідности між товарами, можливе таке їх існування, за якого вони кожної хвили спричинюються *взаємно* до поновлення своєї продукції (тоб-то, зберігають постійну мінопоздатність пана Прудона)... а що багатство, — це ніщо інше, як постійні мінові сходини людини з людиною, фаху з фахом, то

було б страшним засліпленням шукати причини злиднів не в порушенні мінових зносин, викликанім понехтуванням згаданої пропорції ціи, а де інде». (Dissertation sur la nature des richesses, éd. Daire).

Послухаймо також одного сучасного економіста:

«Великий закон, що його треба прикласти до продукції, це закон *пропорціональності* (the law of proportion), що один тільки може забезпечити постійність вартости... Еквівалент мусить бути гарантований... Всі нації памагалися в різні епохи здійснити до певної міри цей закон пропорціональності при допомозі численних торговельних регламентів та обмежень; однак, властивий людській природі егоїзм привів до повалення всієї цієї системи регламентації. Пропорціонована продукція (proportionate production) є переведенням в життя справжньої соціально-економічної науки». (W. Atkinson, Principles of political economy, London, 1840. ст. 170 і 195).

Fuit Troja! Справжня пропорція між постачанням і попитом, що знову стає предметом так багатьох бажань, давно вже перестала існувати. Вона переступила вже старечий вік: вона була можливою за тих часів, коли засоби продукції були обмежені, коли міна відбувалася в надзвичайно вузьких межах. З повстанням великої промисловости ця справжня пропорція мусила зникнути, і продукція мусила відтоді з природньою конечністю переходити, в постійному чергуванні, від розквіту до підупаду, кризи, застою, нового розквіту і т. д.

Ті, що як Сісмонді, хочуть повернутися назад до справжньої пропорціональності продукції і разом з тим зберегти сучасні підвалини суспільства — суть реакціонери, бо вони, щоб бути послідовними, мусять змагатися до того, щоб повернути назад також і всі інші умови промисловости давніших часів.

Що вдержувало продукцію в правдивих або більш-менш правдивих пропорціях? Попит, що панував над постачанням, попереджував його. Продукція ступінь за ступнем ішла за споживанням. Велика промисловість, змушена, з огляду на інструменти, що ними вона орудує, продукувати в чим раз більшій мірі, не може ждати на попит. Продукція випереджує споживання, постачання вимушує попит.

В сучаснім суспільстві, в промисловості, збудованій на індивідуальній міні, анархія продукції, це джерело всякого нещастя, є одночасно причиною всякого поступу.

Отже, одно з двох: або ви хочете привернути справжні пропорції минулих віків, зберігши засоби продукції наших часів, — тоді ви реакціонер і утопіст укупі.

Або ви хочете поступу без анархії: в такому разі, щоб зберегти розвиток продуктивних сил, відмовтесь від індивідуальної міни.

Індивідуальну міну можна погодити або з дрібною промисловістю минулих віків і з властивою їй «справжньою пропорцією», або ж з великою індустрією і з її наслідками — злиднями її анархією.

Отже, кінець-кінцем, виходить: означення вартости робітним часом, тоб-то, формула, що з неї пан Прудон робить майбутню відродительку людства, це тільки науковий вияв економічних відносин сучасного суспільства, що давно вже перед паном Прудоном ясно й недвозначно довів Рікардо.

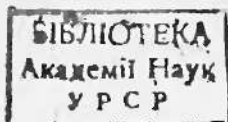
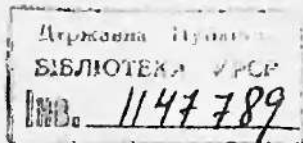
Чи належить, принаймні, панові Прудонові думка про «егалітарне» ужиття цієї формули? Чи йому першому спало на думку зреформувати суспільство, обернувши всіх людей у безпосередніх робітників, що вимінюються рівними кількостями праці? Чи має він право докоряти комуністам, — шим позбавленим будь-якого знання політичної економії людцям, цим «затято дурним людям», цим «мрійникам про земний рай», — що вони не спромоглися досі (перед паном Прудоном) здобутися на «таке розв'язання проблеми пролетаріату»?

Хто хоч трохи обізнався з розвитком політичної економії в Англії, той знає, що мало не всі соціялісти цієї країни, в різні часи, висували егалітарне використання теорії Рікарда. Ми могли б зацітувати панові Прудонові: політичну економію Годд-скіна (1822); Віліям Томпсон: *An inquiry into the principles of the distribution of wealth, most conducive to human happiness* (1824); Т. Р. Едмондс, *Practical, moral and political economy* (1828) і т. п. і т. п., та й ще чотири сторінки тому подібного. Ми дамо слово тільки одному англійському комуністові, Бреєві. Ми хочемо навести найголовніші місця з його вартого уваги твору, *Labour's wrongs and labour's remedy*, Leeds, 1839. Ми задержуємося на цьому трохи довше, бо, по-перше, Бреє у Франції мало знають, і, по-друге, що в його книзі, нам здається, ми знайшли ключ до колишніх, сучасних і майбутніх писань пана Прудона.

«Єдиний спосіб дійти істини, це як слід в'яснити собі перші основні поняття. Придивімся перш за все до того дже-

рела, звідки вийшли всі форми правління. Як що ми отак заглянемо до ґрунту речі, ми побачимо, що кожна форма правління, кожна соціальна й політична несправедливість, повстає з командної тепер соціальної системи, — з *інститута власності, як він нині існує* (The institution of property as it at present exists) і що тому, щоб раз на завжди покласти край несправедливості й лиху нашого часу, треба *звалити сучасний лад від самого його ґрунту*... Нанадаючи на економістів на їх власному полі і побиваючи їх їхньою власною зброєю, ми попереджаємо дурну балаканину про *передільників* та *доктринерів*, що її вони так люблять розводити. Як що економісти не хочуть заперечувати й засуджувати ті істини й принципи, що на них вони будують свої власні аргументи, то вони не зможуть відкинути тих висновків, до яких ми прийдемо з допомогою такої методи». (Брей, ст. 17 і 41). «Тільки праця створює вартість (it is labour alone, which bestows value) .. Кожна людина має безсумнівне право на все, що вона здобула своєю чесною працею. Привласнюючи собі таким чином продукти своєї праці, вона не завдає ніякої кривди іншим людям, бо не позбавляє іншої людини її права поводитися так само... Всі думки про вище й нижче становище, про хазяїна й наймита, походять з понехтування цих найелементарніших принципів, наслідком чого зананувала непомітно *нерівність майна* (and to the consequent rise of inequality of possessions). Поки існуватиме ця нерівність, доти неможливо буде викоринити ці думки, як і скасувати збудовані на них установи. Досі все ще плекають марну надію, ніби можна зарадити теперішньому протиприродньому станові, знищивши *сучасну нерівність*, але залишивши надалі *причину* цієї нерівності. Однак, ми незабаром покажемо, що форма правління, це не причина, а наслідок, що вона не створює, а створюється, що *вона, словом, є наслідок нерівності майна* (the offspring of inequality of possessions) і що нерівність майна нерозривно зв'язана з сучасною суспільною системою». (Брей, ст. 33, 36, 37).

«Система рівності має за собою не тільки великі вигоди, але й найвищу справедливість... Кожна людина є кільцем і то незамінним кільцем в тому ланцюзі вчинків, що починається якоюсь ідеєю, щоб кінчитися, скажім, продукцією якогось там сувою полотна. Отже, з того факту, що наші схильності до тої чи іншої роботи не однакові, не можна робити висновку, немов би праця одного повинна оплачуватися краще, ніж праця другого. Вишahідник, поруч заслуженої ним

винагороди грішми, завжди дістане ще й данину нашого подивування, що ним ми обдаровуємо тільки генія...

«Відповідно до самої природи праці й міни найвища справедливність вимагає, щоб усі, що беруть участь у міні, мали з того не тільки *обопільну*, але й *рівну* користь (all exchangers should be not only *mutually*, but they should likewise be *equally* benefitted). Є тільки дві речі, що ними люде можуть вимінюватися, це — праця і продукт праці. Коли б міна відбувалася по справедливій системі, тоді б вартість усіх предметів зумовлювалася *всіма* коштами *їхньої* продукції, і рівні вартості вимінювалися б завжди на рівні вартості. (If a just system of exchanges were acted upon, the value of all articles would be determined by the entire cost of production and equal values should always exchange for equal values). Хай, напр., кравцеві потрібен один день, щоб зробити шапку, а шевцеві один день, щоб зробити пару чобіт (припускається, що зужита ними сировина має однакову вартість); як би вони цими речами помінялися, то користь, що вони з того мали б, була б одночасно обопільною і рівною. Користь, що походить з цього дня одної з цих сторін, не може бути стратою для другої, бо ж кожний витратив однакову кількість праці і зужиті ними матеріяли мали однакову вартість. Та коли б кравець дістав за одну шапку *дві* пари чобіт, то — за нашого вище згаданого припущення — ясно, що така міна була б несправедливою. Кравець видурив би у шевця один робітний день. А як би він поведився так при всіх своїх мінових зносинах, то за свою *піврічну* працю він дістав би продукт *цілорічної* праці іншої людини. Досі ми завжди додержувалися цієї до вищої міри несправедливої системи міни: робітники *віддавали* капіталістові працю цілого року, дістаючи навзамін вартість половини року (The workmen have given the capitalist the labour of a whole year, in exchange for the value of only half a year), — і з цього, а не з гаданої нерівності психічних та інтелектуальних сил індивіда, повстала нерівність багатства та влади. Нерівність у міні, різноманітність цін при купівлі й продажу може існувати тільки за тої умови, що капіталісти на всі віки залишаються капіталістами, а робітники робітниками, — одні клясою тиранів, а другі клясою рабів... Цей процес, отже, ясно доводить, що капіталісти й власники дають робітникові за працю одного тижня тільки частину того багатства, що вони його дістали від нього за цей тиждень,—це значить, що вони дають йому за *щось*—ні-

що (nothing for something). Договір між робітниками й капіталістами, це просто комедія: фактично, в тисячах випадків, це лишень безсоромна, хоча *законом і дозволена крадіж*“ (the whole transaction between the producer and the capitalist is a mere farce; it is in fact in thousands of instances no other than a bare-faced though legal robbery). (Брей, ст. 45, 48, 49, 50).

«Зиск підприємця доти буде стратою для робітника, доки міна між обома сторонами буде нерівною, а міна не може бути рівною доти, доки суспільство поділятиметься на капіталістів і продуцентів, доки останні житимуть з своєї праці, тим часом, як перші відгодовуватимуться на зиски з цієї праці»...

«Ясно», каже далі Брей, «що ви дуже добре можете встановити ту чи іншу форму правління... що ви можете виголошувати прекрасні проповіді в ім'я морали і любови до ближнього... Взаємність неможлива, поки існує нерівність міни. Нерівність міни, причина нерівності майна, — це таємничий ворог, що нас душить у своїх обіймах». (No reciprocity can exist, where there are unequal exchanges. Inequality of exchanges, as being the cause of inequality of possessions is the secret enemy that devours us). (Брей, ст. 51, 52).

«Міркування сприводу мети й замірів суспільства дають мені право на висновок, що не тільки всі люде мусять працювати, щоб мати спроможність вимінюватися, але й що однакові вартості мусять вимінюватися на однакові вартості. Ще більше: тому, що користь для одного не повинна бути стратою для другого, тому вартість мусить зумовлюватися коштами продукції. Тим часом, ми бачили, що за нинішнього суспільного ладу зиск капіталіста й багатія завжди буде стратою для робітника, — що цей результат мусить наступати неминуче, і що бідного за кожної форми правління здано на ласку і пеласку багатія аж поки існує нерівність у міні, — і що рівність у міні може бути забезпечена тільки такою соціальною системою, що визнає універсальність праці... Рівність у міні поволі перевела б багатство з рук сучасних капіталістів у руки трудящих кляс». (Брей, ст. 54 і 55).

«Аж поки існуватиме ця система нерівності в міні, доти продуценти завжди будуть такі бідні, неосвічені, запрацьовані, як за наших часів, — *навіть коли б було скасовано всі данини та податки*...Тільки ґрунтовна зміна системи, заведення рівності праці й міни, може зарадити цьому станові речей і забезпечити людям справжню рівність їхніх прав... Продуценти

повинні зробити лише одне зусилля, — кожне таке зусилля, що має на меті їхнє власне добро, мусить виходити від них самих, — і їх кайдани будуть на віки розірвані... Політична рівність, як мета, є помилка, це помилка навіть як засіб».

«За рівності в міні користь одного не може бути стратою другого: бо ж кожна міна, це тільки звичайне переселення праці й багатства, вона не вимагає ніяких жертв. Таким чином, за системи, збудованої на рівності в міні, продуцент може забагатіти тільки шляхом власної ощадності; але його багатство буде лише назбираним продуктом його власної праці. Він зможе своє багатство виміняти, або віддати комусь іншому; але він не матиме змоги залишатися багатим людиною довгий час, скоро він перестане працювати. Через рівність у міні багатство стратить свою цинішню здатність, сказати б, самотужки відновлюватися і збільшуватися: воно не зможе само з себе поповнювати страти, що повстатиме з його споживання; бо ж скоро воно не буде наново створюватися відповідною працею, то раз зужите, буде втрачене на завжди. Те, що ми нині звемо *зиском і процентами*, те за системи рівної міни не зможе існувати. Продуцент і той, що пилнуватиме поділу, будуть винагороджені рівномірно, а вартість кожного виготовленого і постаченого споживачеві предмету буде означуватися сумою їхньої праці»...

«Принцип рівності міни повинен, отже, з природньою ко-нечністю привести до *загальної праці*». (Брей, ст. 76, 88, 89, 92, 109).

Збивши закиди економістів проти *комунізму*, пан Брей каже далі таке:

«Як що зміна людської вдачі доконечне потрібна, щоб зробити можливим існування збудованої на спільності су-спільної системи в її цілком довершеній формі; як що, з дру-гого боку, сучасна система не являє а ці можливості, а ні відповідних умов, що дозволили б перевести таку зміну людсь-кої вдачі і підготувати людей до того кращого ладу, що ми всі його прагнемо, — то ясно, що речі неминуче мусять зали-шитися такими, як вони суть, коли не буде знайдено і не буде переведено в життя якогось підготовчого модусу розвитку, — відповідний процес ростягнувся б на обидві системи, як на кінець сучасної, так і на початок майбутньої (системи спільно-сти), — певного роду переходною стадією, до якої суспільство зможе вступити з усім його безпутством і божевіллям, щоб

потім її покинути — багатим на прикмети та здібності, що суть умовами існування системи спільності». (Брей, ст. 136).

«Весь цей процес не вимагатиме нічого іншого, як тільки кооперації в її найпростішій формі... Кошти продукції означували б за всяких обставин вартість продукту, а рівні вартості завжди вимінювалися б на рівні вартості. Коли б з двох осіб одна працювала цілий тиждень, а друга тільки половину, то перша дістала б удвоє більшу винагороду, ніж друга: проте, ця більша плата не давалася б одному коштом другого: страта, що її завдав би собі останній, ніяким чином не окошилася б на першому. Кожний вимінював би свій індивідуальний заробіток на речі тої самої вартості, що й його заробіток, і ніколи не могла б користь, що її здобула чи то поодинокка людина, чи то якась індустрія, бути стратою для когось іншого, чи для якоїсь іншої галузи промисловости. Праця кожного індивіда була б *одиноким мірилом* його здобутків і його страт».

«... За посередництвом загальних і місцевих бюр (boards of trade) означувалося б число предметів, потрібних для споживання, а також релятивна вартість кожного зокрема порівнююче до інших (число робітників, потрібних в різних галузях праці), словом, все, що має відношення до суспільної продукції і поділу. Такі обрахунки могли б робитися для всього народу так само швидко і так само легко, як вони робляться тепер для будь-якого приватного товариства... Індивіди гуртувалися б в родини, родини в громади, як і за сучасного ладу... Не було б навіть скасовано відразу поділу людинности між містом та селом, хоч і який він шкідливий. В цій асоціації кожний індивід користувався б, як і досі, свободою акумулювати стільки, скільки йому до вподоби, і з цього на-збираного добра робити вжиток, який йому схочеться... Наше суспільство стало б великим, сказати б, акційним товариством, складеним з величезного числа дрібних акційних спілок, що всі працюють і виробляють та вимінюють свої продукти на основі як найбільшої рівності... Наша нова система акційних товариств, це тільки попуск сучасному суспільству, щоб досягнути комунізму; ця система буде так упоряджена, що за неї *індивідуальна власність на продукти* існуватиме далі побіч *суспільної власности* на продуктивні сили; що за неї доля кожного індивіда залежатиме від його власної діяльности, що забезпечить кожному рівну участь у всіх вигодах, природою та поступом техніки створених. Тим то ця система може

бути прикладена до сучасного суспільства, як воно є, і підготувати його до дальших змін». (Брей, р. 158, 160, 162, 162, 168, 194, 199).

Ми хотіли б лишень кілька слів присвятити Бреєві, що, ніби нам на збитки та на скруху, наче завзявся випхнути пана Прудона, щоб зайняти його місце, — з тою тільки ріжницею, що Брей далекий від бажання сказати людству останнє слово мудрости; він пропонує тільки заходи, які він вважає за придатні для доби переходу від сучасного суспільства до системи спільности.

Одна робітна година Петра вимінюється на одну робітну годину Павла, — ось ґрунтовна аксіома Брея.

Припустім, що Петро працював дванадцять годин, а Павло тільки шість; отже, Петро з Павлом можуть міняти тільки шість на шість. Петрові лишається, таким чином, шість робітних годин. Що він з ними зробить?

Або нічого, тоб-то, він працював шість годин дурно; або він буде других шість годин байдикувати, щоб зрівняти себе з Павлом; або, й іншої ради йому нема, він докине Павлові цих шість годин, що з ними він не знає що почати, до тих, що він йому продав. Отже, що виграє, кінець-кінцем, Петро проти Павла? Кілька робітних годин? Ні. Він виграє тільки кілька годин дозвілля; він буде змушений на протязі шістьох годин байдикувати. — А щоб це нове право на неробство нове суспільство не тільки терпіло, а ще й навіть шанувало, треба, щоб воно своє найвище щастя бачило в ледарстві, а на працю дивилося як на ярмо, що його за всяку ціну треба скинути. І як би, принаймні, як у нашому прикладі, ці години дозвілля, що їх «заробив» Петро на Павлові, були справжнім зиском! А ні трохи. Павло, що відразу почав працювати тільки шість годин, регулярною і ретельною працею дійде того самого позиску, що й Петро його досягнув, хоч він почав з надмірної праці. Кожний схоче бути Павлом, повстане конкуренція довкола Павлового місця, — конкуренція ледарства.

Що ж принесла нам міна рівних кількостей праці? Надпродукцію, знецінення, надмірну працю міньма з застоєм, словом. — економічні відносини, що їх ми бачимо й у сучасному суспільстві, лишень позбавлені конкуренції праці.

А втім, ми помиляємося, є ще одна спасенна рада для нового суспільства, суспільства Петра й Павла. Петро сам споживе продукт шістьох годин, що йому лишаються. Але від

тої хвилі, як він не потребуватиме вже вимінювати того, що він напродукував, він не потребуватиме вже продукувати, щоб вимінювати, отже, від цієї хвилі впало б і ціле наше припущення про суспільство, збудоване на міні й поділі праці. Рівність міні була б урятована тим, що зникла б сама міна: Павло й Петро опинилися б у становищу Робінзона.

Отже, коли припустити, що всі члени суспільства суть самостійні робітники, то міна рівними робітними годинами можлива тільки при тій умові, що продуценти вже наперед порозуміються що до числа годин, що повинні витрачатися на матеріальну продукцію. Але таке порозуміння виключає індивідуальну міну.

Ми прийдемо до того самого висновку, коли візьмемо за вихідну точку не поділ вироблених продуктів, а процес продукції. У великій промисловості Петро не має волі встановлювати свій робітний час по своїй вподобі, бо ж праця Петра є ніщо без співробітництва всіх Петрів і всіх Павлів, з'єднаних в одній майстерні. Цим, між іншим, дуже добре пояснюється, чому англійські фабриканти ставили такий завзятий опір *законові про десятигодинний робітний день*; вони занадто добре знали, що зменшення праці на дві години, раз вже прийняте для жінок та дітей, має неминуче привести до скорчення робітного часу й для дорослих робітників. Сама природа великої промисловости вимагає, щоб робітний час був рівний для всіх. Те, що сьогодні діється капіталом та конкуренцією серед робітників, те завтра, коли буде скасовано відношення праці й капіталу, буде наслідком порозуміння, що будуватиметься на відношенню суми продуктивних сил до суми відповідних потреб.

Але таке порозуміння є вирокс смерті для індивідуальної міни; таким чином, ми знову прийшли до нашого згаданого вище висновку.

В принципі не існує ніякої міни продуктами, а є лише міна працями, що беруть участь у продукції. Спосіб, на який вимінюються продуктивні сили, є керівничим для способу міни продуктів. Взагалі, спосіб міни продуктів відповідає способові продукції. Змініть останній, і в результаті знайдуть зміни в першому. Так, в історії суспільства ми бачимо, що спосіб міни продуктів встановлюється в згоді зі способом їх виготовлювання. Так само індивідуальна міна відповідає певному означеному способові продукції, що сам знову відповідає певній формі класової протилежності; отже,

нема індивідуальної міни без класової протилежності. Але совісний міщанин закриває очі на цей очевидний факт. Доки ви є буржуа, ви не можете в цій протилежності не добавчувати гармонії і вічної справедливості, що нікому не дозволяє вбитися в силу коштом другого. Для буржуа індивідуальна міна може існувати без класової протилежності: для нього це дві, зовсім не зв'язані між собою речі. Індивідуальна міна, як її собі уявляє такий буржуа, цілком не подібна до індивідуальної міни, як вона відбувається в дійсності.

Брей підносить *ілюзію* статечного міщанина на рівень *ідеалу*, що його він хотів би здійснити; очищаючи індивідуальну міну, позбавляючи її всіх суперечних елементів, що він у ній знаходить, він думає пайти те *егалітарне* відношення, що на ньому треба було б побудувати новий суспільний лад.

Бреєві навіть і на думку не спадає, що це егалітарне відношення, цей *ідеал поліпшення* суспільних відносин, що його він хоче здійснити, сам є ніщо інше, як тільки відсвіт, рефлекс, сучасного світа, і що, тому, цілком неможливо перебудувати суспільство на підставі, що сама є лише прикрашеною тінню цього суспільства. Скоро ця тінь почне набирати окреслених форм, ми побачимо, що ці форми дуже далекі від вимріяного нами образу, що це форми як раз сучасного суспільства.*)

§ 3. Прикладання закону пропорціональності вартості.

а) Гроші.

«Золото й срібло, це перші товари, що їх вартість досягла свого встановлення (конституювання)».

Отже, золото й срібло суть перші застосування встановленої (п. Прудон) вартості. А що пан Прудон встановлює вартість продуктів, означуючи її втіленою в них кількістю праці, то він мав би лишень довести, що *зміни* в вартості зо-

*) Як кожна інша теорія, так і ця, Бреєва, знайшла собі прихильників, що дали себе звабити її зверхньою принадністю. В Лондоні, Шефільді, Лідсі і в багатьох інших містах Англії було позасновувано *equitable-labour-exchange-bazars* (базари справедливої трудової міни), що, поглинувши значні капітали, всі скінчили скандальним банкрутством. Після цього було раз на завжди втрачено смак до таких речей: пересторога для пана Прудона! (Відомо, що Прудон не взяв до серця цієї перестороги. Року 1849 пробував він сам організувати новий міновий банк у Парижу. Банк цей, однак, розпався ще раніше, ніж почав як слід функціонувати; судове переслідування Прудона покрило собою його банкрутство. *Фр. В.*

лота та срібла, скільки вони мають місце, завжди знаходять своє пояснення в змінах робітного часу, потрібного на їх продукцію. Та пан Прудон і не думає про це. Він говорить про золото та срібло не як про товари, а тільки як про гроші.

Уся його логіка, як що взагалі можна говорити про логіку пана Прудона, полягає в тім, що він властивість золота й срібла служити за *гроші* підсовує всім товарам, вартість яких міряється робітним часом. Само собою, це маленьке шахрайство показує більше наївності, ніж хитрощів.

Кожний корисний продукт, *раз* поцінований робітним часом, потрібним на його виготовлення, стає вже назавжди здатним до міни (*acceptable en échange*). Доказ того, заявляє пан Прудон, — золото й срібло, що пробувають у бажаному стані «міноздатности». Отже, золото й срібло, це вартість, що досягла стану свого встановлення, це втілення ідеї пана Прудона. Не можна бути цілослівним у виборі своїх прикладів. Золото й срібло, окрім своєї властивості бути товаром, що його вартість, як і кожного іншого, означається робітним часом, мають ще властивість бути загальним засобом міни, грішми. Тим то, виставляючи золото й срібло як певне застосування робітним часом «*встановленої вартості*» нема нічого легшого, як довести, що кожний товар, що його вартість встановлюється робітним часом, назавжди стає міноздатним, грішми.

Одне дуже просте питання не дає спокою панові Прудонові: чому золото й срібло мають привілей бути першовзором «конституованої вартості»?

«Особлива функція, що її надало споживання шляхетним металам, а саме — служити за посередників у мінових зносинах, є чисто умовною, — кожний інший товар, може не так влучно, але так само певно, міг би виконувати цю роль: економісти самі визнають це і наводять чимало прикладів до цього. Що ж, отже, є причиною цього, наданого всім металам привілею служити за гроші, і як пояснюється ця особливість функції грошей, що не має жадної аналогії в політичній економії?... Чи не можна знову встановити того зв'язку (*série*), з якого піби вирвалися гроші, і таким чином привести їх знову до їхнього дійсного принципу?»

Вже тим, що він ставить питання в таких висловах, пускає пан Прудон наперед існування *грошей*. Перше питання,

що його він повинен був би поставити, це питання про те, чому в міновому обороті, як він тепер склався, довелося мінову вартість, сказати б, індивідуалізувати, створивши особливий засіб міни. Гроші, це не аби-яка річ, а певне суспільне відношення. Чому відношення грошей, це — певне продукційне відношення, як кожне інше економічне відношення, як поділ праці і т. п.? Як би пан Прудон здав собі з цього відношення справу, він не побачив би в грошах винятку, не казав би, що гроші, — це кільце, вирване з якогось невідомого звязку або зо звязку, що його ще треба знову розшукати.

Навпаки, він побачив би, що це відношення тільки одно з кілець у цілому ланцюзі економічних відносин, і, як таке, як найістотніше з ними звязане; він побачив би, що це відношення так само відповідає певному означеному способу продукції, як і індивідуальна міна. Що ж він робить? Він починає з того, що вириває гроші з цілого звязку нинішніх продукційних відносин, щоб згодом зробити з них перше кільце якогось невідомого звязку, звязку, що його ще треба відшукати.

Хто зрозумів конечність особливого засобу міни, тоб-то, конечність грошей, той не геть-то вже цікавий знати, чому ця особлива функція принала не якомусь іншому товарові, а саме золоту та сріблу. Це другорядне питання, що знаходить своє пояснення не в звязкові продукційних відносин, а в особливих матеріяльних прикметах золота й срібла. Тим то, коли економісти в даному випадкові «покинули поле своєї науки та вдарилися в фізику, механіку, історію то що» (1 вид., ст. 69), як їм докоряє пан Прудон, то вони зробили лишень те, що повинні були зробити. Це питання вже не належить до політичної економії.

«Чого ніхто з економістів», каже пан Прудон, «не пізнав і не збагнув, так це тої *економічної підстави*, що спричинилася до надання такого привілею шляхетним металам».

Цю економічну підставу, що її ніхто, і то з цілком слушних підстав, і не пізнав, і не збагнув, пап Прудон пізнав, збагнув і передав нащадкам.

«Ніхто не помітив як раз того факту, що золото й срібло, це перші товари, що їх вартість досягла свого конститування. За патріархальних часів золотом і сріблом ще торгували й мінялися, але вже тоді виявляли вони недвозначну тенденцію до панування, до упривілейованого становища. Поволі ними заволодівають суверени і вибивають на них свої печатки: з

цього суверенного посвячення повстають гроші, тоб-то, товар переважно, що, не зважаючи на всі хитання ринку, зберігає певну пропорціональну вартість і приймається скрізь як загально визнаний засіб плати... Особливе становище, що його займають золото й срібло, це, повторюю, наслідок того факту, що вони, завдяки їх металевим ознакам, трудності їх виготовлення і особливо завдяки інтервенції державного авторитету, вчасно здобули собі, як товари, прикмети сталості й автентичности.»

Запевняти, що з усіх товарів золото й срібло суть перші, що їх вартість досягла свого встановлення, значить, після вище сказаного, запевняти, що золото й срібло, це перші товари, що стали грішми. Ось велике відкриття пана Прудона, ось істина, що її ніхто перед ним не здолав відкрити.

Як що пан Прудон хоче цим сказати, що золото й срібло суть товари, потрібний на виготовлення яких робітний час став відомим раніше, ніж робітний час, потрібний на виготовлення інших товарів, то це знов таки тільки одне з тих припущень, що ними він так щедро обдаровує своїх читачів.

Коли б ми хотіли спинитися на цих «патріархальних» питаннях, то ми сказали б панові Прудонові, що найперше став відомим робітний час, потрібний на виготовлення найпотрібніших предметів, от як заліза і т. п. Хай згадає собі пан Прудон клясичний лук Адама Сміта.

Та як пан Прудон, після всього того, може ще говорити про встановлення вартости, коли жадна вартість ніколи не встановлюється сама по собі? Вартість продукту встановлюється не робітним часом, що сам по собі потрібний для її виготовлення, а лишень у відношенні до маси всіх інших продуктів, що їх можна виготовити на протязі того самого часу. Встановлення вартости золота й срібла припускає, отже, вже наперед встановлення (вартости) тої чи іншої кількості інших продуктів.

Отож, не товар стає в золоті й сріблі встановленою, «конституованою вартістю», а «конституована вартість» пана Прудона стає грішми в золоті й сріблі.

Дослідім тепер ті економічні підстави, що, на думку пана Прудона, забезпечили золоту й сріблу привілей, завдяки встановленню їхньої вартости, раніше від усіх інших продуктів стати грішми.

Ці економічні підстави суть: «недвозначна тенденція до напущання», вже «за паріархальних часів» «упривілейоване

становище» і тому подібні теревені сприводу звичайного факту, які, ускладнюючи справу через ускладнення прикладів, що їх наводить пан Прудон, лишень побільшують труднощі пояснення цього факту. А проте, пан Прудон ще не вичерпав усіх так званих «економічних підстав». Візьмім одну з них, що має наймогутнішу, суверенну силу.

«З цього суверенного посвячення повстають гроші: суверени заволодівають золотом і сріблом і вибивають на них свої печатки».

Отже, уподоба суверена є для пана Прудона найвищою підставою в політичній економії!

Справді, треба бути позбавленим усякого історичного знання, щоб не тямити, що як раз суверени мусили за всіх часів коритися господарчим відносинам і що ніколи вони не були тими, що диктували їм свої закони. Як політичне, так і цивільне законодавство лишень проклямувало, протоколювало волю економічних відносин.

Чи суверен заволодів золотом і сріблом, щоб, вибиваючи на них свої печатки, зробити їх загальним засобом міни, чи навпаки. — цей загальний засіб міни заволодів сувереном, змусивши його вибити на ньому свою печатку і виконати над ним політичне посвячення?

Карбівка, що її робили й роблять на золоті, показує не його вартість, а його вагу: сталість і автентичність, що про них говорить пан Прудон, стосується тільки до проби монети; проба*) показує скільки щирого металу міститься в даній монеті. «Єдиною внутрішньою вартістю одної срібної марки», каже Вольтер, відомий своїм здоровим розумом, «є пів фунта срібла, вагою вісім унцій.**») Тільки вага й проба і дають монеті цю внутрішню вартість». (Вольтер, *Système de Law*). Але питання: скільки варта одна унція золота чи срібла? — цим ще не вирішується. Як що калмірське сукно з крамниці «Великий Кольбер» має фабричний знак «щира вовна», то така фабрична марка ще не показує його вартости. Треба ще довідатися, чого варта ця вовна. «Пілип I, король Франції», каже пан Прудон, «підмішував до монети — лівр (вага Карла Великого) одну третину лігатури, думаючи, що скоро він має монополію

*) По-французькому—*titre*», що значить, з одного боку, титул, м'я, з другого боку, однак, що до золота та срібла — їхню пробу.

**) 1 фунт = 16 унцій.

на фабрикацію грошей, то може робити все, що робить перший ліпший купець, що має монополію на якийсь продукт. Чим було в дійсності це фалшування монети, так гостро закидване Пилипові та його наступникам? Цілком оправданим з погляду комерційної рутини, але цілком фалшивим з погляду політичної економії розрахунком; бо ж його автори думали, немов би можна, — скоро вартість регулюється постананням і попитом, — піднести вгору оцінювання, а тим також і вартість речей, штучно створюючи їх недостачу або монополізуючи їх фабрикацію, і немов би це так само справедливо для золота й срібла, як і для збіжжя, вина, оливи, тютюну то що. Тим часом, ледви тільки виявилось шахрайство Пилипа, як його гроші впали до їхньої справжньої вартості, і він разом з тим стратив те, що сподівався видурити в своїх підданців. Така сама доля спіткала й усі інші подібні спроби».

Перш за все, дуже часто виявлялося, що, коли монарх фалшує монету, то він при цьому тратить. Що він виграє при першій емісії, він тратить, коли пофалшовані монети повертаються до нього назад у формі податків і т. п.

Проте, Пилип та його наступники знали до де-якої міри, як зарадити лиху: ледви тільки фалшовані гроші пускалися в обіг, як ці панове швиденько видавали наказа про загальне перетоплення грошей на старий взірць.

Та коли б Пилип I справді міркував так, як пан Прудон, то «з комерційного погляду» це були б зовсім хибні міркування. А ні Пилип I, а ні пан Прудон зовсім не виявляють купецького хисту, коли вони думають, що вартість грошей, так само, як і кожного іншого товару, можна змінити з тої єдиної причини, що їх вартість зумовлюється відношенням постанання й попиту.

Як би король Пилип видав наказа, що міра пшениці на будуче повинна називатися «дві міри пшениці», то він став би звичайним шахраєм; він обдурив би всіх рентарів, всіх людей, що мали б дістати сто мір пшениці; він спричинився б до того, що всі ці люде одержали б замість ста мір пшениці тільки п'ятдесят. Припустім, що король винен комусь сто мір пшениці, — він мав би йому віддати в такому разі тільки п'ятдесят мір. Але на ринку сто теперішніх мір пшениці ніколи не були б варті більше, ніж раніше п'ятдесят. Зміною назви ще не міняється річ. Кількість пшениці, як тої, що її постачають, так і тої, що за нею питають, через цю просту зміну назви а ні зменшилася б, а ні збільшилася б. А що, не вважаю-

чи на цю зміну назви, відношення попиту й постачання лишилося б тим самим, що й раніше, то й ціна збіжжя не зазнала б ніякої дійсної зміни. Коли говорять про постачання й попит речей, то не говорять про постачання й попит назв речей. Пилип I робив не золото й срібло, як каже пан Прудон, а тільки назви монет. Спробуйте продати ваш французький кашмір як індійський і ви, можливо, обдурите одного чи двох купців, але скоро ваше шахрайство виявиться, ціна вашого ніби індійського кашміру впаде до ціни французького. Даючи золоту й срібну фалшиве тавро, Пилип I міг замилювати людям очі доти, доки його шахрайство не виявилось. Так само як кожний інший крамар, він душив своїх клієнтів фалшивим позначенням свого товару, що могло тривати якийсь час. Та раніше чи пізніше мусив він зазнати суворої неблаганости законів обороту. Чи це хотів довести пан Прудон? Ні. На його думку гроші дістають вартість не від торговельного обороту, а від суверена. А що він довів в дійсності? Що оборот є більш суверенним, ніж сам суверен. Хай собі суверен наказує, щоб одна марка на майбутнє звалася «дві марки», — оборот завжди доведе, що ці дві марки варті стільки, що й раніше — одну.

А втім, питання про вартість, означену робітним часом, а ні трохи не посунулося вперед. Все ще треба вирішити, чи вартість цих двох марок, що тепер знову стали одною давньою, означається коштами продукції чи законом постачання й попиту?

Пан Прудон каже далі: «Треба ще звернути увагу на те, що як би король мав силу, замість щоб фалшувати гроші, подвоїти їх кількість, то мінова вартість золота й срібла впала б на половину, все на підставі пропорціональності й рівноваги».

Як що цей погляд, спільний у пана Прудона з іншими економістами, є слушний, то він говорить на користь їхньої доктрини постачання й попиту, а ніяк не на користь пропорціональності пана Прудона. Бо ж хоч би який був робітний час, втілений у подвійній сумі золота й срібла, завжди вартість їх впала б на половину, коли б попит лишився тим самим, а постачання подвоїлося б. Чи може на цей раз «закон пропорціональності» випадково каже те саме, що й так погорджуваний паном Прудонем закон постачання й попиту? Справжня пропорціональність пана Прудона дійсно така гнучка, дозволяє так багато варіацій, комбінацій та пермутацій,

що хоч раз вона таки може зійтися з відношенням постачання й попиту.

Запевняти, ніби «кожний товар (завжди), як що не фактично, то принаймні юридично, є міноздатним» і покликатися при цьому на ту роллю, що її відіграють золото й срібло, значить — цієї ролі не розуміти. Золото й срібло міноздатні юридично (завжди) тільки тому, що вони міноздатні фактично. А фактично вони міноздатні тому, що сучасна організація продукції потребує певного загального засобу міни. Право є тільки офіційним визнанням факту.

Ми бачили, що приклад з грошима, як з зразком вартости, що досягнула свого встановлення, тільки тому був вибраний паном Прудонем, щоб дати йому змогу переначувати всю свою науку про міноздатність, тоб-то, щоб показати, що кожний товар, поцінований відповідно до коштів його продукції, мусив би стати грішми. Все це було б дуже гарно й добре, як би не одна маленька заковинка; а саме, що як раз золото й срібло як монети (знаки вартости) суть єдині з усіх товарів, що їх вартість не означається коштами їх продукції: і це до такої міри слушно, що їх легко можна замінити в ціркуляції папером. Доки буде додержуватися певна пропорція між потребами ціркуляції і сумою випущених грошей чи то паперових, чи то золотих, платинових чи мідних, доти не буде мови про те, щоб удержати пропорцію між внутрішньою вартістю (коштами продукції) грошей і їхньою номінальною вартістю. Безперечно, в міжнародньому торгіві вартість грошей, як і кожного іншого товару, зумовлюється часом праці. Однак, в інтернаціональному торгіві також і золото та срібло суть засобами міни як продукти, а не як монети, тоб-то, вони втрачають свої прикмети «сталости й автентичности», свої риси «суверенного посвячення», що надають їм в очах пана Прудона їх специфічного характеру. Рікардо дуже добре здавав собі з цього справу і хоч він усю свою систему будує на вартості, означеній робітним часом, хоч він і заявляє: «золото й срібло, як кожний інший товар, мають вартість тільки в відношенні до кількості праці, потрібної, щоб їх виготовити й доставити на ринок», — не зважаючи на це, — він додає, що вартість *грошей* зумовлюється не фіксованим у їхній матерії робітним часом, а самим лише законом постачання й попиту. «Хоча паперові гроші й не мають ніякої внутрішньої вартости, проте, їхня мінова вартість може бути рівною вартості металевих грошей тої самої назви, або вартості зливка, поцінованого по його вартості в

монеті, як що кількість цих паперових грошей обмежена. Зовсім так само, за тим самим принципом, тоб-то, через обмеження кількості грошей, маловартні монети ціркулюють по такій вартості, яку вони мали б, коли б їхня вага й їхня добрість (проба) відповідали встановленим законом, а не по тій внутрішній вартості щирого металу, що вони його в собі містять. Тим то в історії англійських грошей ми бачимо, що наші тверді (металеві) гроші ніколи не знецінювалися в такій самій пропорції, в якій вони фалшувалися. Причиною цього було те, що їхня кількість ніколи не побільшувалася в пропорції до їхнього знецінення». (Рікардо, 1. с.).

Ж. Б. Сей зауважує сприводу цих слів Рікарда: «Цього прикладу, як мені здається, повинно вистачити, щоб переконати автора того, що підставою кожної вартості є не кількість праці, потрібної на виготовлення якогось товару, а тільки потреба, що її відчують у ньому, сполучена з його рідкістю».

От так стають гроші, що для Рікарда не суть уже означуваною робітним часом вартістю, і яких Сей ханається, тому, як прикладу, щоб переконати Рікарда, що й інші вартості так само не можуть означуватися робітним часом, — так стають оці гроші, що їх Сей наводить як приклад вартості, означуваної виключно постачанням і попитом, так стають вони для пана Прудона найкращим прикладом застосування встановленої робітним часом вартості.

Щоб уже з цим покінчити: як що гроші не суть встановленою робітним часом вартістю, то ще менше можуть вони мати щось спільне з справжньою «пропорціональністю» пана Прудона. Золото й срібло завжди міноздатні тому, що вони мають особливу функцію служити за універсальний засіб міни, а зовсім не тому, що вони існують у кількості, пропорціональній загальній сумі господарчих дібр. Або, щоб ще краще висловитися: вони завжди пропорціональні, бо з усіх товарів самі лишень вони служать за гроші, за універсальний засіб міни, хоч би в якому відношенні стояла їхня кількість до загальної суми господарчих дібр. «Грошей, що пробувають у ціркуляції, ніколи не може бути так багато, щоб їх було вже понад міру: бо зменшуючи їх вартість, ви в тому самому відношенні побільшуєте їх кількість, а, побільшуючи їх вартість, ви зменшуєте їх кількість». (Рікардо).

«От і дай собі раду з цією політичною економією!» глузує пан Прудон.

«Прокляте золото!» — кумедно вигукує (устами пана Прудона) якийсь комуніст. Так само можна було б сказати: проклята ишениця! проклятий виноград! проклята баранина! — бо ж «так само, як золото й срібло, *кожна торговельна вартість* мусить досягнути свого як-найточнішого встановлення».

Ідея падання баранам та виноградів властивостей грошей не нова. У Франції повстала вона за доби Людовика XIV. Як раз у ці часи почала даватися в знаки вся всемогутність грошей, а разом з тим почалися скарги на знецінення всіх інших товарів і палкі мрії про ту хвилю, коли кожна «комерційна вартість» зможе досягнути свого як найточнішого встановлення, коли вона зможе стати грішми. Вже у Буа-Гільбера, одного з найстаріших економістів Франції, знаходимо таке: «Тоді гроші, через цей надзвичайний приплив конкурентів, тоб-то, товарів, привернених до їх справжньої вартості, повернуться знову в свої природні межі». (*Economistes financiers du dix-huitième siècle*, p. 422, éd. Daire.) Як бачимо, перші ілюзії буржуазії суть і її останні ілюзії.

б) Зайвина Праці.

«В розвідках про політичну економію зустрічається така дурна гіпотеза: *коли б ціна всіх речей подвоїлася* Неначе ціна всіх речей не є відношенням речей і неначе пропорцію, відношення, закон, можна подвоїти!» (Прудон, т. 1, ст. 81).

Економісти робили цю помилку, бо не тямали правдивого застосування «закону пропорціональності» й «встановленої вартості».

На жаль, в творі самого пана Прудона зустрічаємо цю дурну гіпотезу. В т. 1, на ст. 110, читаємо: «як би заробітна плата скрізь пішла вгору, пішла б угору й ціна всіх речей». А тим часом, коли в розвідках про політичну економію ми зустрічаємо подібну сумнівну фразу, то там таки знаходимо й її пояснення. «Коли кажуть, що ціна всіх товарів зростає або падає, то завжди в таких випадках виключають той чи інший з товарів: звичайно таким виключеним товаром бувають гроші або праця». (*Encyclopaedia Metropolitana or Universal Dictionary of Knowledge*, vol. IV, стаття Сеньора Political Economy, Лондон 1836. Порівн. також J. St. Mill, *Essays on some unsettled questions of political economy*, Лондон 1844 і Tooke, *An history of prices*, Лондон 1838).

Переїдім тепер до другого застосування «конституованої вартості» та інших пропорціональностей, єдиною хибкою яких є те, що вони мало пропорціональні. Подивімся також, чи пан Прудон тут щасливіший, ніж у справі обертання *барана в гроші*.

«Аксіома, що її одноголосно визнали економісти, каже, що кожна праця повинна давати певну зайвину. Цю думку я вважаю за абсолютну й універсальну істину: вона доповнює закон пропорціональності, на який можна дивитися як на суму всього економічного знання. Прощу, однак, економістів вибачити. Принцип, що *кожна праця мусить давати певну зайвину*, не має в їхній теорії жадної рації і нічого не доводить». (Прудон, 1 вид., ст. 73).

Щоб довести, що кожна праця мусить давати певну зайвину, пан Прудон персоніфікує суспільство; він робить з нього певну суспільну особу, суспільство, що ні в якому разі не є суспільством осіб, бо воно має свої особливі закони, що не мають нічого спільного з поодинокими особами, що з їх воно складається; воно має також свій «власний розум», що не є розумом звичайної людини, лишень розумом, що не має звичайного людського розуму. Пан Прудон докоряє економістам, що вони не розуміють особистості цієї спільноти (Gesamtwesens) Ми дуже раді, що можемо навести супроти цього ось таке речення одного американського економіста, що закидає іншим економістам як раз протилежне тому, що закидає їм пан Прудон: «Моральному індивідові (the moral entity), граматикальний істоті (the grammatical being), що зветься суспільством, пакидають прикмети, що існують тільки в уяві тих, що з якогось слова роблять певну річ... Це викликало багато труднощів і жалю гідних помилок в політичній економії». (Th. Cooper, Lectures on the Elements of Political Economy, Columbia, 1826)

«Цей принцип зайвини праці», каже далі пан Прудон. «слухний тільки що до поодиноких індивідів, бо він виходить від суспільства, що таким чином дає їм відчуті доброчинність своїх власних законів».

Може пан Прудон хоче цим сказати просто те, що продукція індивіда в межах суспільства перевищує продукцію ізольованого індивіда? Може він має на увазі власне цю подостатність, зайвину, продукції асоційованих індивідів, рівняючи до продукції індивідів неасоційованих? Як що так, то ми можемо зацітувати сотню економістів, що висловлювали цю

просту істину без усього того містицизму, що в його завивається пан Прудон. Так, напр., пан Садлер каже:

«Спільна, громадська праця дає наслідки, що їх ніколи не може дати праця індивідуальна. Тим то в міру того, як людство зростає на числі, сума продуктів об'єднаної праці далеко перевищує ту суму їх, що повсталала б із простого додавання продуктів праці поодиноких людей, що на їх число зросло суспільство... Як у сфері механічної індустрії, так і на полі науки одна людина може в наші часи зробити за один день більше, ніж ізольований індивід за все своє життя. Математична аксіома, що ціле є рівне сумі частин, є хибною в застосуванні до нашого предмету. Що до праці, цієї великої основної підвалини людського існування (the great pillar of human existence), то можна сказати, що продукт спільних зусиль далеко перевищує все, що могли б коли-будь створити ізольовані зусилля поодиноких осіб». (Th. Sadler, The law of population, London, 1830.)

Вернімся до пана Прудона. Зайвина праці, каже він, знаходить своє пояснення в особі: суспільство. Життєва діяльність цієї особи керується законами, суперечними тим законам, що означають діяльність людини як індивіда. Пан Прудон хоче довести це «*фактами*».

«Винахід якоїсь нової господарчої методи ніколи не може принести винахідникові користь, рівну тій, яку він приносить цим суспільству... Запевняють, що залізничі підприємства в далеко меншій мірі становлять джерело доходу для підприємців, ніж для держави... Середня ціна перевозу товарів на підводах від складу до складу виносить 18 сантимів від тонн і кілометра. Вираховано, що за такої ціни звичайне залізничне підприємство не могло б заробити й 10 процентів чистого зиску, — заробіток, що приблизно рівний заробіткові підводного підприємства. Припустім, однак, що хуткість перевозу залізницею відноситься до хуткості перевозу підводами, як 4 : 1; а що в суспільстві час сам є вартістю, то за однакових цін перевіз залізницею буде давати 400% зиску, рівняючи до перевозу підводами. Тим часом, цей величезний, для суспільства дуже реальний зиск реалізується далеско не в такому самому відношенню для транспортного підприємця, що, даючи суспільству 400% користи, сам не дістає навіть 10 процентів. Припустім справді, щоб зробити справу ще яснішою, що залізниця встановила свій тариф на 25 сантимів, тим часом, як перевіз на підводах лишився 18, — ясно, що вона відразу стра-

тять свої товарів транспорт. Відсилач і одержувач, всі вони, коли б так було, вернулися б назад до отих старих шкап. Локомотиви стали б: суспільний зиск у 400% було б принесено в жертву приватній страті в 35 %. Причину цього знайти не тяжко: користь, що її дає хуткість залізниць, є чисто соціальною користю і поодинокі людина бере в ній лишень незначну участь (не забуваймо, що в цю хвилю мова йде тільки про товаровий транспорт), тим часом, як страта допущає споживача безпосередньо й особисто. Соціальна користь, рівна 400, є рівною для індивіда, як би суспільство складалося з одного мільона людей, $4/10.000$, тим часом, як страта, рівна для кожного споживача 33 %, становила б соціальний дефіцит у 33 мільйони» (Прудон, 1 вид., ст. 100 і 101).

Можна ще пристати на те, щоб означати, як пан Прудон, почвірну хуткість чотирмастами процентами первісної хуткості; але, коли він проценти хуткості звязує з процентами зиску і хоче встановити певне відношення між обома цими речами, що хоча й, кожна зосібна, можуть мірятися в процентах, але, не зважаючи на це, не суть співзмірні, — то це значить встановлювати відношення між процентами і нехтувати самими речами.

Проценти завжди суть проценти. 10 процентів і 400 процентів суть співзмірні, вони відносяться одні до одних як 10 : 400; тому, робить виспівок пан Прудон, 10 процентів зиску варті сорок раз менше, ніж почвірна хуткість. Щоб це виходило більш правдоподібно він каже, що для суспільства час є вартістю. Ця помилка повстає з того, що він ніби трохи пригадує собі, що між вартістю й робітним часом існує певне відношення, і от він кваніється прирівняти робітний час до часу перевозу, тоб-то, ідентифікує пару палячів, кондукторів і т. п., — час праці яких є нічим іншим, як часом перевозу, — з цілим суспільством. Так відразу хуткість стає капіталом, а пан Прудон дістає таким способом право сказати: «зиск у 400 процентів приноситься в жертву страті в 35 процентів». Встановивши це дивовижне твердження як математик, він нам пояснює його як економіст.

«Соціальна користь, рівна 400, є рівною для індивіда, як би суспільство складалося з одного мільйона людей, $4/10.000$.» Згода. Але ж мова йде не просто про 400, а про 400 процентів, а користь у 400 процентів є рівною для індивіда 400 процентів, не більше і не менше. Хоч би який був капітал, дивіденди завжди будуть вираховуватися в пропорції до 400 про-

центів. Що ж робить пан Прудон? Він приймає проценти за капітал і, наче боючись, що ця плутанина не буде досить зрозумілою, «ясною», продовжує:

«Страта, рівна для кожного споживача 33%, становила б соціальний дефіцит у 33 мільйони». 33 проценти страти для споживача лишаються 33 процентами страти для мільйона споживачів. Як, отже ж, міг пан Прудон з чистою совістю сказати, що при страті 33% суспільний дефіцит досягнув би 33 мільйонів, коли він не знає а ні соціального капіталу, а ні капіталу хоч би одним-одного інтересанта? Панові Прудонові не досить того, що він поскидав в одну купу *капітал і проценти*, він перемудрив самого себе, ідентифікувавши вкладений у певне підприємство *капітал з числом* заінтересованих у ньому осіб.

«Візьмім, справді, щоб зробити справу ще яснішою», певний означений капітал. Соціальний зиск у 400 процентів, поділений на мільйон учасників, з котрих кожний вніс один франк, дає 4 франки зиску на голову, а не 0,0004, як запевняє пан Прудон. Так само страта в 33 проценти для кожного з учасників становить суспільний дефіцит у 330.000 франків, а не в 33 мільйони ($100 : 33 = 1.000.000 : 330.000$).

Зваблений своєю теорією особи-суспільства, пан Прудон забуває поділити на сто. Отже, маємо 330.000 франків страти, а чотири франки зиску на одну особу становлять для суспільства зиск у 4.000.000 франків. Отже, суспільство має 3.670.000 франків чистого зиску. Наш точний обрахунок доводить як раз протилежне тому, що хотів довести пан Прудон: а саме, що зиск і страта суспільства не стоять в оберненім відношенні до зиску й страти поодинокого індивіда.

Виправивши ці звичайні рахункові помилки, гляньмо тепер на ті висновки, до яких неминуче прийдемо, як що приймемо для залізниць те відношення між шукткістю й капіталом, що його дає нам пан Прудон, — з умовою, що будемо рахувати як слід. Припустім, що в чотирі рази швидкий транспорт коштує в чотирі рази більше. В такому разі перевіз залізницею дав би не менше зиску, ніж перевіз підводами, що відбувається в чотирі рази повільніше і коштує в чотирі рази дешевше. Коли, отже, транспорт підводами коштує 18 сантимів, то залізниця могла б коштувати 72 сантими. Такий був би «математично точний» висновок з припущення пана Прудона, зробленого без рахункових помилок. Але він несподівано заявляє, що коли б залізниця брала замість 72 сантимів тільки 25, то й

тоді б вона відразу стратила всі свої товари в транспорт. Звичайно, довелося б повернутися до старих шкяп. Як би ми мали щось радити панові Прудону, — то ми б йому порадили не забувати в своїй „programme de l'association progressive“ про ділення па сто. Та, на жаль, нема надії, щоб нашої ради послухалися, — пан Прудон так захопився своїм «прогресивним» розрахунком, що відповідає його «прогресивній асоціації», що бундючно заявляє: «вже в другому розділі, вирішуючи антиномію вартости, я показав, що зиск, що його має з будь-якого корисного винаходу сам винахідник, хоч би який він був запопадливий, не до порівняння менший, ніж зиск, що його має з цього винаходу суспільство. Я довів це з математичною точністю!»

Вернімся до фікції суспільства-особи, фікції, що не має нічого іншого на меті, як довести лише звичайний факт, що кожний новий винахід, що дає змогу за один і той самий робітний час виготовлювати більше число товарів, понижує ринкову ціну продукту. Суспільство має з того певний зиск, але не тому, що воно дістає більше мінової вартости, а лишень тому, що воно дістає більше товарів за одну й ту саму вартість. Що до винахідника, то конкуренція впливає в тому напрямі, що його зиск поволі падає до загального рівня зиску. Чи пан Прудон довів це, як він того хотів? Ні. Це, проте, йому не заваджає докоряти економістам, що вони не подали на це доказів. Щоб довести йому протилежне, ми зацітуємо лишень Рікарда й Лодердаля. Рікарда, голову школи, що означає вартість робітним часом, — Лодердаля, одного з найзавзятіших оборонців означення вартости постачанням і попитом. Обидва висунули однакове твердження.

«Раз-у-раз збільшуючи легкість продукції, ми раз-у-раз зменшуємо вартість де-яких речей, випродукованих раніше, хоч, таким чином, ми не тільки збільшуємо національне багатство, але також і можливість продукувати для майбутнього. Скоро ми з допомогою машин або нашого природничого знання змушуємо сили природи виконувати ту роботу, що досі виконувала людина, — падає через це мінова вартість відповідного продукту. Як що спочатку треба було десятих людей, щоб крутити млинове колесо, а потім було винайдено, що з допомогою вітра або води працю цих десятих людей можна було б зошадити, то вартість муки, продукту роботи млина, впала б пропорціонально до суми зошадженої праці і суспільство забагатіло б на стільки, скільки варті речі, що їх могла

б виготовляти праця цих десятих людей, бо призначений на утримання цих робітників фонд цим а ні трохи не зменшився б». (Рікардо).

Лодердаль, з свого боку, каже:

«Зиск з капіталів завжди повстає з того, що вони беруть на себе певну частину праці, що її мусила б виконувати людина своїми руками, тоб-то, що вони виконують певну частину праці, що виходить поза межі того, що може зробити сама людина своїми власними силами. Незначний зиск, що його взагалі дістають власники машин, рівняючи до ціни праці, яку машини замінюють, можливо, викличе сумнів що до слушности цього погляду. Паровий черпак, напр., випомпує з вугільної шахти за один день більше води, ніж її могли б винести на своїх плечах три сотні людей, навіть коли б вони передавали відра один одному; тим часом, нема жадного сумніву, що робота такого парового черпака, заступаючи працю робітників, коштує значно дешевше від цієї останньої. Те саме можна сказати про всі інші машини. Працю, що її досі виконувала людина, яку тепер заступили машини, вони повинні виконувати за дешевшу ціну... Припустім, що винахідник машини, що виконує працю чотирьох, дістав патента. Скільки такий привілей виключає на де-який час всяку конкуренцію, окрім конкуренції серед робітників, ясно, що заробітна плата цих робітників на протязі цілого часу чинности цього привілею буде мірилом ціни, яку визначить винахідник для своїх продуктів: тоб-то, щоб забезпечити собі замовлення, він буде правити за них ціну трохи меншу від плати за працю, що її заступає його машина. Скоро, однак, привілей скінчиться, буде побудовано інші машини того самого роду і вони почнуть конкурувати з його машинами. Тоді винахідник призначатиме свою ціну згідно з загальним принципом, ставлячи її в залежність від числа машин. Зиск з вкладеного фонду... хоч і є він результатом заступлення праці, встановлюється, кінець-кінцем, не відповідно до вартости цієї праці, а тільки, як і в усіх інших випадках, відповідно до сили конкуренції між власниками капіталів, а рівень його завжди зумовлюється відношенням кількості призначених для цієї мети капіталів до попиту за ними».

Отже, доки зиск у нових галузях промисловости буде більшим, ніж у інших її галузях, доти будуть іспувати капітали, що кидатимуться на ці нові індустрії, аж поки, кінець-кінцем, норма зиску не впаде до її загального рівня.

Ми бачили, що приклад з залізницею зовсім не був придатний до того, щоб кинути хоч трохи світла на фікцію суспільства-особи. А проте, пан Прудон сміливо заявляє: «після того, як ця справа вияснена, нема нічого легшого, як пояснити, чому праця повинна залишати кожному продуценту певну зайвину».

Те, що тепер приходить, належить до класичної старовини. Це поетичне оповідання, що має на меті трохи розважити читача після того напруження, з яким він мусив стежити перед тим за сухою точністю математичних викладів. Пан Прудон дає своїй особі-суспільству ім'я Прометея і прославляє його діла ось-так:

«Спочатку Прометей, що вийшов з глибини природи, пробуджується до життя в повній принади бездіяльності і т. д., і т. д. Прометей береться до роботи і від першого дня, першого дня другого творення, продукт Прометея, тоб-то, його багатство, його добробут, є рівним десяти. Другого дня Прометей встановлює поділ своєї праці, і його продукт стає рівним ста. Третього дня і далі винаходить Прометей машини, відкриває нові прикмети в тілах, нові сили в природі... З кожним ступнем, що робить його промисловою діяльністю, зростають числа його продукції і віщують йому побільшення суми щастя. А що, кінець-кінцем, споживати значить для нього продукувати, то ясно, що кожний день споживання, коли він зуживає тільки продукт попереднього дня, дає йому певну продукційну зайвину для наступного дня».

Цей Прометей пана Прудона, це досить таки чудернацький святий, слабкий як на логіку, так і на політичну економію. Поки він нас тільки вчить, як поділ праці, вжиття машин, використання сил природи та технічних наук побільшує продуктивну силу людини і приносить йому певну зайвину рівняючи до того, що дає ізольована праця, доти цей новий Прометей свідчить лишень, що на своє лихо він з'явився до нас занадто вже пізно. Та скоро наш Прометей починає говорити про продукцію та споживання, стає він просто кумедним. Споживати значить для нього продукувати; він споживає наступного дня те, що випродукував попереднього; отже, його продукція завжди випереджає його споживання на один день. Цей день є його «зайвиною праці». Але, споживаючи наступного дня те, що він випродукував попереднього, він, виходить, повинен був першого дня, що не мав ніякого попередника, працювати на два дні, щоб, таким чином, мати один день

про запас. Як же доробився Прометей цієї зайвини вже першого дня, коли не було ще ні поділу праці, ні машин, коли не відомі були ще сили природи, крім сили вогню? Питання, як бачимо, не посується а ні на крок уперед, коли його відіхнути «на перший день другого творення». Цей спосіб пояснювати речі нагадує і грецький і гебрійський — він містичний і алегоричний одночасно; він дозволяє панові Прудону не вагаючись заявити: «як теоретично, так і на прикладі фактів, я довів слушність принципу, що кожна праця мусить дати певну зайвину».

Факти — це славнозвісний прогресивний рахунок; теорія — міт про Прометея.

«Проте», каже далі пан Прудон, «цей принцип, певний, як твердження арифметики, здійснюється далеко не для всіх і кожного. Не зважаючи на те, що завдяки поступові колективної праці робітний день кожного поодинокого робітника дає чим раз більший продукт; не зважаючи на те, що наслідком цього кожний робітник неминуче мусив би, навіть коли б заробітна плата його не змінилася, день-у-день багатіти, в сучасному суспільстві ми бачимо стани, що багатіють, і стани, що гинуть у злиднях». (Прудон, 1 вид., ст. 80).

Року 1770 населення сполученого королівства Великої Британії складало п'ятнадцять мільйонів, продуктивна людина — три мільйони. Видатність технічних продуктивних сил відповідала приблизно людині в дванадцять мільйонів; отже, в загальній сумі продуктивних сил нарахувалося п'ятнадцять мільйонів. Таким чином, продуктивна вартість відносилася до населення, як 1 : 1, а технічна видатність до видатності людської праці, як 4 : 1.

Року 1840 число населення було не більшим, як тридцять мільйонів, продуктивне населення складало шість мільйонів, тим часом, як технічна видатність підскочила на шістсот п'ятдесят мільйонів, тоб-то, до загальної суми населення відносилася, як 21 : 1, а до видатності людської праці, як 108 : 1.

Таким чином, за сімдесят років в англійському суспільстві робітний день здобув на продуктивності зайвих 2700 процентів, тоб-то, в 1840 році він випродуковував двадцять сім раз стільки, що 1770 року. На думку пана Прудона треба було б питання поставити так: чому англійський робітник 1840 року не був у двадцять сім раз багатіший від робітника 1770 року? Щоб поставити таке питання, треба, звичайно, припустити, що англійці могли б створити це багатство й незалежно від тих

історичних умов, серед яких воно було створено, тоб-то, і без нагромадження приватних капіталів, без повітного поділу праці, машинового підприємства, анархічної конкуренції, системи заробітної плати, словом, незалежно від тих відносин, що мають свою основу в протилежності клас. А насправжки це й були як раз умови існування для розвитку продуктивних сил і зайвини праці. Отже, щоб досягнути такого розвитку продуктивних сил і зайвини праці, треба було, щоб існували класи, що збирали бариші, і класи, що гинули в злиднях.

Що ж не таке, нарешті, цей збуджений паном Прудонем Прометей? Це суспільство, це суспільні відносини, побудовані на класових суперечностях. Це не відносини індивіда до індивіда, а відносини робітника до капіталіста, фермера до землевласника і т. п. Скасуйте ці відносини і ви знищите все це суспільство. Ваш Прометей не більше, як тільки примара без рук і без ніг, тоб-то, без машинового підприємства й без поділу праці: словом, йому бракує всього, що ви йому спочатку дали, щоб він мав змогу доробитися певної зайвини праці.

Як би, отже, в теорії досить було задовольнитися прийняттям разом з паном Прудонем формули зайвини праці в розумінню рівності, без огляду на сучасні умови продукції, то в практичному житті треба було б задовольнитися рівним поділом між робітниками всіх здобутих за налних часів багатств, нічого не змінюючи в сучасних умовах продукції. Такий поділ напевно не забезпечив би учасникам занадто великого добробуту.

Але пан Прудон не такий уже песиміст, як можна було б думати. Тому, що пропорціональність для нього все, він так чи інакше мусить уже в готовому Прометееві, тоб-то, вже в сучасному суспільстві, бачити початки здійснення своєї улюбленої ідеї.

Проте, скрізь поступовий зріст багатства, тоб-то, *пропорціональність вартостей* є командним законом; і коли економісти протиставляють наріканням соціалістичної партії поступовий зріст національного багатства й поліпшення в становищі навіть найбільш нещасливих клас, то тим, не передчуваючи того, висловлюють воли істину, що засуджує їх власні теорії». (Прудон, 1 вид ст. 80).

Що таке в дійсності суспільне добро, національне багатство? Багатство буржуазії, але не кожного поодинокого буржуа. Економісти тільки показали, як серед сучасних продукційних відносин розвивалося багатство буржуазії і як воно мусить

зростати далі. Що до трудящих клас, то це ще дуже спірне питання, чи поліпшується їхнє становище через збільшення так званого суспільного багатства. Коли економісти вказують нам, як на підставу свого оптимізму, на англійського бавовняного робітника, то вони беруть на увагу його становище лише у рідкі хвилини промислового розквіту. Ці хвили розквіту стоять у «правдивій пропорційальності» до часів криз і застою, вони відносяться до цих останніх, як 3 до 10. Хай би економісти, коли вони говорять про поліпшення, розповіли нам про мільйони робітників, що мусять гинути в Східній Індії, щоб дати тим змогу 1½ мільйонам робітникам тої самої галузі промисловости в Англії тішитися три роки з десяти часами розквіту.

Що до часової участі в зростові національного багатства, то це інша справа. Факт тимчасової участі знаходить своє пояснення в теорії економістів. Це зовсім не є її «засудження», як каже пан Прудон, а лишень її «зміцнення». Як що треба щось засудити, так це напевно систему пана Прудона, що, як ми показали, звела б заробіток робітника, не зважаючи на зріст багатства, до мінімуму. Тільки тим, що він звів би її до мінімуму, він зміг би перевести в життя принцип справжньої пропорційальности вартостей, принцип «конститування вартости» робітним часом. Як раз тому, що заробітна плата, наслідком конкуренції, стоїть раз вище, а раз нижче від ціни засобів поживи, потрібних для прожиття робітника, може він до певної міри брати участь у розвиткові суспільного багатства, або, — а це ще певніше, — гинути в злиднях. Ось така теорія економістів, що не мають жадних ілюзій з цього боку.

Після довгих балачок сприводу залізниць, Прометей, сприводу нового, на «конституванні вартості» реконструованого суспільства, пан Прудон отямлюється, почуття опановує його, і він кличе по-батьківському:

«Я *заклинаю* економістів запитати себе на хвилику в глибинах свого серця, далеко від забобонів, що їх затуманюють, забувши про посади, що вони мають або хочуть мати, про інтереси, яким вони служать, про виборчі голоси, що їх вони прагнуть здобути, про відзнаки, якими вони пишаться, — запитати себе щиро і відповісти, чи з'являвся досі перед їх духовим зором той принцип, що кожна праця мусить залишати після себе певну заївину, з усім тим ланцюгом передпокилок і висновків, що ми відкрили».

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

Метафізика політичної економії.

§ 1. Метода

Тепер ми в самому серці Німеччини! Мусимо взятися за метафізику, беручись до політичної економії. Також і тут ми підемо лишень слідом за «суперечностями» пана Прудона. Що-йно силував він нас говорити по-англійському, чи навіть зробитися трохи англійцем. Тепер декорації міняються. Пан Прудон переносить нас до нашої любой батьківщини і змушує нас хоч-не-хоч знову зробитися німцем.

Коли англієць персвертає людей у капелюхи, то німець обертає капелюхи в ідеї. Цей англієць — *Рікардо*, багатий банкір і першорядний економіст. Німець — *Гегель*, сумирний професор філософії в берлінському університеті.

Людвик XV, останній абсолютний король і представник зазнаду французького королівства, мав при своєму дворі лікаря, що був першим економістом Франції. Цей лікар, цей економіст, був представником прийдешнього й неминучого тріумфу французької буржуазії. Цей лікар Кене зробив з політичної економії науку. Він уклав її в свої славетні «*економічні таблиці*». Поруч тисячі й одного коментаря до цих таблиць, є один, написаний самим Кене. Це — «*аналіза економічних таблиць*», до якої додано «*сім важливіших уваг*».

Пан Прудон, це другий доктор Кене. Це Кене метафізики політичної економії.

Але ж метафізика, ціла філософія, на думку Гегеля, зосереджується в методі. Треба, отже, спробувати вияснити методу пана Прудона, що-найменше так само темну, як і «*економічні таблиці*». Ми зробимо тому сім більше або менше важних уваг.

Як що панові Прудонові наші уваги не сподобаються, хай він тоді піде слідом за абатом Бодом і сам дасть нам «попяснення економіко-метафізичної методи».

ПЕРША УВАГА.

«Ми будемо викладати історію не за порядком перебігу часу, а за порядком розвитку ідей. Економічні фази або категорії виступають раз одночасно, раз оберненою чергою. Однак, економічні теорії розвиваються в розумі в певному логічному порядку і укладаються в певні групи. Ми тішимо себе надією, що нам пощастило цей порядок відкрити». (Прудон, т. 1, ст. 146).

Напевно пан Прудон хотів налякати французів, засипавши їх цими немов би гегелівськими фразами. Отже, маємо діло з двома особами: по-перше, з паном Прудоном і, по-друге, з Гегелем. Чим відрізняється пан Прудон від інших економістів? І яку роль грає Гегель у політичній економії пана Прудона?

Економісти виставляють буржуазні продукційні відносини, поділ праці, кредит, гроші і т. п. як сталі, незмінні, вічні категорії. Пан Прудон, що знаходить ці категорії вже готовими, хоче нам пояснити акт повстання й вироблення цих категорій, принципів, законів, ідей, думок.

Економісти висвітлюють, як відбувається продукція серед вище згаданих відносин. Але вони не пояснюють нам, як витворилися самі ці відносини, тоб-то, не показують того історичного руху, що покликав їх до життя. Пан Прудон, що бере ці відносини як принципи, як категорії, як абстрактні думки, повинен був би лишень упорядкувати ці думки, які, впорядковані за абеткою, можна знайти на останніх сторінках кожної розвідки про політичну економію. Матеріалом для економістів є людське життя в його рухові; матеріалом пана Прудона суть догми економістів. Та скоро ми перестанемо стежити за історичним розвитком продукційних відносин, — а категорії суть тільки їх теоретичним виявом, — скоро ми почнемо бачити в цих категоріях лишень ідеї, що повстали самі з себе, лише думки, незалежні від дійсних відносин, — ми, — хочемо того, чи ні, — змушені будемо перенести джерело цих думок до руху чистого розуму. Як виробляє чистий, вічний, безособовий розум ці думки? Як він береться до такої роботи?

Як би ми мали в справах гегельянства таку саму відвагу, як пан Прудон, ми сказали б: він (чистий і т. д. розум) відріж-

няється сам в собі від себе самого. Що це значить? Тому, що безособовий розум не має поза собою а ні ґрунту, що на йому він може стати, а ні об'єкту, що йому він може себе протиставити, а ні суб'єкту, що з ним він може сполучитися, він мусить перевертатися догори ногами і сам себе ставити, протиставляти і сполучувати: позиція, опозиція й композиція. По-грецькому: теза, антитеза й синтеза. Для тих, що не знають гебрівської мови, цю формулу для висвячених можна перекласти: афірмація, негація, негація негації. І це називається говорити. Це, правда, зовсім не по-гебрійському, з ласки пана Прудона; але це є мова цього чистого, від індивіда відокремленого розуму. Замість звичайного індивіда й його звичайного способу говорити й думати, маємо тільки ось цей звичайний спосіб у собі, без індивіда.

Чи треба дивуватися, що в останній абстракції, бо ж мова йде про абстракцію, а не про аналіз, кожна річ представляється як логічна категорія? Чи треба дивуватися, що коли поволі відкинути все, що складає індивідуальність якогось будинку, коли не зважати на будівельний матеріал, з якого він зроблений, на форму, що його відзначає, то, парешті, лишиться самий тільки кістяк його, — а коли не звернути уваги ще й на риси цього кістяка, то вже не лишиться нічого, крім певного простору, а коли до того всього не поцікавитися навіть розмірами цього простору, то, кінець-кінцем, не зостанеться нічогоісінько, окрім кількості в собі, логічної категорії кількості? Як що ми таким способом будемо послідовно абстрагуватися від кожного суб'єкта, від усіх його, мовляв, живих і мертвих прикмет (акциденцій), від людей і речей, то ми матимемо право сказати, що в останній абстракції лишаться ще тільки логічні категорії як субстанція. Ось так метафізики, що уявляють собі, ніби вони з допомогою таких абстракцій переводять аналіз і думають, що чим більше вони будуть віддалюватися від речей, тим краще вони зможуть їх збагнути, — здобувають собі право говорити, що речі цього світу це взори на канві, зітканій логічними категоріями. Тут — різниця між філософами і християнами... Християнин, всупереч логіці, знає тільки втілення *слова* (логоса); у філософа цим втіленням нема кінця-краю. І коли все, що існує, коли все, що живе на землі й у воді, можна з допомогою абстракції звести до якоїсь логічної категорії, коли таким способом, увесь дійсний світ можна втопити в світі абстракцій, в світі логічних категорій, — кого це здивує?

Все, що існує, все, що живе на землі й у воді, існує тільки, живе тільки, завдяки тому чи іншому рухові. Так рух історії витворює соціальні відносини, рух промисловости дає нам промислові продукти і т. д.

Так само, як ми шляхом абстракції можемо кожную річ обернути в певну логічну категорію, так само треба тільки абстрагуватися від кожної характеристичної прикмети того чи іншого руху, щоб прийти до руху в абстрактному стані, до чисто формального руху, до чисто логічної формули руху. Хто в логічних категоріях знайшов уже суть усіх речей, той сподівається в логічній формулі руху знайти *абсолютну методу*, що не тільки пояснює всі речі, але й охоплює рух цих речей.

Це та абсолютна метода, що про неї Гегель каже: «Ця метода є абсолютна, єдина, найвища, безмежна сила, якій не може противитися жадна річ. Це — тенденція розуму в кожній речі себе віднайти, знову пізнати». («Логіка», 3 т.).

Коли кожную річ звести на логічну категорію, а кожний рух, кожний продукційний акт на таку методу, то виходить, немов би кожний звязок між продуктами й продукцією, між речами й рухом, зводиться до прикладної метафізики. Те, що Гегель зробив для релігії, права і т. д., те хоче зробити пан Прудон для політичної економії.

Що ж воно таке, ця абсолютна метода? Абстракція руху. Що таке абстракція руху? Рух в абстрактному стані. Що таке рух в абстрактному стані? Чисто логічна формула руху, або рух чистого розуму. В чім полягає рух чистого розуму? В тім, що він сам себе встановлює, сам себе собі протиставляє і, нарешті, знову сам себе в одно з собою сполучає, формулює себе як тезу, антитезу, синтезу, або, нарешті, сам себе встановлює, сам себе заперечує і заперечує своє заперечення.

Як розум береться до того, щоб встановити себе як певну означену категорію, щоб поставити себе? Це вже діло самого розуму та його апологетів.

Та скоро розум поставив себе як тезу, ця теза, протиставляючи себе собі самій, розколюється на дві суперечні думки, на позитивну й негативну, на Так і Ні. Боротьба цих двох протилежних, замкнених в антитезі елементів, становить діалектичний рух. Так стає Ні, Ні стає Так, Так стає одночасно Так і Ні, Ні стає одночасно Ні і Так; таким способом протилежності зрівноважуються, неутралізуються, касують себе. Злиття цих двох суперечних думок створює нову думку, синтезу їх обох. Ця нова думка знову розколюється на дві су-

перечні думки, що, з свого боку, знов створюють нову синтезу. З цієї роботи творення виростає певна група думок. Ця група думок відбуває той самий діалектичний рух, що й проста категорія, а за антитезу їй служить якась протилежна група. З цих двох груп думок повстає нова група думок, синтеза їх обох.

Так само, як з діалектичного руху простих категорій повстає група, так само з діалектичного руху груп повстає ряд (серія), а з діалектичного руху рядів ціла система. Як що прикласти цю методу до категорій політичної економії, то вийде логіка й метафізика політичної економії, або, іншими словами, вийде переклад всім відомих економічних категорій на мало кому відому говірку; правда, при цьому категорії ці полискуватимуть мов новісінькі, так, немов би вони що-йно вискочили з якоїсь голови, повної чистого розуму. Здається, ніби й справді ці категорії одна одну витворюють, звязуються й групуються з допомогою самої лишень діяльності діалектичного руху. А втім, читачеві нема чого лякатися цієї метафізики з цілим її риштованням — категоріями, групами, рядами та системами. Хоч як тяжко спинається пан Прудон, щоб видряпатися аж до вершків цієї системи суперечностей, він ніяк не може піднятися вище від двох перших пцаблів простої тези й антитези. Та й їх він досягнув лишень два рази, та ще й раз гелпнувся при цій нагоді горілиць. До цього часу ми також займалися тільки діалектикою Гегеля; згодом ми побачимо як потрапив пан Прудон звести її ні нащо. Так, для Гегеля все, що діялося і що ще діється, це точнісінько те, що відбувається в його власному думанню. Так, для нього філософія історії є тільки історія філософії, його власної філософії. Не існує більше ніякої «історії за порядком часу», а існує ще тільки «послідовність ідей у розумі». Він думає, що він може конструувати світ з допомогою руху думок, тим часом, він лишень реконструує систематично думки, що сидять у голові кожного і класифікує їх, як велить йому його абсолютна метода.

ДРУГА УВАГА.

Економічні категорії суть тільки теоретичні вислови, абстракції, суспільних продукційних відносин. Пан Прудон, як справжній філософ, ставить речі догори ногами і в дійсних відносинах бачить тільки втілення тих принципів, тих категорій, що, як знов таки пан Прудон, філософ, каже, дримали в лоні «безособового розуму людства».

Пан Прудон, економіст, зрозумів дуже добре, що люде виготовляють сукно, полотно, шовк серед певних продукційних відносин. Але він не зрозумів, що ці певні соціальні відносини так само суть витворами людини, як сукно, льон то що. Соціальні відносини тісно звязані з продуктивними силами. Разом із здобуттям нових продуктивних сил люде змінюють свій спосіб продукції, а з зміною способу продукції, з зміною способу забезпечувати собі прожиття, змінюють вони всі свої суспільні відносини. Ручний млин дає суспільство з феодальними панами, паровий млин — суспільство з промисловими капіталістами. Але ті самі люде, що укладають свої соціальні відносини відповідно до свого способу матеріальної продукції, встановлюють також принципи, ідеї, категорії відповідно до своїх суспільних відносин.

Тим то ці ідеї, ці категорії так само мало вічні, як ті відносини, що вони їх висловлюють. Вони суть витвори *історичні, перодові, дочасні*.

Ми живемо серед безупинного руху зростання продуктивних сил, руйнації соціальних відносин, творення ідей; непурушна лишень абстракція руху, — *mors immortalis*.

ТРЕТЯ УВАГА.

Продукційні відносини кожного суспільства становлять певне ціле. Пан Прудон розглядає економічні відносини як відповідну кількість соціальних фаз, що одна одну витворюють, одна з одної походять, як антитеза з тези, і які здійснюють у своїй логічній послідовності безособовий розум людства.

Біда тільки, що вживаючи цієї методи, пан Прудон, скоро він намагається дослідити якусь поодинокую з цих фаз, не може пояснити її, не звертаючися до інших суспільних відносин, хоч він не показав іще, як вони повстали з його діалектичного руху. Коли згодом пан Прудон, з допомогою чистого розуму, починає виводити інші фази, то він поводитьсь так,

немов би мав перед собою новонароджених дітей, і забуває, що вони того самого віку, що й перші.

Так, щоб прийти до конституювання вартости, що є для нього підставою цілого економічного розвитку, він не може обійтися без поділу праці, конкуренції і т. п. Тим часом в *серії*, в *розумі* пана Прудона, в логічній послідовності, цих відносин зовсім ще не було.

Скоро з допомогою категорій політичної економії починають будувати якусь ідеологічну систему, — калічать складові частини суспільної системи. Різні складові частини суспільства обертають при цьому в відповідне число поодиноких суспільств, з котрих одно йде слідом за другим. Як, справді, може сама лишень логічна формула руху, формула послідовности часу пояснити нам суспільний організм, де всі відносини існують одночасно і спираються одні на одних?

ЧЕТВЕРТА УВАГА.

Подивімся тепер які зміни робить пан Прудон у діалектиці Гегеля, прикладаючи її до політичної економії.

Для пана Прудона кожна економічна категорія має два боки, один добрий і один злий. Він розглядає категорії, як міщанин великих людей історії: Наполеон — велика людина, але він накоїв багато лиха.

Добрий бік і злий бік, користь і шкода, взяті разом, творять для пана Прудона *суперечність* в кожній економічній категорії.

Проблема, що її треба розв'язати, така: добрий бік зберегти, злий знищити.

Рабство — економічна категорія, як кожна інша. Отже, вона має також два боки. Не будемо спинятися на його поганому боці, будемо говорити лишень про гарну сторону рабства. Само собою, ми маємо тут на увазі тільки безпосереднє рабство, рабство чорних у Суринамі, в Бразилії, в південних державах Північної Америки. Безпосереднє рабство, це одна з підпор буржуазної промисловости, так само, як машини то що. Без рабства нема бавовни, без бавовни нема сучасної промисловости. Тільки рабство надавало колоніям вартости; колонії створили світовий торг; а світовий торг є умовою великої промисловости. Отже, рабство — це економічна категорія надзвичайної ваги.

Без рабства Північна Америка, найпоступовіша країна, обернулася б у якийсь патріархальний край. Викресліть Північну Америку з світової карти і ви матимете анархію, цілковитий занепад торгу й сучасної цивілізації. Скасуйте рабство і ви викреслите Америку з карти світу.*)

Отже, рабство,—тому, що воно є певною економічною категорією, завжди фігурує в установах різних народів. Новітні нації зуміли лишень замаскувати його в своїх країнах, тим часом, як у новому світі вони завели його цілком явно.

З чого почне пан Прудон, щоб урятувати рабство? Він поставитиме *проблему*: добрий бік цієї економічної категорії зберегти, злий скасувати.

Гегель не знає, що то таке — ставити проблеми. Він знає саму лишень діалектику. Пан Прудон з гегелівської діалектики засвоїв тільки спосіб вислову. Його власна діалектична метода полягає в догматичнім розрізнюванні між добрим і злим.

Візьмім лишень пана Прудона самого як категорію; дослідім його добрі й злі боки, його гарні прикмети і його вади.

Коли він має перед Гегелем ту перевагу, що ставить проблеми та наміряється розв'язати їх для добра людства, то його вада — це цілковита безплідність, скоро заходить справа про те, щоб силою діалектичного творення покликати до життя якусь нову категорію. Як раз рівночасне існування двох протилежних сторін, їхня боротьба й їхнє злиття в нову категорію становлять діалектичний рух. Скоро хтось хоче знищити злу сторону, він ростинає на-двоє діалектичний рух. Це вже не категорія, що наслідком своєї повної суперечностей природи сама себе тут встановлює і протиставляє; це вже сам пан Прудон, що метушиться по-між отими двома боками, витрачає останні сили, мучиться.

*) Для 1847 року це було цілком слушним. Тоді світовий торг Сполучених Держав обмешувався головним чином на ввозі переселенців та індустриальних продуктів, і на вивозі бавовни та тютюну, отже, продуктів рабської праці Півдня. Північні держави продукували переважно хліб та м'ясо для рабовласницьких держав. Скасування рабства стало можливим уперше тоді, коли Північ почала продукувати хліб і м'ясо для вивозу і разом з тим почала ставати промисловою країною; тоді, коли в Індії, Єгипті, Бразилії і т. д. повсталала сильна конкуренція американській бавовняній монополії. І навіть тоді скасування рабства спричинилося до руйни Півдня, що не потрапив замінити звне рабство негрів прихованим рабством індійських та китайських кулі. *Фр. Е.*

Загнавшись отак у глухий кут, що з його тяжко відістатися за допомогою дозволених способів, пан Прудон робить раптом велетенський скок, що відразу переносить його до нової категорії. І от перед його зачудованими очима розкривається *послідовність рядів у розумі*.

Він бере першу ліпшу категорію і на власну руку надає їй властивості касувати шкідливі сторони тої категорії, що її йому треба причепурити. Так податки, як що повірити панові Прудонові, усувають шкідливі сторони монополії; торговельний баланс — шкідливі сторони податків; земельна власність — шкідливі сторони кредиту.

Перебираючи отак поволі всі економічні категорії і роблячи з одної протиотруту другій, пан Прудон спромігся нарешті з цієї мішанини суперечностей і протизасобів на суперечності виготовити два томи суперечностей, що він їх цілком слушно назвав: «*Система економічних суперечностей*».

П'ЯТА УВАГА.

«В абсолютному розумі всі ці ідеї суть... однаково прості й загальні... Справді, ми приходимо до науки тільки через те, що ми вибудовуємо наші ідеї *неначе ринтовання*. Але істина в собі незалежна від цих діалектичних фігур і вільна від комбінацій нашого духу». (Прудон, т. 2, ст. 97).

Ось так раптом, як бачимо, метафізика політичної економії, наслідком несподіваного викруту, таємницю якого ми вже знаємо, стала ілюзією! Ніколи пан Прудон не висловлював більшої правди. Само собою, скоро процес діалектичного руху стає звичайною процедурою протиставлення доброго і злого, висуванням проблем, що мають на меті скасувати зле і одні категорії випустити як протиотруту на другі, — скоро це сталося, — категорії втрачають свою самостійність; ідея «*перестає функціонувати*», в ній нема вже життя. Вона вже не складається в певні категорії і не розкладається на них. Послідовність категорій обертається в звичайне ринтовання. Діалектика перестає бути рухом абсолютного розуму. Нема вже ніякої діалектики, а, що найбільше, сама лишень гола мораль.

Коли пан Прудон говорив про *послідовність рядів у розумі*, про логічну послідовність категорій, він виразно заявив, що не хоче викладати історії *за порядком перебігу часу*, тоб-то, на думку пана Прудона, тої історичної послідовності, в якій категорії *відкривалися*.

Все тоді відбувалося для нього в чистому стері розуму. Все повинно було з допомогою діалектики впливати з цього чистого етеру. Тепер, коли треба було спробувати цю діалектику на практиці, цей розум зрадив його. Діалектика пана Прудона дає стусання діалектиці Гегеля і пан Прудон поспішає нас повідомити, що порядок, в якому він дає нам економічні категорії, це вже не той порядок, в якому вони розвиваються одна з одною. Економічні еволюції, це вже не еволюції чистого розуму.

Що ж саме дає нам пан Прудон? Справжню історію, тобто, на думку пана Прудона, послідовність, в якій категорії *відкривалися* за хронологічним порядком? Ні. Історію, як вона сама в ідеї відбувається? Ще менше. Отже, а ні простацької історії категорій, а ні їх святої історії. Яку ж історію він нам нарешті дає? Історію своїх власних суперечностей. Подивімся як вони марширують і волочать за собою пана Прудона.

Закри ми це зробимо, — що дасть нам привід до шостої важливої уваги, — ми повинні зробити ще одну менш важливу увагу.

Припустім разом з паном Прудонем, ніби справжня історія, історія за хронологічним порядком, є тою історичною послідовністю, в якій відкривалися ідеї, категорії, принципи.

Кожний принцип мав свій вік, за якого він відкрився. Принцип авторитету, напр., мав XI вік, принцип індивідуалізму — вісімнадцятий. Цілком послідовно — не принцип належить певному вікові, а вік певному принципові. Іншими словами: не історія творить принципи, а принципи історію. Коли ж спитати себе нарешті, щоб урятувати як принципи, так і історію, — чому цей от принцип відкрився як раз в XI, а не у XVIII, або якомусь іншому віці, то неминуче треба буде дослідити як-пайдокладніше, що то за люди були в XI і що то за люди були у XVIII віці: що то за потреби, продуктивні сили, спосіб продукції, матеріали для продукції вони тоді мали; що то, нарешті, були за відносини між людиною й людиною, що впливали з усіх цих умов тодішнього її існування. Простежити як слід всі ці питання, хіба це не значить дослідити справжню, простацьку історію людей кожного поодинокого віку, показати, як ці люди були заразом авторами й персонажами своєї власної драми? Та скоро ви почали представляти людей як авторів і персонажів своєї власної історії, ви вже тим самим прийшли, хоч і блудною дорогою, до справжньої

вихідної точки досліду. — бо ж ви залишили на боці ті вічні принципи, з яких ви виходили.

Але пан Прудон не зважається навіть піти трохи далі цими крученими стежками, що ними пробивається ідеолог, щоб вийти нарешті на широкий битий шлях історії.

ПОСТА УВАГА.

Ходім-лишень разом з паном Прудоном цією крученою стежкою. Ми згоджуємося припустити, що економічні відносини, як *незмінні закони*, як *вічні принципи*, як *ідеальні категорії*, існували раніше від діяльних, активних людей; ми згоджуємося навіть припустити, що ці закони, ці принципи, ці категорії споконвіку дримали «в безособовім розумі людства». Ми вже бачили, що за цих незмінних, постійних вічностей не існує більше історії; що-найбільше, існує історія ідей, тоб-то, історія, що відбивається в діалектичному рухові чистого розуму. Кажучи, однак, що ідеї вже не *«диференціюються»* в діалектичному рухові, пан Прудон викреслює тим не тільки *тінь руху*, але й *рух тіней*, з допомогою яких можна було б ще створити хоч щось подібне до історії. Замість цього він підкидає історії своє власне безсилля, обвинувачує все, навіть французьку мову. «Коли кажуть», говорить пан Прудон, філософ, «що десь щось діється, що десь щось робиться, то це не зовсім точно: в цивілізації так само, як у всесвіті, все існує, все діє споконвіку... *Так само стоїть справа з усею соціальною економією.*» (Т. 2, ст. 102.)

Така вже могутня творча сила суперечностей, що *діють* на пана Прудона і спонукують його діяти, що там, де він хоче пояснити історію, він мусить її заперечувати; там, де він хоче пояснити послідовний розвиток соціальних відносин, він заперечує, щоб *щось* могло *діятися*; там, де він хоче пояснити продукцію в усіх її фазах, він заперечує, щоб щось могло вироблятися.

Отже, для пана Прудона не існує ні історії, ні послідовності ідей, а проте, його книга перед нами, і як раз ця книга, як він каже, є *«Історія за порядком послідовності ідей»*. Як же найти формулу, — адже ж пан Прудон людина формул, — що дозволяє йому *одним скоком* перестрибнути через усі свої суперечності?

Для цієї мети він винайшов новий розум, що не є а ні чистий, непорочний абсолютний розум, а ні звичайний розум

людей, що виступали й діяли на протязі ріжних віків; це цілком особливий розум, розум суспільства як особи, *людства* як суб'єкта, розум, що під пером пана Прудона освідчується інколи як «*геній суспільства*», як загальний розум і, нарешті, як «розум людства». Цей, так багатий на ймення розум зраджує себе, однак, при кожній нагоді як індивідуальний розум пана Прудона зо своїм добрим і своїм злим боком, зо своїми протитрутами і своїми проблемами.

«Людський розум не створює істини», що криється в глибинах абсолютного, вічного розуму. Він може її лишень відкрити. Але ті істини, що він їх досі відкрив, недоскональні, неповні, а тому й суперечні. А що й самі економічні категорії суть тільки істини, відкриті й винайдені розумом людства, *генієм* суспільства, то й вони так само неповні і носять у собі зародки суперечности. Перед паном Прудonom *геній* суспільства бачив тільки *протилежні елементи*, а не бачив тої *однотайної синтетичної формули*, що її обидва ці елементи ховають в *абсолютному розумі*. Проте, економічні відносини, це ніщо інше, як здійснення на землі цих недосконалих істин, цих неповних категорій, цих суперечних понять, і тому вони також криють у собі суперечности і виявляють свої обидва боки, з яких один добрий, а другий злий.

Знайти всю істину, знайти поняття в усій його повноті, знайти синтетичну формулу, що кладе край суперечностям — ось завдання *генія* суспільства. Тим то й гонив досі, в уяві пана Прудона, *оцей самий геній* суспільства від одної категорії до другої, що ніяк не міг був, хоч мав цілу батарею категорій, видобути в Бога, в абсолютного розума, синтетичної формули.

«Спочатку встановлює суспільство (*геній* суспільства) перший факт, першу гіпотезу... справжню алтиномію, *протилежні* результати якої розвиваються в соціальній економії так само, як могли б виводитися висновки з неї в духові; таким чином, промисловий розвиток, ідучи в усьому слідом за розвитком ідей у духові, поділяється на два напрями, один корисного діяння і другий — руйнацького... Щоб встановити гармонійно цей двоїстий принцип і усунути цю суперечність, суспільство випускає з нього ж таки *другу* суперечність, слідом за якою йде третя, — і *таким шляхом піде геній суспільства*, аж поки він, вичерпавши всі свої суперечности, — я припускаю, — що, правда, не доведено, — що суперечностям у суспільстві буде покладено *нарешті* край, — не повер-

ється одним скоком на всі свої давніші позиції і не розв'яже всіх своїх завдань при допомозі одним-одної *формули*». (Т. 1, ст. 133).

Так само як раніше *протилежність* обернулася в *протиготруту*, так само тепер *теза* обертається в *гіпотезу*. Така заміна одних слів на інші не повинна нас дивувати в пана Прудона. Розум людства, — менш за все чистий, бо обрії його обмежені, — на кожному кроці потрапляє на повизавдання, які мусить розв'язати. Кожна нова теза, що він відкриває в абсолютному розумі, і що є запереченням попередньої тези, стає для нього синтезою, яку він досить наївно приймає за розв'язання поставленої під чергу проблеми. Так мучиться цей розум у все нових суперечностях, аж поки не доходить до кінця їх і не помічає, що всі його тези та синтези, це ніщо інше, як самі собі суперечні гіпотези. Збентежений, цей «людський розум, геній суспільства, одним скоком повертається на всі свої давніші позиції і розв'язує всі свої завдання при допомозі одним-одної формули». Ця спасенна формула становить, між іншим, справжнє відкриття пана Прудона. Це є *конституована варгість*.

Коли висувують якусь гіпотезу, то завжди мають на увазі певну мету. Мета, яку перш за все ставить собі геній суспільства, що говорить устами пана Прудона, це — викоринити з усіх економічних категорій зле і залишити в них саме тільки добре. Цим добрим, пайвицим добром, справжньою практичною метою є для нього *рівність*. Чому ж геній суспільства воліє краще рівність, ніж нерівність, братерство, католицізм, словом, піж кожний інший принцип? Бо «людство здійснювало досі стільки дрібних гіпотез лише для того, щоб прийти до більш високої гіпотези», а саме — рівності. Іншими словами: бо рівність є ідеалом пана Прудона. Він гадає, що поділ праці, кредит, кооперацію в майстерні, словом — всі економічні відносини було винайдено тільки в інтересах рівності, а проте, вони завжди кінець-кінцем, випадали їй на шкоду. Коли історія й фікція пана Прудона раз-у-раз суперечать одна одній, то він робить з того висновок, що існує суперечність. Коли, однак, існує суперечність, то існує вона тільки між його улюбленою ідеєю і справжніми історичними подіями.

Віднині добрим боком кожного економічного відношення стає той, що зміцнює рівність, злим — той, що заперечує її і зміцнює нерівність. Кожна нова категорія, це гіпотеза ге-

нія суспільства, що має на меті викоринити нерівність, створену попередньою гіпотезою. Словом, рівність є *первісний намір, містична тенденція, провіденціальна мета*, що її соціальний геній завжди має перед очима, обертаючись у колі економічних суперечностей. Отже, *Провидіння*, ось той локомотив, що пускає в рух економічне знаряддя пана Прудона багато краще, ніж його етеровий, чистий розум. Він присвятив йому цілий розділ, що йде по розділі про податки.

Провидіння, провіденціальна мета, — ось великі слова, що ними послугуються тепер для пояснення перебігу історичного розвитку. В дійсності ці слова нічого не пояснюють. Це, що-найбільше, реторична форма, один з багатьох способів описувати факти.

Факт, що завдяки розвиткові промисловости земельна власність у Шотландії набрала нової вартости, — промисловість відкрила вонні нові ринки. А щоб побільшити продукцію вовни, треба було обернути поля у пасовища. А щоб перевести це в життя, треба було сконцентрувати земельні маєтки. А щоб сконцентрувати маєтки, треба було скасувати дрібну аренду, вигнати тисячі арендаторів з їхньої батьківщини і поставити на їхнє місце кілька пастухів, щоб стерегли вівці. Так, через відбуті одна по одній зміни у відносинах земельної власности, в Шотландії прийшло до того, що барани повипихали людей. Тепер слід тільки сказати, що провіденціальна мета інституту земельної власности в Шотландії полягала в тім, щоб повипихати людей баранами. — і провіденціальну історію написано.

Само собою, тенденція до рівности властива нашому вікові. Та хто каже, що всі попередні віки з зовсім відмінними потребами, засобами продукції то що, провіденціально сприяли здійсненню рівности, той підкидає засоби продукції і людей нашого віку людям і засобам продукції минулих віків і забуває про історичний рух, що давав змогу наступним поколінням перероблювати по-своmu здобутки своїх попередників. Економісти дуже добре знають, що та сама річ, що для одного вже готовий продукт, для другого — лишень сировина для дальшої продукції.

Припустити, як це робить пан Прудон, що геній суспільства створив або, краще, зімпровізував феодальних панів з провіденціальною метою обернути *чиншових селян у відповідальних і рівноправних робітників*, це значить зробити під-

міну мет і осіб, гідну Провидіння, що завело в Ірландії земельну власність, щоб потішитися заміною людей на баранів.

Та коли вже пан Прудон відчуває такий піжний інтерес до намірів Провидіння, то треба йому вказати на «Історію політичної економії» пана де-Вільнев-Баржемона, що також шукає провіденціальної мети. Ця мета в нього вже не рівність, а католицізм.

СЬОМА Й ОСТАННЯ УВАГА.

Дивно поведуться економісти. Для них існує тільки два роди інституцій — штучний і природний. Феодальні установи — штучні, буржуазні — природні. В цьому вони подібні до теологів, що також знають тільки два рода релігій. Кожна релігія, окрім їх власної, це людський винахід, тим часом, як їхня — відкрита їм самим Богом. Кажучи, що сучасні, відносини — відносини буржуазної продукції — природні, економісти кажуть тим самим, що власне за цих відносин втворення багатства й розвиток продуктивних сил відбуваються в згоді з законами природи. Отже, самі ці відносини суть законами природи, незалежними від впливу часу. Це — вічні закони, що будуть керувати суспільством завжди. Таким чином, історія була, але її вже нема. Історія була, бо існували колись феодальні установи, за яких продукційні відносини були зовсім інші, ніж продукційні відносини в буржуазнім суспільстві, що його економісти вважають за природне і тому вічне.

Також феодалізм мав свій пролетаріят — кріпацький стан, що носив у собі зародки буржуазії. Також феодальна продукція мала два антагоністичних елементи, які так само називають *добрим і злим* боком феодалізму, забуваючи при тому, що злий бік завжди брав кінець-кінцем гору над добрим. Власне злий бік родить рух і творить історію, викликаючи боротьбу. Як би економісти, зачаровані лицарськими чеснотами, гармонійним сполученням прав і обов'язків, патріархальним життям міст, розквітом хатньої промисловості на селі, розвитком індустрії, організованої в корпорації, цехи, гільдії, словом, зачаровані всім тим, що становить добрий бік феодалізму, поставили б за часів феодального ладу перед собою завдання викоринити все, що кидало чорну тінь на цю картину, — кріпацтво, привілеї, анархію, — то що б з цього вийшло? Всі елементи, що викликали боротьбу, було б ви-

нищено, в зародку було б задушено розвиток буржуазії. Вони поставили б перед собою абсурдну проблему скасування історію.

Коли буржуазія взяла гору, не питали вже ні за добрим, ні за злим боком феодалізму. Продуктивні сили, розвинуті нею за часів феодалізму, припали їй. Всі старі економічні форми, приватноправні відносини, що цим формам відповідали, політичний лад, що був офіційним виявом старого суспільства, — було зломано.

Тим то, коли ми хочемо скласти собі правдиву думку про феодалізм, ми повинні дивитися на нього як на спосіб продукції, оснований на протилежності. Ми повинні показати, яким чином у межах цієї протилежності продукувалося багатство, як розвивалися продуктивні сили одночасно з боротьбою клас, як одна з цих клас, злий бік, нещастя суспільства, безнастанно зростала, аж поки не досягли матеріальні умови її визволення. Хиба ж це не показує ясно, що спосіб продукції, відносини, серед яких розвиваються продуктивні сили, менш за все суть вічними законами, а що навпаки — вони відповідають лишень певному рівневі розвитку людей та їх продуктивних сил; хиба це не показує, що кожна зміна, що заходить у продуктивних силах людей, неминуче викликає зміну в їхніх продукційних відносинах? А що при цьому найважливіше не стратити здобутків цивілізації та надбаних продуктивних сил, то стає доконечним зломити ті перестарілі форми, що в них їх було набуто. Від цієї хвилі революційна класа стає консервативною.

Історія буржуазії починається разом з історією пролетаріату, що сам вийшов з пролетаріату доби феодалізму. На протязі свого історичного розвитку буржуазія неминуче розвиває свій антагоністичний характер — непомітний, прихований за часів її дитинства. В міру розвитку буржуазії розвивається в її лоні повільне робітництво, сучасний пролетаріат: розвивається боротьба між класом пролетарів і класом буржуазії, боротьба, що перше, ніж вона була обома сторонами відчута, помічена, зважена, збагнута і, нарешті, проголошена, виявлялася насамперед у частинних і хвилювих сутичках, в руйнівних вчинках. З другого боку, як що представники сучасної буржуазії мають однакові інтереси, скільки вони складають класу проти іншої класи, то, скоро вони самі стоять один проти одного, їхні інтереси протилежні, суперечні. Ця протилежність інтересів впливає з економічних умов їхнього

буржуазного життя. Тим то день-у-день стає яснішим, що продукційні відносини буржуазного суспільства не мають одноставного, простого характеру, а навпаки — відзначаються двоїстістю: що серед тих самих відносин, серед яких продукується багатство, продукуються також і злидні; що серед тих самих відносин, серед яких відбувається розвиток продуктивних сил, розвивається також сила поневолення; що ці відносини витворюють *буржуазне багатство* — тоб-то, багатство класи буржуазії, — тільки безупинно знищуючи багатство *поодиноких членів* цієї класи і створюючи пролетаріят, що чим раз більше зростає у числі.

Чим з більшою силою виявляється цей антагоністичний характер, тим у більший мірі економісти, наукові представники буржуазної продукції, починають суперечити своїй власній теорії і творити різні школи.

Існують економісти-*фаталісти*, що в своїй теорії так само байдуже ставляться до того, що вони називають хибами буржуазного способу продукції, як байдуже на практиці самим буржуа про страждання пролетарів, що допомагають їм набувати багатства. Ця фаталістична школа має своїх класиків і романтиків. Класики, от як Адам Сміт і Рікардо, представляють буржуазію, що, стоячи ще в боротьбі з рештками феодального суспільства, намагається вичистити економічні відносини від феодальних плям, збільшити продуктивні сили і надати промислові та торгові нової розгонової сили. Пролетаріят, що бере участь у цій боротьбі, захоплений цією гарячковою роботою, знає тільки скороминущі, випадкові страждання і сам дивиться на них, як на такі. Вся місія таких економістів, як Адам Сміт і Рікардо, істориків цієї доби, полягає в тім, щоб показати, як набувається багатство серед відносин буржуазної продукції; щоб сформулювати ці відносини в категорії, в закони та висвітлити, скільки ці закони, ці категорії більш відповідають вимогам продукції багатств, ніж закони та категорії феодального суспільства. Злидні в їхніх очах, це тільки болі, сполучені з кожними народами, як у природі, так і в промисловості.

Романтики належать уже до наших часів, коли буржуазія й пролетаріят стоять на просто протилежному становищі, коли злидні ростуть так само буйно, як і багатство. Економісти в ці часі, неначе байдужі фаталісти, гордо кидають з височени своєї обсерваційної вежі зневажливий погляд на людські машини, що продукують багатство. Вони повторю-

ють усі висновки своїх попередників, але байдужість, що була у тих виявом наївності, стає у цих кокетством.

Потім приходять *гуманітарна школа*, що бере близько до серця злий бік сучасних продукційних відносин. Вона намагається, для заспокоєння своєї совісти, представити соціальні контрасти не такими вже гострими, якими вони суть у дійсності; вона щиро журиться злиднями пролетаріату, розгнужаною конкуренцією буржуазії; вона радить робітникам бути поміркованими, пильно працювати та не родити багато дітей; вона радить буржуазії не тратити голови в своїй продукційній запопадливості. Вся теорія цієї школи складається з безконечних розрізнь між теорією і практикою, між принципами і результатами, між ідеями і їх прикладанням, між змістом і формою, між суттю і дійсністю, між правом і фактом, між добрим і злим боком.

Філантропічна школа, це удосконалена гуманітарна школа. Вона заперечує неминучість антагонізму, вона хоче з усіх людей зробити буржуа, вона хоче теорію перевести в життя, скільки ця теорія відрізняється від практики і не містить у собі антагонізму. Само собою, в теорії дуже легко залишати на боці ті суперечності, що зустрічаються на кожному ступні в дійсності. Така теорія стала б паресті ідеалізованою дійсністю. Отже, філантропи хочуть зберегти категорії, що суть виявом буржуазних відносин, але без тої суперечності, що їм властива і звязана з ними перозлучно. Вони гадають, що вони не на жарт поборюють буржуазну практику, а насправжки вони більші буржуа, ніж хто інший.

Так само, як *економісти* суть наукові представники класи буржуазії, так само *соціалісти й комуністи* суть теоретики класи пролетаріату. Поки пролетаріат ще не досить розвинувся, щоб сконституовати себе як класу і поки, тому, боротьба пролетаріату з буржуазією не має ще політичного характеру, поки продуктивні сили не досить іще розвинулися в лоні самої буржуазії, щоб уже можна було побачити ті матеріальні умови, що потрібні для визволення пролетаріату, — доти ці теоретики, це лишень утопісти, що, бажаючи задовольнити потреби поневолених клас, вигадують системи та шукають науки-відродительки. Але в міру того, як історія поступає вперед, а боротьба пролетаріату набирає разом з тим чим раз виразніших рис, для цих теоретиків стає вже непотрібним вишукувати в своїй власній голові отої науки-відродительки;

вони повинні тільки здати собі справу з того, що діється у них перед очима і стати виразниками дійсності. * Поки вони шукають отої науки та творять самі тільки системи, поки вони стоять ще на початку боротьби, доти в злиднях вони бачать самі лишень злидні, не помічаючи в них того революційного, переворотного боку, що повалить старе суспільство. Та скоро це помічено, наука стає свідомим самого себе витвором історичного руху і перестає бути доктринерською, стаючи революційною.

Вернімось до пана Прудона.

Кожне економічне відношення має добрий і злий бік, — ось єдине місце, де пан Прудон не б'є сам себе в лице. Добрий бік, на його думку, підносять економісти, злий — оскаржують соціялісти. Від економістів він запозичає конечність вічних відносин, від соціялістів — ілюзію, що спонукує їх бачити в злиднях самі лишень злидні. Він погоджується і з тими і з тими, при чому намагається спертися на авторитет науки. * Вся ж наука не виходить для нього поза вузькі межі наукові формули; це людина, що полює за формулами. Тим то й потішає себе пан Прудон ніби він дає критику як політичної економії, так і комунізму, а тим часом — він стоїть нижче від них обох. Нижче від економістів, бо думає, що він, як філософ, що має в руці магічну формулу, може собі дозволити розводитися про суто економічні подробиці; нижче від соціялістів, бо не має а ні потрібної відваги, а ні потрібної далекосягlosti, щоб, хоча б тільки спекулятивно, піднятися по-над обрії буржуазного світогляду.

Він хоче бути синтезом, а тим часом з нього — лишень складна помилка. Як людина науки, він хоче стояти вище від буржуа і вище від пролетарів, а насправжки він лишень дрібний буржуа, що вічно хитається між капіталом і працею, між політичною економією і комунізмом.

§ 2. Поділ праці і машини.

Поділом праці, на думку пана Прудона, починається низка економічних розвитків.

Добрий бік поділу праці. { «По своїй суті поділ праці є способом реалізації *рівності* умов існування і духового розвитку». (Т. 1, ст. 93).

«Поділ праці став для нас джерелом злиднів». Т. 1, ст. 94).

Злий бік поділу праці.

В а р і а н т :

«Праця, через те що вона поділяється в згоді з законом, що є її власним законом і головною умовою її продуктивності, приходить до заперечення своїх цілей і сама себе нищить». (Т. 1, ст. 94).

Проблема, що її треба розв'язати.

Знайти таку «рекомпозицію, що знищила б шкідливі сторони поділу праці і разом з тим виявила б його корисні діяння». (Т. 1, ст. 97).

Поділ праці — це, на думку Прудона, вічний закон, проста й абстрактна категорія. Тим то для пояснення поділу праці в різні епохи історії йому досить абстракції, ідеї, голого слова. Касті, цехи, мануфактура, велика промисловість, все це повинно бути поясненим з допомогою самого тільки слова «поділ». Вивчіть лишень добре зміст слова «поділ», і вам не треба вже буде досліджувати ті численні впливи, що за кожної доби надають поділові праці певного, означеного характеру.

А проте, зводити справу на категорії пана Прудона, це значить занадто вже спрощувати її. Історія відбувається не так категорично. В Німеччині треба було аж трьох віків, щоб перевести перший значний поділ праці, а саме поділ на місто та село. В міру того, як мінялося саме тільки відношення між містом та селом, мінялося ціле суспільство. Як що ми звернемо увагу на один лише цей бік поділу праці, то ми побачимо, що він дав нам раз античні республіки, раз — християнський феодалізм, раз — стару Англію з її баронами, раз — сучасну Англію з її бавовняними лордами (cottonlords). В XIV та XV віках, коли колоній іще не було, коли Америка ще не існувала для Європи, а в Азію шлях проходив лишень через Царгород, коли осередком торговельної діяльності було це Середземне Море, — поділ праці мав цілком інший характер, зовсім інший вигляд, ніж у XVII віці, коли еспанці, португальці, голандці, англійці, французи здобули собі колонії по всіх частинах світу. Обсяг ринку та його зверхні ознаки надавали поділові праці в різні часи особливих рис, що їх не легко було б вивести з самого лишень слова «ділити», з ідеї, з категорії «поділу».

«Всі економісти аж від Адама Сміта», каже пан Прудон, «звертали увагу на *корисні і шкідливі* прикмети закону *поділу*, але при цьому клали далеко більше ваги на перші, ніж на останні, бо це більше відповідало їхньому оптимізмові; до того ж ніхто з них ніколи не питав себе, які саме шкідливі прикмети може мати той чи інший закон... Яким чином один і той самий принцип, суворо додержаний в усіх своїх висновках, приводить до діаметрально протилежних наслідків? Жаден економіст ні перед Адамом Смітом, ні по ньому, ніколи не помічав, що тут треба розв'язати певну проблему. Що-йно Ж. Сей визнав, принаймні, що в сфері поділу праці та сама причина, що вчиняє добро, має своїм наслідком також і зло».

(Т. 1, ст. 95, 96).

Адам Сміт бачив далеко далше, ніж думає пан Прудон. Він дуже добре знав, що «в дійсності відмінність природніх схильностей між індивідами далеко менша, ніж ми гадаємо. Ці, так відмінні схильності, що ними немов би відзначаються люде різних професій, що вже досягли зрілого віку, суть не стільки *причиною*, скільки *наслідком* поділу праці». Первісно людина, що перепосила тягарі, менше відрізнялася від філософа, ніж звичайний пес від гончого. Провалля між ними вирито поділом праці. Все це не заважає панові Прудонові запевняти в іншому місці, ніби Адамові Смітові навіть на думку не спадало звернути увагу на шкідливі сторони поділу праці, ніби *доперва* Ж. Б. Сей визнав, що «в сфері поділу праці та сама причина, що вчиняє добро, має своїм наслідком також і зло».

Послухаймо, однак, Лемонтея: *suum cuique*.

«Пан Ж. Б. Сей зробив мені честь, прийнявши в своєму блискучому творі про політичну економію принцип, що його я перший *встановив* був у своїх нарисах про моральний вплив поділу праці. Трохи фривольна назва моєї книги, звичайно, не дозволила йому покликатися на мене. Тільки цим можу я пояснити мовчання письменника, занадто багатого на свої власні фонди, щоб заперечувати таке скромне запозичення».

(Лемонтей, *Oeuvres complètes*, Т. 1, ст. 245, Paris, 1840).

Признаймо йому справедливість:

Лемонтей дотепно змалював лихі наслідки поділу праці в їх нинішній формі, і пан Прудон нічого не здолав до цього додати. Та коли вже ми, з вини пана Прудона, зупинилися на питанні про першество, то ми не можемо не зазначити, між

іншим, що багато раніше від Лемонтея і сімнадцять років перед Адамом Смітом, Адам Фергюсон, вчитель Сміта, докладно висвітлив цю справу в розділі, що спеціально обмірковує поділ праці.

«Можна навіть сумніватися, чи зростає загальна сума здібностей нації відповідно до поступу техніки. В багатьох галузях техніки цілком досягається поставлена мета, хоч вони зовсім позбавлені допомоги розуму та почуття; неумцтво так само є мати промисловості, як і забобонів. Думка та уява можуть помилятися, але звичка рухати ногою або рукою не залежить а ні від думки, а ні від уяви. Можна було б сказати, що досконалість мануфактурної праці полягає в тому, що вона не вимагає роботи духа і дозволяє дивитися на майстерню, що працює без допомоги людської голови, як на механізм, поодинокими частинами якого суть люде... Генерал може мати великий досвід у військових справах, тим часом, як уся заслуга салдата обмежується на тому, щоб робити певні рухи рукою та ногою. Один може здобути те, що тратить інший... В такі часи, коли все поділено, навіть уміння думати стає особливим фахом». (А. Фергюсон, „Essais sur l'histoire de la société civile“, Paris, 1783).

Щоб скінчити вже з нашими літературними збоченнями, ми повинні ще тільки рішуче заперечити тому, ніби «всі економісти клали далеко більше ваги на корисні ознаки поділу праці, ніж на шкідливі». Досить згадати Сісмонді.

Отже, скільки мова йде про корисні ознаки поділу праці, то пан Прудон тільки переказує по-своmu, з більшою або меншою бундючністю, загальні міркування, всім дуже добре відомі.

Подивімся тепер, яким чином виводить він з поділу праці, взятого як загальний закон, як категорія, як ідея, властиві йому шкідливі прикмети. Як це могло статися, що ця категорія, цей закон, містить у собі нерівне поділення праці, на шкоду егалітарній системі пана Прудона?

«Одночасно з урочистою годиною поділу праці буйний вітер починає віяти над людством. Поступ відбувається не для всіх рівно та однаково... Він починає з того, що захоплює лишень невелике число упривілейованих... Таке упривілейовання небагатьох осіб з боку поступу піддержувало віру в природність і провіденціальність нерівності соціального становища, породило касты та гієрархічно побудовало всі суспільства». (Прудон, т. 1, ст. 94).

Поділ праці створив касту. Каста ж — це шкідливі ознаки поділу праці. Отже, поділ праці породив шкідливі явища: *quod erat demonstrandum*. Ви хочете йти далі і запитати, що ж спонукало поділ праці створити касту, гієрархічні конституції та привілеї? Пан Прудон відповідає вам: поступ. А що викликало поступ? Перепопа. Перепопа ж для пана Прудона — це упривілейовання небагатьох осіб з боку поступу.

По філософії приходить історія, але історія неонісова й не діалектична, а порівняльна. Пан Прудон тягне паралелю між сучасним друкарем і середньовічним, між робітником велетенських заводів Крезо і сільським ковалем, між письменником наших днів і письменником середньовіччя, і нарешті схиляється на бік тих, чия робота відповідала більше чи менше тій формі поділу праці, що склався в середні віки або була передана ними нам як спадщина. Він протиставляє поділ праці за одної історичної доби поділові праці за якоїсь іншої історичної доби. Чи ж це повинен був пан Прудон нам показати? Ні. Він повинен був показати шкідливі прикмети поділу праці взагалі, поділу праці, як категорії. А втім, нащо зупинятися на цій частині книги пана Прудона? Адже ж ми побачимо далі, що пан Прудон сам недвозначно зневажує всі ці свої мудрування.

«Перший наслідок пошматовання праці», каже пан Прудон, «побіч *покалічення душі*, це подовження робітного дня, що зростає в оберненім відношенні до суми витраченої розумової енергії»... Тому, однак, що робітний день не може тривати більше, ніж 16—18 годин, то від тої хвили, коли не можна вже надолужувати на часі, надолужують на ціні праці, і заробітна плата падає... Що вже твердо встановлено, і на що ми хотіли б тут виключно звернути увагу, так це на те, що в *загальній свідомості* праця майстра не є рівновартною праці звичайного наймита. Падіння ціни робітного дня стає тому неминучістю, так що робітник, душа якого пригнічена роботою, що понижує його, мусить зазнати ще й тілесних мук через нікчемність винагороди за свою працю». (Т. 1, ст. 97, 98).

Ми не будемо говорити про логічну вартість цих силогізмів, що їх Кант назвав би «набійтяглими» паралогізмами.

Ось їх суть:

Поділ праці накидає робітникові функцію, що понижує його. Це тягне за собою покалічення душі робітника. Цьому покаліченню душі відповідає чим раз більше падіння зароб-

бітної плати. А щоб довести, що таке падіння заробітної плати відповідає покаліченню душі, пан Прудон, для заспокоєння совісті, просто заявляє, що, мовляв, загальна свідомість цього хоче. Чи свідомість пана Прудона також належить до цієї загальної свідомості?

Машини для пана Прудона суть «логічною протилежністю поділу праці», а за допомогою своєї діалектики він починає з того, що обертає машини в *майстерню*.

Спочатку пан Прудон бере як дане майстерню (фабрику), щоб вивести злидні з поділу праці, а потім бере як дане створені поділом праці злидні, щоб прийти до фабрики і мати змогу представити її як діалектичне заперечення цих злиднів. Спочатку він обдаровує робітника морально *функцією*, що *понижує* його, а фізично — нікчемністю заробітної плати: ставить його в *залежність* від *майстра*, а його працю прирівнює до роботи звичайного наймита; потім знову скидає вину на фабрику та машини, щоб *понизити* робітника, «настановивши над ним *майстра*», і довершує його пониження тим, що «складає його з ранги ремісника на рангу *звичайного наймита*». Гарна діалектика! Та як би ще він на тому став; так ні, йому треба в свої історії поділу праці, не для того вже, щоб виводити з неї суперечності, а для того, щоб перебудувати фабрику на свій спосіб. Щоб досягти цього, він змушений забути все, що сказав про поділ праці.

Праця організується й поділяється різно, залежно від знаряддя, що є на-поготові. Ручний млин *vintage* іншого поділу праці, ніж паровий. Тим то починати з поділу праці взагалі для того, щоб пояснити походження спеціального знаряддя праці — машини, це значить нехтувати історією. Машини так само мало суть економічні категорії, як від, що тягне плуга; вони — лишень певна продуктивна сила. Економічною категорією, суспільним продукційним відношенням є сучасна фабрика, збудована на вживанню машин.

Подивімся тепер, як відбувається справа в блискучій уяві пана Прудона.

«Поява в суспільній продукції що раз нових і повних машин є антитезою, протиформулою праці: це протест генія промисловості проти *пошматованої, душовбивчої* праці. Що таке, справді, машина? *Особливий спосіб з'єднання різних частин праці*, ростятої поділом праці. Кожну машину можна означити як сполучення різних операцій... Тим то в машині ми маємо *відродження робітника*... Машини, що в політичній еконо-

мії протиставляються поділові праці, представляють синтезу, що в людським розумі протиставляється аналізі... Поділ лишень ростинав працю на різні частини, даючи кожному змогу присвятити себе спеціальності, що йому найбільше до-вподоби. Фабрика гуртує робітників відповідно до відношення кожної частини до цілого... Вона вводить у працю принцип авторитету... Але це не все. *Машина* або *фабрика*, що zdeградувала робітника, поставивши над ним майстра, довершує його пониження тим, що скидає його з ранги ремісника на рангу звичайного наймита. Доба, що ми тепер переживаємо, доба машин, відзначається особливим характером, — інститутом *найманої праці*. Цей інститут — *пізнішого* походження, ніж поділ праці й міна». (Т. 1, ст. 135, 136, 161).

Одна проста увага. Відокремлення різних частин праці, що дає кожному змогу присвятити себе спеціальності, що йому найбільше до-вподоби, відокремлення, що його пан Прудон датує початком світа, появляється щойно в сучасній промисловості, за панування конкуренції.

Потім, пан Прудон дає нам занадто вже «інтересну генеалогію», щоб показати, яким чином з поділу праці повстала фабрика, а з фабрики наймана праця.

1. Він робить припущення про існування людини, яка «помітила, що продуктивні сили можна побільшити, поділивши продукцію на її складові частини і доручивши виконання кожної такої частини особному робітникові».

2. Людина ця, схопивши нитку цієї ідеї, каже собі, що коли вона складе постійну групу робітників, підбрану відповідно до особливої мети, що вона її собі *наперед поставила*, то вона досягне тоді більшої сталості в продукції і т. д. і т. д.

3. Людина ця робить іншим людям *пропозицію*, щоб вони приєдналися до її ідеї.

4. Ця людина на початку промисловости ставиться до своїх *товаришів*, що пізніше стають її робітниками, як *рівна до рівних*.

5. «Ясно само собою, що така первісна рівність мусила незабаром зникнути, з огляду на ту перевагу, що має становище хазіяна, і на залежність найманого робітника».

Тут знову маємо пробу *історичної і описової* методи пана Прудона.

Дослідім тепер з історичного й економічного погляду, чи справді фабрика й машина завели в суспільство *принцип авторитету* пізніше, ніж поділ праці; чи справді фабрика відро-

дила робітника, хоч і підпорядковувала його разом з тим авторитетові; чи справді машина є відсполученням (рекомпозицією) поділеної праці, є *синтезою* праці, протилежною її *аналізі*.

Суспільство, як ціле, має з внутрішньою організацією фабрики ту спільну рису, що воно також має свій поділ праці. Коли б поділ праці в сучасній фабриці прикласти як узір до цілого суспільства, то безперечно виявилось б, що найкраще організованим для продукції свого багатства було б те суспільство, що мало б за керовника одним-одного підприємця, що поділяв би по-між поодинокими його членами різні функції відповідно до наперед встановленого порядку. Але в дійсності цього нема. Тим часом, як у середині сучасної фабрики поділ праці аж до найменших подробиць регулюється авторитетом підприємця, сучасне суспільство не знає іншого правила, іншого авторитета в справі поділу праці, опріч вільної конкуренції.

За патріархального ладу, за кастового устрою, за феодальної та цехової системи поділ праці в суспільстві підлягав певним правилам. Чи ці правила були встановлені законодавцем? Ні. Вони повстали спочатку з умов матеріальної продукції і тільки згодом здобули силу закону. Кожна форма поділу праці ставала підвалиною відповідного соціального ладу. Що до поділу праці в середині майстерні, то він був дуже мало розвинутий за всіх цих форм суспільного ладу.

Можна прийняти за загальне правило, що чим слабше виступає авторитет у справі поділу праці в середині суспільства, тим більше розвивається поділ праці в середині майстерні і тим дужче підлягає він авторитетові одної особи. Отже, що до поділу праці, то авторитет у суспільстві стоїть в оберненім відношенні до авторитету в майстерні.

Тепер треба подивитися, що то за майстерня, що в ній поодинокі роботи так гостро поділено, де завдання кожного робітника зводиться до дуже простої операції, і де авторитет, капітал, гуртує робітників і керує ними. Як повсталася ця майстерня, ця фабрика? Щоб відповісти на це питання, треба дослідити як розвинулася мануфактурна промисловість як така. Я говорю тут про ту промисловість, що ще не є сучасною великою промисловістю з її машинами, але вже не є а ні промисловістю середньовіччя, а ні хатньою промисловістю. Ми не будемо докладно розводитися про всі подробиці; ми вста-

новимо лише кілька головних точок, щоб показати, що історії формулами не створити.

Одною з найконечніших умов для повстання мануфактурної промисловости було нагромадження капіталів, полегшене завдяки відкриттю Америки і ввозові звідти шляхетних металів.

Доведено, що збільшення засобів міни мало наслідком, з одного боку, знеартнення заробітної плати й земельної ренти, а з другого — збільшення промислового зиску. Іншими словами: в міру того, як занепадали кляса землевласників та кляса робітників — феодала та народ, іншла вгору кляса капіталістів — буржуазія.

Ще й інші обставини сприяли разом з тим розвитку мануфактурної промисловости: збільшення числа товарів, що доставлялися на ринок, скоро було відкрито морський шлях до Східньої Індії повз ріг Доброї Надії: далі, колоніяльна система і розвиток морського торгу.

Не останню ролю, — на що історія мануфактурної промисловости не звернула ще належної уваги, — відіграло також звільнення численної челяди феодальних панів, нижчі члени якої, ставши спочатку волоцюгами, вступали потім до майстерень. Закладання майстерень, що згодом стали фабриками, відбувалося в XV і XVI віках на тлі мало не загального волоцюства. Далі, майстерня знайшла могутню підпору в численній сільській людині, що, через обернення ріллі в луки і через поступ сільського господарства, що дав змогу обробляти землю з допомогою меншого числа робітників, раз-у-раз тратила свою роботу і на протязі цілих віків густою лавою сунула до міст.

Поширення ринку, нагромадження капіталів, зміни в соціальному становищі поодиноких кляс, страта силою осіб звичного джерела заробітку, — ось історичні передумови повстання мануфактурної промисловости. Людей зібрала в майстерні та фабрики зовсім не любовна угода чи щось подібне, як каже пан Прудон. І не в лоні старих цехів зросла мануфактура. Купець, а не старий цеховий майстер став господарем сучасної майстерні. Мало не скрізь між мануфактурою й ремеслом точилася завзята боротьба.

Нагромадження, зосередження знарядь праці й робітників попереджало розвиток поділу праці в середині майстерні. Багато більше відзначає мануфактуру те, що вона з'єднала силу робітників і багато ремесл в одному місці,

в одній хаті, під командою одного капітала, ніж те, що вона поділила роботу і приділила кожного поодинокого робітника до того чи іншого дуже простого завдання.

Перевага фабричної майстерні була не стільки в поділі праці як такому, скільки в тій обставині, що роботу ведено було тут в більш широкому обсягові, що тут зощаджувалися непродуктивні витрати то що. На кінці XVI й на початку XVII в. в. голандська мануфактура майже не знала ще поділу праці.

Розвиток поділу праці вимагає наперед об'єднання робітників в одній майстерні. А ні в XVI, а ні в XVII віках ми ніде не бачимо, щоб поодинокі галузі одного ремесла працювали до такої міри відрубно, що вистарчило б об'єднати їх в одному місці, і фабрична майстерня була б готова. Та коли вже люде й знаряддя скупчилися в одному місці, встановлювався там поділ праці в тій формі, в якій він існував за часів цехів, і відсвічувався неминуче у внутрішній організації майстерні.

Для нас Прудона, що бачить речі до гори ногами, як що він їх взагалі бачить, поділ праці в розумінні Адама Сміта попереджає повстання фабричної майстерні, яка в дійсності є умовою його існування.

Машини як такі, з'являються з кінцем XVIII віку. Нема нічого більш перозважного, як бачити в машинах *антитезу* поділу праці, *синтезу*, що знову встановлює єдність пошматованої праці. Машина — це сполучення різного знаряддя праці, але ніяк не з'єднання різних робіт в руках того чи іншого робітника. «Коли наслідком поділу праці кожна поодинока операція звелася на вміння послуговатися тим чи іншим дуже нескладним струментом, то об'єднання всіх цих струментів, що пускаються в рух одним єдиним рухачем, становить машину». (Бабедж. „Traité sur l'Economie des machines“, Paris, 1833). Простий струмент; акумуляція струментів; пускання в рух одного складного струменту з допомогою одного лише ручного рухача — людини; пускання в рух цих струментів з допомогою сил природи; машини; система машин, що мають тільки один рухач; система машин, що мають один автоматичний рухач. — ось щаблі розвитку машини.

Зосередження продукційного знаряддя і поділ праці так само неподільні, як на полі політичних відносин централізація суспільної влади і поділ приватних інтересів. В Англії з її концентрацією земельної власності, цього знаряддя хлі-

боробської праці, поділ праці й користування машинами переведено також і в сільському господарстві. У Франції, однак, з її поділом знаряддя хліборобської праці — землі, панує дрібна земельна власність, — поділу праці й користування машинами в сільському господарстві взагалі там не помітно.

Для пана Прудона концентрація струментів праці є запереченням поділу праці. В дійсності бачимо зовсім протилежне. В міру того, як розвивається зосередження знаряддя, розвивається також і поділ праці, і навпаки. Це причина того, чому кожний великий винахід у машиновій техніці приводить до дальшого розвитку поділу праці, і чому кожне поширення поділу праці приводить, з свого боку, до нових механічних винаходів.

Не треба нагадувати про те, що прискорений розвиток поділу праці в Англії почався після винайдення машин. Так, ткалі й прядуни спочатку були, здебільшого, селяне, що й досі ще зустрічаємо по відсталих країнах. Винайдення машин довершило відокремлення мануфактурної промисловості від промисловості сільсько-господарчої. Ткаля й прядуна, давніше об'єднаних в одній родині, машина розлучила. Завдяки машині прядун може жити в Англії, тим часом, як ткаль — в Ост-Індії. Перед винаходом машин промисловість тої чи іншої країни задовольнялася переважно тою сировиною, що їй давала її власна земля: промисловість Англії — вовною, Німеччини — льоном, Франції — шовком і льоном, Ост-Індії і Леванту — бавовною і т. д. Завдяки використанню сили пари та вживанню машин поділ праці зміг поширитися до такої міри, що велика промисловість, визволившись від національного ґрунту, стала залежати виключно і тільки від світового торгу, від інтернаціональної міни, від міжнароднього поділу праці. Словом, машина так впливає на поділ праці, що коли при виготовленні якоїсь речі показується, що де-які частини її можна виробляти механічно, то фабрикація цієї речі відразу ж розпадається на дві, одна від одної незалежні, галузі продукції.

Чи треба ще говорити про провіденціальну й філантропічну *мету*, що її відкриває пан Прудон у винаході і в первісному вживанню машин?

Коли в Англії ринок розвинувся до такої міри, що ручна праця не могла вже його задовольнити, тоді стала відчуватися потреба в машинах. Тоді ж повстала думка про застосування механічної науки, що в XVIII в. вже зовсім розвинулася. По-

чатки повстання фабрики з механічним рухачем позначилися вчинками, що їх менш за все можна назвати філантропічними. Дітей змушувано до роботи при допомозі чагая; вони стали предметом торгу; з дитячими притулками складали контракти. Всі закони про час науки для робітників було скасовано, бо, мовляв по-прудонівському, в *синтетичних* робітниках не було більше потреби. Нарешті, починаючи від 1825 року, мало не всі нові винаходи були результатом сутичок між робітниками й підприємцями, що намагалися за всяку ціну зменшити кошти фахової освіти робітників. Після кожного більш чи менш значного страйку з'являлася нова машина. Робітникові й на думку не спадало бачити в уживанню машин своє, мовляв, відродження, як висловлюється пан Прудон; навпаки, на протязі XVIII в. він дуже довго ставив опір пануванню автоматів, що почали тоді даватися йому в знаки.

«Уатт», каже д-р Юр, «винайшов штучні «прядлові пальці» (три ряди жолобчастих валків) багато раніше від Аркрайта. Головні труднощі були не в тім, щоб винайти самодійний механізм... труднощі полягали перш за все в бракові дисципліни, потрібної для того, щоб змусити людей відмовитися підчас праці від своїх невлпорядкованих звичок і злитися в одно з незмінною впорядкованістю руху великої самодійної машини. Винайти і щасливо перевести в життя дисциплінарний кодекс, що відповідав би потребам хуткості автоматичної системи, — це було завдання, гідне Геркулеса. Заслуга його розв'язання належить Аркрайтові».

Загалом, заведення машин розвинуло поділ праці в середині суспільства, спростило функції робітника в середині майстерні, зосередило капітал і розшматувало людину.

Коли пан Прудон хоче бути економістом і на короткий час залишає на боці «розвиток в ряді (серії) думок, в згоді з угрупованням розуму», він іде по науку до Адама Сміта, що жив у ті часи, коли автоматична фабрика тільки народжувалася. Справді, яка величезна різниця між поділом праці, що існував за Адама Сміта, і тим, що ми бачимо тепер в автоматичній фабриці! Щоб зрозуміти цю різницю досить навести кілька місць з «Філософії мануфактури» д-ра Юра.

«Коли Адам Сміт писав свою віконому працю про основи політичної економії, автоматична система промисловості була ледви що відома. Поділ праці справедливо видавався йому великим принципом удосконалення в мануфактурі. Він по-

казав на прикладі фабрикації шпильок, як робітник, що вдосконалюється постійною роботою над одною і тою самою річчю, стає більш продуктивним і дешевим. Він бачив, що за такої системи в кожній галузі мануфактури де-які роботи, от як ростинання латунового дроту на рівні відтинки, виконуються дуже легко, а де-які, напр. виготовлення й настромлювання шпилькових головок, навпаки, порівнюючи тяжко. Він зробив з цього той висновок, що до кожної такої роботи можна пристосувати робітника, заробітна плата якого відповідала б його спритності. *Таке пристосовання* становить суть поділу праці. Але те, що за часів д-ра Сміта могло бути добрим прикладом, може тепер лишень збаламутити публіку що до справжнього принципу фабричної промисловости. Справді, поділ, чи краще пристосовання поодиноких робіт до індивідуального хисту різних робітників не належить до операційного плану автоматичної фабрики: навпаки, скрізь, де той чи інший процес вимагає великої спритности і певної руки, його відбирають від робітника, занадто спритного й часто занадто схильного до невпорядкованости, і доручають особливому механізові, автоматична діяльність якого так добре впорядкована, що навіть дитина може його доглядати.

«Отже, принцип самодійної системи полягає в заміні ручної роботи роботою механічною і в заміні поділу праці між ремісниками розкладом певного процесу на його складові частини. За системи ручної праці людська праця була звичайно найдорожчою часткою продукту; за автоматичної ж системи ми бачимо, як спритні робітники викидаються звичайними доглядачами.

«Слабість людської природи така велика, що чим спритніший робітник, тим більші його вимоги і тим тяжче мати з ним діло, отже, тим менше придатний він для механічної системи, рухові якої його примхи можуть завдати не аби-якої шкоди. Тим то головне завдання сучасного фабриканта полягає в тім, щоб шляхом сполучення науки й капіталу звести діяльність своїх робітників до вирази їхньої уважности та моторности. — прикмет, що вони їх дуже добре розвивають ще за-молоду, як що працюють виключно коло одної и тої самої справи.

«За системи поступового переходу від легшої праці до тяжкої треба кілька років учитися, аж поки око та рука при звичаються по-мистецькому виконувати певні механічні зав-

дання. За системи ж, що розкладає певний процес на його поодинокі частини і доручає виконання кожної такої частини тій чи іншій самодійній машині, за такої системи можна довірити відповідні елементарні операції людині з звичайним хистом, лишень трохи випробувавши її спочатку; можна навіть в нагних випадках переставляти її від одної машини до другої, коли того схоче керівник підприємства. Такі переміщення стоять у гострій суперечності до старої рутини, що поділяла працю і доручала одному робітникові виготовлювати шпилькові головки, другому загострювати кінці і т. д., — робота, що її нудна одноманітність виснажувала їх нерви. За панування ж зрівняльного принципу або за автоматичної системи здібності робітника дістають лишень приємну виправу і т. д.... Тому, що його діяльність полягає в тому, щоб пильнувати роботи добре впорядженого механізму, він може дуже хутко її вивчитися; переходячи від одної машини до другої, він міняє свою діяльність і розвиває свої думки, міркуючи про ті загальні наслідки, що походять кінець-кінцем з роботи його й його товаришів. Отже, те погвалтовання здібностей, те обмеження кола думок, те пошкодження тілесного розвитку, що не без підстави приписують поділові праці, звичайно не має місця за системи *рівного поділу робіт*.

«Непохитна мета, непереможна тенденція всіх удосконалень техніки скерована в дійсності на те, щоб зробити людську працю якомога менш потрібною, або зменшити її ціну, замінюючи працю дорослих робітників на працю жінок та дітей, або роботу, що вимагає спритності, на роботу звичайну, просту.... Ця тенденція замінювати вирваних робітників на дітей з гострим зором та гнучкими пальцями, показує, що шкільну (схоластичну) догму про поділ праці відповідно до різного ступня спритності википуто паренті геть нашими просвіченими фабрикантами». (André Ure, *Philosophie des manufactures ou Economie industrielle*. Т. 1, розд. 1).

Для поділу праці в сучасному суспільстві характерним є те, що він породжує спеціальності, фаховців, а разом з ними і фаховий ідіотизм.

«Нас дивує», каже Лемонтей, «коли ми бачимо, що за старих часів одна й та сама особа була разом визначним філософом, поетом, промовцем, істориком, парохом, державним мужем і полководцем. Наші душі переймає жах, коли ми спостерігаємо таку різноманітність. В наші дні кожний від-

городжується і замикається в своєму кутку. Я не знаю, чи через таке пошматовання зростає суспільне багатство, але я дуже добре знаю, що людина дрібнішає».

Поділ праці в механічній фабриці відзначається тим, що праця тратить тут характер спеціальності. Та скоро припиняється всякий спеціальний розвиток, починає відчуватися потреба в універсальності, прагнення всебічного розвитку людини. Автоматична фабрика усуває спеціалістів і фаховий ідіотизм.

Пан Прудон, що а ні руш не тямить цієї революційної ролі автоматичної фабрики, робить крок назад і пропонує робітникам виготовлювати не тільки дванадцять частин шпильки, але й усі дванадцять частин одну по одній. Робітник, мовляв, дійшов би отак до наукового знання та розуміння шпильки. Ось що воно таке, по суті, синтетична праця пана Прудона. Ніхто не буде сперечатися, що зробити крок вперед і крок назад, — це також синтетичний рух.

Отже, пан Прудон не пішов далі ідеалу дрібного буржуа. І щоб перевести цей ідеал в життя, він не спромігся вигадати нічого кращого, як повернути нас назад до ремісничого челядника або, що-найбільше, до ремісничого майстра часів середньовіччя. Досить, каже він десь у своїй книзі, хоч раз за все своє життя зробити майстерну річ, хоч раз почути себе людиною. Чи ця майстерна річ не відповідає як формою, так і змістом приписам середньовічних цехів?

§ 3. Конкуренція і монополія.

Добрий бік конкуренції.	{	«Конкуренція по суті так само належить до праці, як і поділ... Вона потрібна... для <i>заведення рівності</i> ». (Т. 1, ст. 186, 188).
-------------------------	---	--

Поганий бік конкуренції.	{	«Її принцип є запереченням самого себе. Його вплив полягає перш за все в тім, що він губить тих, кого за собою пориває». (Т. 1, ст. 185).
--------------------------	---	---

Загальний висновок.	{	«Шкода, що впливає з цього, так само як і те добре, що ми разом з тим дістаємо, походять... обоє логічно з цього принципу». (Т. 1, ст. 185, 186).
---------------------	---	---

Проблема, що її
треба розв'язати.

«Вишукати принцип *посередництва*,
що повинен виводитися з закону, що сто-
їть вище від самої свободи». (Т. 1, ст. 185.-

В а р і а н т.

«Отже, тут не може бути мови про те,
щоб знищити конкуренцію, — це так са-
мо неможливо, як скасувати свободу; тут
мова йде про те, щоб знайти для неї про-
тивагу, я охоче сказав би — *поліцію*».
(Т. 1, ст. 223).

Пан Прудон починає з того, що боронить потрібність кон-
куренції проти тих, що хочуть*) замінити її *співзмаганням*
(Wetteifer).

«Співзмагання без мети» не буває, а що «предмет
всякої пристрасти неминуче є аналогічний пристрасті: жінка
для залюбленого, влада для честолюбця, золото для скнарів,
лавровий вінок для поета, — то предметом промислового спів-
змагання неминуче стає *зиск*. Співзмагання, це ніщо інше, як
конкуренція».

Конкуренція, — це співзмагання, що має на меті зиск. Чи
промислове співзмагання когось є співзмаганням з метою зис-
ку, тоб-то, конкуренцією? Пан Прудон доводить це простим
твердженням. Ми вже бачили: твердити для нього значить
доводити, так само як припускати — заперечувати.

Як що безпосереднім *об'єктом* залюбленого є жінка, то без-
посереднім об'єктом промислового співзмагання є продукт, а
не зиск.

Конкуренція, це не промислове співзмагання, а комерцій-
не. За наших часів промислове співзмагання має на оці ли-
шень торг. Бувають навіть такі фази в економічному житті
народів, коли всіх опановує гарячкове бажання робити зиски,
нічого не продукуючи. Ця спекулятивна гарячка, повторюю-
чись періодично, показує справжню природу конкуренції, що
намагається вислизнути спід тяжких для неї умов промисло-
вого співзмагання.

Як би ремісникові XIV віку сказали, що всі привілеї і всю
феодальну організацію промисловості треба скасувати, щоб
поставити на їх місце промислове співзмагання, зване конку-
ренцією, то він відповів би, що привілеї різних корпорацій,

*) Фур'єрист. Фр. Е.

цехів, гільдії як раз і є організована конкуренція. Пан Прудон каже те саме, запевняючи, «що співзмагання, це ніщо інше, як конкуренція». (Т. 1, ст. 187).

«Видайте декрета, що від першого січня 1847 року кожному буде забезпечено працю і заробіток, і відразу страшна млявість запанує там, де було високе промислове напруження». (Т. 1, ст. 189).

Замість припущення, твердження й заперечення маємо тепер декрета, що його видає пан Прудон, щоб довести потрібність конкуренції, її вічність як категорії і т. ін.

Коли хтось думає, що досить самого тільки декрета, щоб позбутися конкуренції, то він її ніколи не позбудеться. Коли він пропонує скасувати конкуренцію, зберігши при тому заробітну плату, то він пропонує просто дурницю. Але народи розвиваються не за розказом королів. Вони, перше ніж фабрикувати собі такі постанови, повинні, що-найменше, змінити геть чисто всі умови свого промислового й політичного існування, отже, цілий свій життєвий уклад.

Пан Прудон відповість нам з своєю непохитною самопевністю, що ми в даному разі припускаємо, мовляв, «зміну нашої природи без відповідних історичних передумов» і що він має право *«виключити нас із дискусії»*, — не знаємо лишень на підставі якого декрету.

Пан Прудон не знає, що вся історія є тільки безупинною зміною людської природи.

«Тримаймося фактів. Французька революція мала на меті так само промислову свободу, як і політичну. І хоч Франція, скажім це щиро, в 1789 році і не пізнала ще всіх наслідків того принципу, здійснення якого вона прагнула, зате вона не помилилася ні в своїх бажаннях, ні в своїх сподіваннях. Хто спробував би це заперечувати, той стратив би в моїх очах право на критику. Я ніколи не буду сперечатися з таким противником, що в принципі допускає добровільну помилку двадцяти п'яти мільйонів людей... Як би конкуренція не була *принципом соціальної економії, наказом долі, потребою людської душі*, то чому ж людям не спало на думку, замість того, щоб *скасувати* корпорації, гільдії, цехи, все це лише *поновити*?» (Т. 1, ст. 191, 192).

Тому, отже, що в XVIII в. французи, замість того, щоб змодифікувати корпорації, гільдії, цехи, взяли та й скасували їх, мусять вони тепер, в XIX віці, замість того, щоб скасувати

конкуренцію, її змодифікувати. Тому, що в XVIII в. конкуренція у Франції запанувала через певні історичні потреби, то в XIX віці її не можна скасувати з причини інших історичних потреб. Пан Прудон, що не тямить того, що повстання конкуренції було зв'язано з дійсним розвитком людей XVIII віку, робить з конкуренції потребу *людської душі in partibus in fidelium*. Що зробив би він з «великого Кольбера» для XVII віку?

По революції наступив сучасний стан речей. Пан Прудон також із нього виринає поодинокі факти, щоб показати вічність конкуренції, при чому він доводить, що всі індустрії, що в них ця категорія не досить інше розвинулася, от як сільське господарство, перебувають у нижчому стані, в стані занепаду.

Говорити, що деякі галузі промисловости ще не доросли до конкуренції, а деякі не досягли ще рівня буржуазної продукції, — це значить розводити балачки, що жадним способом не доводять вічності конкуренції.

Вся логіка пана Прудона зводиться до того, що конкуренція, це соціальне відношення, в якому ми розвиваємо наші продуктивні сили. Він не дає логічного розвитку цієї істини, він прибирає її лишень у певні форми і то досить таки чужеродні, називаючи конкуренцію промисловим співзмаганням, сучасним способом стати вільним, відповідальністю в праці, встановленням вартости, умовою майбутньої рівности, принципом соціальної економії, наказом долі, потребою людської душі, свободою в поділі, поділом у свободі, економічною категорією.

«Конкуренція і асоціація підпирають одна одну. Далекі від того, щоб виключати себе взаємно, вони навіть не розходяться. Хто каже: конкуренція, той уже припускає існування спільної мети. Отже, конкуренція, це зовсім не егоїзм, і найбільш жалю гідною помилкою соціалізму є погляд, ніби вона руйнує суспільство». (Т. 1, ст. 223).

Хто каже: конкуренція, той каже: спільна мета. Це доводить, з одного боку, що конкуренція є асоціація, з другого, — що конкуренція не є егоїзм. А той, хто каже: егоїзм, не каже тим самим: спільна мета? Кожний егоїзм виявляється в суспільстві і через суспільство. Отже, він припускає наперед існування суспільства, тоб то, спільної мети, спільних потреб, спільних засобів продукції то що. Що ж дивного, ко-

ли конкуренція і асоціація, про яку говорять соціалісти, так подібні між собою?

Соціалісти дуже добре знають, що сучасний суспільний лад побудовано на конкуренції. Як же вони можуть докоряти конкуренції, що вона руйнує сучасне суспільство, яке вони самі хочуть зруйнувати? І як можуть вони закидати конкуренції, що вона, мовляв, руйнує майбутнє суспільство, в якому вони добачають, навпаки, зруйновання конкуренції?

Пан Прудон заявляє далі, що конкуренція є *протилежністю монополії*, а тому не може бути *протилежністю асоціації*.

Феодалізм на початку свого повстання був протилежністю патріархальної монархії; але він не був протилежністю конкуренції, якої ще зовсім не існувало. Чи виходить з цього, що конкуренція не є протилежністю феодалізму? Справді, словами *суспільство*, *асоціація* можна назвати кожне суспільство, як феодальне, так і буржуазне, що є асоціацією, збудованою на конкуренції. Що ж то за соціалісти, що думають подолати конкуренцію самим лишень словом *асоціація*? І як може сам пан Прудон боронити конкуренцію проти соціалізму просто тим, що він називає її словом *асоціація* та й годі?

Все те, про що ми досі говорили, становить добрий бік конкуренції, як її розумів пан Прудон. Перейдім тепер до її поганого боку, тоб-то, до негативної сторони конкуренції, до її хиб, до того руйнацького, злого, шкідливого, що її відзначає.

Образ, що його накреслює перед нами пан Прудон, має в собі щось зловісне.

Конкуренція витворює злидні, вона дає поживу горожанській війні, вона «змінює природні зони», вона перемінює національності, вона нівечить родину, вона псує суспільну совість, вона «нищить принципи правди, справедливості», морали, і, що ще гірше, вона руйнує чесний вільний торг і нато-мість не дає навіть *синтетичної вартості*, сталої і правої ціни. Вона зневірює всіх, навіть економістів; кінець-кінцем вона руйнує саму себе. Чи ж після всього того злого, що розповідає пан Прудон, може щось бути для відносин буржуазного суспільства, для його принципів та його ілюзій, елементом більш розкладовим, більш руйнацьким, ніж конкуренція? Запам'ятаймо, що конкуренція стає тим згубнішою для *буржуазних відносин*, чим більше понуки дає вона до гарячкового творення нових продуктивних сил, тоб-то, матеріальних умов пов-

стання нового суспільства. З цього погляду злий бік конкуренції має в собі, принаймні, і де-що добре.

«Розглядаючи конкуренцію, як твердження (позицію) або економічну фазу, з погляду її походження, ми побачимо, що вона є неминучим наслідком... теорії пониження коштів продукції».

Мабуть для пана Прудона обіг крові; — це наслідок теорії Гарвея.

«Монополія — неминучий кінець конкуренції, яка приходить до нього через безперестання заперечення себе самої. Таке походження монополії є вже її виправданням... Монополія є природною протилежністю конкуренції... Та скоро конкуренція неминуча, вона містить у собі ідею монополії, бо монополія, це, до певної міри, «сідало» кожної індивідуальності, що конкурує». (Т. 1, ст. 236, 237).

Вкупі з паном Прудонем ми радіємо з того, що йому хоч раз пощастило як слід прикласти свою формулу тези і анти тези. Всі знають, що сучасна монополія створюється самою конкуренцією.

Що до змісту міркувань пана Прудона, то ми маємо тут самі лише поетичні образи. Конкуренція робила «з кожного підвладного праці немов би суверенітет, де кожний індивід встановлював себе в своїй силі й незалежності». Монополія, це «сідало» кожної індивідуальності, що конкурує». Суверенітет, що-найменше, вартий «сідала».

Пан Прудон говорить лишень про сучасну монополію, створену конкуренцією; але всі ми знаємо, що конкуренція повстала з феодальної монополії. Отже, конкуренція була спочатку протилежністю монополії, а не монополія протилежністю конкуренції. Тим то сучасна монополія не є простою антитезою, а в. навпаки, справжньою синтезою.

Теза: феодальна монополія, попередниця конкуренції.

Антитеза: конкуренція.

Синтеза: сучасна монополія, яка є запереченням феодальної монополії, скільки передумовою її є панування конкуренції, і яка є запереченням конкуренції, скільки вона є монополією. Тим то сучасна монополія, буржуазна монополія, синтетична монополія, є запереченням заперечення, єдністю протилежностей, монополією в її чистому, нормальному, раціональному стані. Пан Прудон суперечить своїй власній філософії, коли називає буржуазну монополію монополією в грубому, первісному, повному суперечностей, спазмодичному

стані. Пан Росі, чиї думки сприводу монополії пан Прудон не раз наводить, здається краще зрозумів синтетичний характер буржуазної монополії. В своєму курсі політичної економії він проводить різницю між штучною і природньою монополією. Феодальні монополії, заявляє він, штучні, тоб-то, — створені сваволею; буржуазні монополії — природні, тоб-то, раціональні.

Монополія — добра річ, міркує пан Прудон, бо вона є економічною категорією, еманациєю «безособового розуму людства». Конкуренція теж добра річ, бо вона також економічна категорія. Поганий тільки спосіб переведення в життя монополії і конкуренції. А ще гірше те, що монополія і конкуренція пожирають одна одну. Що ж робити? Треба пошукати синтези цих двох ідей, треба вирвати її з лона божого, де вона покоїться від передвічних часів.

В практичному житті ми зустрічаємо не тільки конкуренцію, монополію та їх антагонізм, але й їх синтезу, що є не формулою, а рухом. Монополія родить конкуренцію, конкуренція родить монополію. Монополісти конкурують, конкуренти стають монополістами. Коли монополісти обмежують конкуренцію між собою з допомогою часткових асоціацій, то зростає конкуренція серед робітників, і чим більше зростає маса робітників, що протистойть монополістам певної нації, тим розгнужданішою стає конкуренція між капіталістами різних націй. Синтеза походить з того, що монополія може себе зберегти, тільки вступаючи раз-у-раз у конкуренційну боротьбу.

Щоб зробити діалектичний перехід до податків, що приходять слідом за монополією, пан Прудон розповідає нам про геній суспільства, що *сміливо зверставши свою покручену дорогу, «без жалю і без вагань, певним кроком завернувши в бік монополії, кидає сумовитий погляд назад і після глибокої задуми починає оподатковувати всі предмети продукції і створювати цілу адміністративну організацію, щоб усі посади передати пролетаріатові і змусити монополістів оплачувати їх»*

Що сказати про цього генія, що походить на тиче серце покрученою дорогою? І що сказати про цю прохідку, що не має жадної іншої мети, як тільки знищити буржуїв за допомогою податків, тим часом, як податки мають на меті саме дати буржуа засоби до зміцнення себе як командної кляси? Щоб показати тут, між іншим, як поводить себе пан Прудон з деталями господарчого життя, досить зазначити, що на його

думку податок на споживання був заведений в інтересі рівності і щоб стати до помочі пролетаріатові.

Податок на споживання досягнув свого повного розвитку щойно з перемогою буржуазії. В руках промислового капіталу, тоб-то, поміркованого й ошадного багатства, що зберігалося, відтворювалося і побільшувалося безпосереднім визиском праці. — податок на споживання був засобом використання легковажного, життєрадісного, марнотратного багатства великих панів, що нічого не робили, а лишень споживали. Джемс Стюарт дуже добре висвітлив цю первісну мету податку на споживання в своїй *„Inquiry into the principles of political economy“*, виданій десять років перед Адамом Смітом.

«В чистій монархії», каже він, «князі ніби заздять зростові багатств і накладають тому податки на тих, що стають багатими, — оподатковують продукцію. За конституційного правління податки надають переважно на тих, що стають злидарями. — оподатковується споживання. Так, монархи накладають податок на промисловість... наприклад, подушне і податок на маєток (*taille*) пропорціональні гаданому багатству тих, на кого вони спадають. Кожний оподатковується відповідно до зисків, що він їх, на думку поціновщиків, мусить мати. В конституційних країнах податки стягаються звичайно з предметів споживання. Кожний оподатковується відповідно до того, що він на себе видає».

Що до *логічної послідовності* податків, торговельного балансу, кредиту, — в голові пана Прудона, — то ми хотіли б тільки зауважити, що англійська буржуазія, здобувши за Вільгельма Оранського політичну вагу, відразу ж завела нову податкову систему, державні борги і систему охоронних мит. скоро вона дістала змогу вільно розвивати умови свого існування. Цієї уваги досить, щоб зрозуміти, чого варті глибокодумні міркування пана Прудона чи то про поліцію, чи то про податки, чи то про торговельний баланс, кредит, комунізм, населення. Ми раді були б почути критику, — хай хоч яку вибачливу, що могла б ці розділи брати поважно.

§ 4. Земельна власність або рента.

За кожної історичної епохи власність розвивалася по-іншому і серед зовсім відмінних суспільних відносин. Тим то означити буржуазну власність, це значить представити всі суспільні відносини буржуазної продукції.

Означення власності, як незалежного відношення, як особливої категорії, абстрактної й вічної ідеї, — це ніщо інше, як ілюзія метафізики та юриспруденції.

Пан Прудон, що говорить немов би про власність взагалі, в дійсності говорить лишень про земельну власність, про земельну ренту.

«Джерело земельної власності є, мовляв, позаекономічне. Воно бере свій початок у міркуваннях психологічної та моральної природи, що мало чим близькі до продукції багатств». (Т. 2, ст. 269).

Тим самим пан Прудон виявляє своє безсилля збагнути економічне джерело земельної власності й ренти. Він признається, що це безсилля змушує його втікти під схованку психологічних та моральних міркувань, що хоч, справді, «мало чим близькі до продукції багатств», проте, мають дуже близьке відношення до обмеженості його історичного кругозору. Пан Прудон запевняє, що в походженні земельної власності криється щось містичне, таємниче. Але бачити містерію в повстанні земельної власності, отже, обертати в містерію відношення продукції до поділу засобів продукції, чи ж це не значить, кажучи словами пана Прудона, зректися претензій на знання економії?

Пан Прудон *«обмежується»* згадкою про те, що за сьомої доби економічного розвитку, за часів *кредиту*, коли фікція випхнула дійсність, а людській діяльності погрожувала небезпека загубитися в порожнечі, стало доконечним *дуже прикиувати людину до природи*: і ось, рента була ціною за цей новий договір». (Т. 2, ст. 265).

Людина з сорокма талірами передчувала свого Прудона: «Дозвольте, пане творче; кожний — господар у своєму світі, але ви ніколи не зможете мене повірити, що той світ, що в ньому ми перебуваємо, із скла». Дуже можливо, що в вашому світі, де кредит був засобом *загубитися в порожнечі*, земельна власність стала когаче потрібною, щоб *прикиувати людину до природи*. Але в світі справжньої продукції, де земельна власність існувала завжди перед кредитом, страх перед порожнечєю (hoogte vacuü) пана Прудона не має жадних підстав.

Скоро існування ренти — хоч би яке було її джерело — визнано, мусить бути визнано й те, що рівень її встановлюється наслідком переговорів між арендатором і землевласником. Який же наслідок цих переговорів? Іншими словами:

який середній рівень цієї ренти? Послухаймо, що каже про це пан Прудон.

«На це питання відповідає теорія Рікарда. На початках суспільства, коли людина, нове створіння на землі, скрізь зустрічала перед собою самі тільки величезні ліси, коли землі було ще сила, а індустрія що-їно зароджувалася, рента мусила бути рівною нулі. Земля, ще не оброблена, була предметом ужитку, вона не була ще міноюю вартістю: вона була спільною, але не суспільною. Поволі, побільшення родин і поступ хліборобства навчили шанувати вартість землі. Праця надала землі вартості: так повсталала рента. Чим більше хліба давало поле, при однаковій витраті праці, тим дорожче воно цінувалося; власники завжди намагалися привласнити собі всі продукти землі, за винятком заробітку арендатора, тоб-то, за винятком коштів продукції. Так, власність крок за кроком йшла за працею, щоб відбирати від неї все, що виходило поза межі дійсних коштів продукції. А що власник виконує містичне завдання і супроти чиншовика представляє інтереси загалу, то арендатор у призначеннях Провидіння є нічим іншим, як тільки відповідальним робітником, що мусить здавати суспільству справу з усього, що він дістає понад свій законний заробіток... Тим то по своїй суті і по своєму призначенню, рента є зняттям подільності-справедливості, одним з тисячі засобів, що їх вживає геній економіки, щоб досягнути рівності. Це велетенський кадастр, що його контрадикційно встановлюють арендатор і власник, — при чому, однак, ніякий конфлікт неможливий, — кадастр у вищому інтересі, кадастр, остаточним вислідом якого буде рівномірний поділ землі між хліборобами і промисловцями... Ця магія власності була доконечне потрібною, щоб вирвати з рук чиншового селянина ту зайвину продукту, що на неї він не міг дивитися інакше, як на свою, і за одного творця якої він себе вважав. Рента, або, краще сказати, земельна власність, зламала хліборобський егоїзм і створила таку одностайність (солідарність), якої не могла б створити ніяка сила, ніякий переділ землі... Тенер, коли моральний вплив земельної власності вже позначився, залишається тільки перевести поділ ренти». (Т. 1, ст. 270—272).

Суть усієї цієї балаканини ось у чім: Рікардо каже, що різниця між ціною хліборобських продуктів і коштами їх продукції, включаючи звичайний (в даній країні) зиск і процент на капітал, дає нам мірло ренти. Пан Прудон робить це кра-

ще: він притягає сюди, — пі сіло, ні впало, — землевласника, що вириває, мовляв, у *чиншовика* всю зайвину його продукції поверх коштів продукції. Щоб пояснити земельну власність, йому потрібен землевласник, щоб пояснити ренту — рентар. Він відповідає на питання, ставлячи те саме питання, лишень трошки його змінивши.

Зауважмо крім того, що означуючи ренту ріжницею в родючості землі, пан Прудон підсовує їй нове джерело, бо ж земля, перше ніж вона була поцінована відповідно до ріжного ступня своєї родючості, була, на його думку, «не міновою вартістю, а спільною». Що ж сталося з фікцією ренти, що повстала з *конечности повернути до землі людину, якій погрожувала небезпека загубитися в безкрайності порожнечі?*

Спробуймо звільнити науку Рікарда від провіденціяльних, алегоричних та містичних шат, що в їх позавивав її так старанно пан Прудон.

Рента, в рікардовому розумінню, є земельна власність у її буржуазній формі: тоб-то, феодална власність, підпорядкована умовам буржуазної продукції. Ми бачили, що за наукою Рікарда ціна всіх предметів означається кінець-кінцем коштами продукції, включаючи промисловий зиск, іншими словами, — витраченим робітним часом. В мануфактурній промисловості ціна продукту, добутого з мінімальною витратою праці, регулює ціну всіх інших товарів того самого роду, при умові, що число найдешевших і найпродуктивніших засобів праці можна збільшувати без краю, і що ринкова ціна, тоб-то, спільна ціна для всіх продуктів одного й того самого роду, встановлюється вільною конкуренцією. В сільсько-господарчій промисловості, навпаки, ціна всіх однородних продуктів регулюється ціною продукту, виготовленого з найбільшою витратою праці. По-перше, тут не можна, як у мануфактурній промисловості, збільшувати по впадоби кількість продукційного знаряддя однакової продуктивності, тоб-то, кількість однаково родючих ґрунтів. Далі, в міру того, як зростає населення, люде переходять до обробки гіршої землі, або вкладають у те саме поле новий капітал, стосунково менш продуктивний від вкладеного спочатку. В обох випадках доводиться витратити більше праці для одержання відносно меншої кількості продукту. Тому, що таке побільшення праці викликається *конечними* потребами населення, то продукт землі, обробленої з витратою більших коштів, знаходить собі потрібний йому збут так само

добре, як і продукт землі, що вимагає менших коштів для свого обробітку. А що конкуренція вирівнює ринкову ціну, то продукт кращої землі буде продаватися так само дорого, як і продукт гіршої землі. Різниця між ціною продукту кращого ґрунту і коштами його продукції становить, власне, ренту. Як би люде завжди мали до розпорядку однаково родючі землі, як би тут так само, як у мануфактурній промисловості, завжди можна було допомогти собі найменш дорогими і найбільш продуктивними машинами, або як би повторші вкладання капіталу були б так само продуктивні, як і перші, то ціна сільсько-господарчих продуктів означувалася б так само, як і ціна продуктів мануфактури, ціною продуктів, здобутих при допомозі найкращого знаряддя продукції. Але в такому разі земельна рента зникла б.

Для того, щоб теорія Рікарда цілком відповідала дійсності, треба, щоб різні галузі промисловості були цілком доступні капіталові; щоб сильно розвинута конкуренція серед капіталістів привела зиски до однакового рівня; щоб арендатор був звичайним промисловим капіталістом, що, прикладаючи свій капітал до гіршої землі, сподівався б зиску, рівного тому, що йому давав би його капітал у першій-ліпшій галузі мануфактури; щоб сільське господарство провадилося по системі великої промисловості; нарешті, щоб самого землевласника вабив самий тільки грошовий заробіток.

Може бути й таке, — от як в Ірландії, — що рента ще зовсім не існує, хоч арендна система й розвинулася надзвичайно. Тому, що рента є надвишкою не тільки над заробітною платою, але й над зиском з капіталу, то про неї не може бути мови в тих країнах, де дохід землевласника просто відтягається з заробітної плати. Отже, рента зовсім не робить з того, хто обробляє землю, тоб-то, з арендатора, *простого робітника* і не «вириває у колона тої зайвщини продукту, що на неї він не міг дивитися інакше, як на свою»; рента протиставляє землевласникові не раба, не кріпака, не чиншовика, не найманого робітника, а промислового капіталіста, що ви-зискує землю, послуговуючись працею своїх наймитів, і що виплачує землевласникові як арендну плату лише надвишку над коштами продукції, включаючи в них і зиск з капіталу. Отож, минуло чимало часу, заки на місце феодалного арендатора прийшов промисловий капіталіст. В Німеччині цей процес почався аж в останній третині вісімнадцятого віку.

Тільки в Англії таке відношення між промисловим капіталістом і землевласником розвинулося в повній мірі.

Поки існував *колон* пана Прудона, ренти не було. Відколи існує рента, не арендатор є колоном, а робітник — колоном арендатора. Поширення робітника, що став звичайним поденником, наймитом промислового капіталіста; прихід промислового капіталіста, що провадить сільське господарство так само, як і фабричне; перетворення землевласника з маленького суверена в звичайного лихваря, — ось ті різнноманітні віносини, що їх виявом є рента.

Рента в рикардовому розумінні значить обернення патріархального хліборобства в промислове, прикладання індустріального капіталу до обробки землі, пересадження міської буржуазії на село. Рента зовсім не *«приковує людину до землі»*, вона лише приковує обробіток землі до конкуренції. Раз сконституоване як рента, землепосідання само стає *результатом конкуренції*, бо воно від цієї хвилі стає залежним від ринкової ціни сільсько-господарчих продуктів. Землепосідання, як рента, мобілізується і стає предметом торгу. Рента може повстати лише тоді, коли розвиток міської промисловости і створена нею соціальна організація змусять землевласника цікавитися тільки торговельним зиском, грошовим прибутком з своїх сільсько-господарчих продуктів, і добачувати в своєму маєткові саму тільки машину для биття грошей. Рента до такої міри зробила землевласника незалежним від землі, від природи, що він не потребує навіть знати свого маєтку, як це ми бачимо в Англії. Що ж до арендатора, промислового капіталіста та сільсько-господарчого робітника, то вони приковані до землі, що її вони обробляють, не більше, ніж підприємець та робітник в індустрії до вовни чи бавовни, коло якої вони працюють. Вони почувають себе прикованими тільки до ціни своєї діяльності, тільки до свого грошового заробітку. Звідси — голосіння реакційних партій, що з усієї глибини своєї душі прагнуть привернення феодалізму, щасливого патріархального життя, простих звичаїв та великих чеснот наших предків. Підпорядкування землі законам, що правлять усіма іншими галузями промисловости є і завжди буде предметом жалю заінтересованих осіб. Отже, можна сказати, що рента стала розгоноювою силою, що кинула патріархальну ідилію під колеса історії.

Рикардо, для якого буржуазна продукція є обов'язковою передумовою означення ренти, не зважаючи на це, прикладає

поняття земельної ренти до землепосідання всіх часів і всіх країн. Це — помилка всіх економістів, що представляють відносини буржуазної продукції як вічні.

Від провіденціальної мети ренти, що, на його думку, полягає в перетворенні *колона в відповідального робітника*, пан Прудон переходить до поділу ренти в згоді з принципом рівності.

Рента, як ми бачили, створюється *однаковою ціною* продуктів землі *неоднаковою родючістю*, так що, скажім, гектолітр хліба, продукція якого коштувала десять франків, продається по двадцять франків, як що кошти продукції на гіршій землі досягають двадцяти франків.

Поки потреба змушує купувати всі доставлені на ринок сільсько-господарчі продукти, доти їх ринкова ціна буде означуватися коштами продукції найдорожчого продукту. Отже, це вирівнювання цін, що є результатом конкуренції, а не неоднакової родючості ґрунту, приносить власникові кращої землі десять франків ренти з кожного гектолітра, проданого його арендатором.

Припустім лишень, що ціна збіжжя означається потрібним для його продукції робітним часом; тоді відразу ж гектолітр хліба, здобутого з кращої землі, буде продаватися по десять франків, тим часом, як гектолітр хліба, здобутого з гіршої землі, коштуватиме двадцять франків. В такому разі середня ринкова ціна буде рівною п'ятнадцятьом франкам, тим часом, як по закону конкуренції вона повинна рівнятися двадцятьом франкам. Як би середня ціна була п'ятнадцять франків, то не могло б бути й мови про якийсь там поділ ренти, — ні про егалітарний, ні про якийсь інший, бо ж не існувало б самої ренти. Існування ренти виводиться тільки з того, що гектолітр хліба, що коштував продуцента десять франків, продається за двадцять. Пан Прудон припускає рівність ринкової ціни при нерівних коштах продукції, щоб прийти до егалітарного, рівностного поділу продукту нерівності.

Ми розуміємо, коли такі економісти, як Міль, Шербюльє, Гільдич та інші вимагають передати ренту державі, щоб можна було скасувати податки. В цьому виявляється нічим не прикрита ненависть промислового капіталіста до землевласника, що є в його очах чимось непотрібним, зайвим, в загальній будові буржуазної продукції.

Але дати спочатку заплатити за гектолітр хліба двадцять франків, щоб потім перевести загальний поділ десяти франків,

що їх дурно заплатив був споживач, — це справді може дати *соціальному генієві* привід до того, щоб сумовито йти своєю покрученою дорогою і нарешті скрутити собі голову десь там на *завороті*.

Рента стає в руках пана Прудона «*селетенським кадастром*, контрадикційно встановлюваним між арендатором і землевласником... у вищому інтересі, кадастром, остаточним результатом якого буде рівномірний поділ землі між хліборобами й промисловцями».

Кадастр, створений рентою, може мати яку-будь практичну вартість тільки в межах даних суспільних відносин.

Ми показали, що арендна плата, що її платить арендатор землевласникові, більш-менш точно виявляє ренту тільки в тих країнах, де торг і промисловість розвинені як-найдужче. Окрім того, ця арендна плата часто містить у собі ще й процент, що сплачується власникові за вкладений в дану землю капітал. На рівень ренти впливають положення даної землі, її віддаленість від міста і ще багато інших обставин. Бже цього досить, щоб показати неточність кадастру, оснований на ренті.

З другого боку, рента не може служити за постійне мірило ступня видатності тої чи іншої землі, бо в наші часи застосування хемії може кожною хвилиною змінити природні прикмети землі, а геологічні знання саме тепер починають геть чисто міняти дотеперішні способи оцінювання релятивної родючості ґрунту: що-йно двадцять років минуло, як почали обробляти в східних графствах Англії величезні, до того часу не загосподарені простори землі, бо не-що-давно лише навчилися цінувати співвідношення між гумусом і складом підґрунту. Отож, ми бачимо, як історія, далека від того, щоб давати нам у ренті готовий кадастр, раз-у-раз змінює, цілком переінакшує сучасні кадастри.

Нарешті, родючість ґрунту не є вже такою його природньою властивістю, як можна було б думати: вона стоїть у тісному звязку з даними суспільними відносинами. Певний шматок землі може бути дуже родючим що до хліба, а проте ринкова ціна може спонукати власника обернути його в штучне пасовище і зробити таким чином неродючим.

Пан Прудон вигадав свій кадастр, — не вартий навіть стільки, що звичайний кадастр, — лише для того, щоб надати реальності *провіденціально-егалітарній меті ренти*.

«Рента», каже далі пан Прудон, «є процент, силачуваний за капітал, що ніколи не знищується, а саме — за землю. А що цей капітал не можна побільшувати матеріально, а можна тільки необмежено поліпшувати, — то й рента, — тим часом як процент або лихва з позики (*mutuum*), завдяки подостаткові капіталів має сталу тенденцію падати, — має сталу тенденцію йти вгору наслідком удосконалення індустрії і спричиненого цим поліпшення обробітку землі... Такою є рента в своїй суті». (Т. 2, ст. 265).

Цим разом пан Прудон бачить у ренті всі прикмети проценту з тою лише різницею, що джерелом цього проценту є капітал особливого роду. Капітал цей — земля, вічний капітал, що його «не можна побільшувати матеріально, а можна тільки необмежено поліпшувати». З поступом цивілізації процент набирає сталої тенденції падати, тим часом, як рента — йти вгору. Процент падає завдяки подостаткові капіталів; рента йде вгору разом з удосконаленням техніки, що приводить до чим раз кращого використання землі.

Ось суть міркувань пана Прудона.

Дослідім перш за все, скільки слушна його думка, ніби рента є процентом з капіталу.

Для самого землевласника рента представляє процент з капіталу, якого коштувала його дана земля, або який він дістав би від продажу цієї землі. Але, купуючи чи продаючи землю, він купує або продає тільки ренту. Ціна, що її він дає, щоб придбати ренту, встановлюється відповідно до загальної норми проценту і не має нічого спільного з природою ренти як такої. Процент з капіталів, вкладених у землю, взагалі нижче від процента з капіталів, вкладених у торг або в промисловість. Отже, коли не відрізняти проценту, що його приносить землевласникові земля, від ренти як такої, то вийде, що процент з капіталу, вкладеного в землю, падає ще дужче, ніж процент з інших капіталів. Але ж мова йде не про покупну або продажну ціну ренти, не про її ринкову вартість, не про капіталізовану ренту, а тільки про ренту як таку.

Арендна плата може містити в собі, крім властивої ренти, ще й процент за вкладений в землю капітал. Тоді землевласник дістає цю частину арендної плати не як землевласник, а як капіталіст; але ж це не є властива рента, що про неї ми маємо говорити.

Поки земля не використовується як засіб продукції, доти вона не є капіталом. Землю, як капітал, можна побільшувати

так само, як і інші засоби продукції. При цьому її не збільшують, вживаючи вислову пана Прудона, матеріально, а збільшують лише простором земельних маєтків, що служать засобами продукції. Треба тільки вкласти новий капітал у землю, обернену вже в засіб продукції, щоб збільшити землю-капітал, а ні трохи не збільшуючи при цьому її «земельної матерії» тоб-то, не поширюючи розмірів даної землі. «Земельна матерія» пана Прудона є земля в її обмеженості. Що до вічності, що її він надає землі, то ми нічого не маємо проти, щоб вона відзначалася цією прикметою, як матерія. Але земля, як капітал, не більше вічна, ніж усякий інший капітал.

Золото й срібло, що приносять проценти, так само тривалі й вічні, як і земля. Як що ціна золота й срібла падає, тим часом, як ціна землі зростає, то це залежить напевно не від її більше чи менше вічної природи.

Земля, як капітал, є основний капітал, але основний капітал зуживається так само, як і обігові капітали. Поліпшення (меліорації) ґрунту вимагають того, щоб їх відновлювати і щоб ходити коло них. Вони тривають лишень де-який час, так само, як і всі інші поліпшення, що мають на меті обернути матерію природи в засоби продукції. Як би земля, як капітал, була вічна, то де-які місцевості виглядали б зовсім інакше, ніж вони тепер виглядають. Римська Кампанія, Сицилія, Палестина пиналися б і досі своїм колишнім добробутом.

Трапляються навіть такі випадки, коли земля, як капітал, перестає існувати, хоч усі поліпшення ґрунту залишаються ненорушними.

По-перше, це буває завжди тоді, коли властива рента зникає через конкуренцію нових, більш родючих земель; далі, поліпшення, що за певних часів мали вартість, втрачають її, коли наслідком розвитку агрономії стають загальними.

Представником землі-капіталу є не землевласник, а арендатор. Прибуток, що його дає земля, як капітал, є процент і підприємчий зиск, а не рента. Є землі, що приносять процент і зиск, але не дають жадної ренти.

Словом, земля, скільки вона приносить проценти, є земля, як капітал, і як така не приносить ніякої ренти і не являє собою земельної власності. Рента є результатом суспільних відносин, серед яких відбувається обробіток землі. Вона не може бути наслідком більше або менше міцної, більше або менше тривалої природи землі. Творцем ренти є суспільство, а не земля.

На думку пана Прудона «поліпшення обробітку землі» — наслідок «удосконалення техніки» — є причиною безперестанного зросту ренти. А тим часом, навпаки, — таке поліпшення змушує її час від часу падати.

В чому взагалі полягає кожне поліпшення, чи то в хліборобстві, чи то в промисловості? В тому, що дає змогу продукувати більше, — чи то витрачаючи стільки праці, що й раніше, чи то навіть іще менше. Завдяки таким поліпшенням арендатор не потребує витрачати більше праці для одержання відносно меншої кількості продуктів; він не потребує хапатися гіршої землі, бо частки капіталу, що вкладаються поволі в один ґрунт, залишаються однаково продуктивними. Тим то ці поліпшення зовсім не ведуть, як каже пан Прудон, до постійного зросту ренти, — навпаки, вони на де-який час цей ріст її задержують.

Англійські землевласники XVII віку так добре затирили собі цю істину, що противилися поступові агрикультури, боючися зменшення своїх прибутків. (Див. Петті, англійський економіст часів Карла II).

§ 5. Страйки і робітничі спілки.

«Кожне побільшення заробітної плати має своїм неминучим наслідком збільшення ціни хліба, вина, то що, тоб-то, дорожечу. Бо ж що таке заробітна плата? Це ціна коштів продукції хліба і т. п., це повна ціна кожної речі. Підімо далі. Заробітна плата є пропорціональність елементів, що складають багатство і день-у-день репродуктивно споживаються масою робітників... Отож, подвоїти заробітну плату... це значить кожному продуцентів дати більше, ніж він випroduкував, — але ж це внутрішня суперечність: як що ж збільшення плати поширити тільки на певне число індустрій, то це значить викликати загальний заколот у сфері міни, тоб-то, *дорожечу*... Неможливо, кажу я, щоб страйки, що приводять до збільшення заробітної плати, не приводили до *загального зросту цін*: це так само певно, як два рази два — чотири». (Прудон, Т. 1. ст. 110—111).

Ми відкидаємо всі ці твердження, окрім одного. — що два рази два — чотири.

По-перше, *загального подорожчання* не буває. Як що ціна всіх речей одночасно з заробітною платою подвоюється, то це зміна не в цінах, а лишень у словах. Далі, загальне побіль-

шення заробітної плати ніколи не може привести до більше чи менше загального подорожчання товарів. Справді, як би у всіх галузях промисловости, з однаковим основним капіталом (тоб-то, знаряддям, що в них уживається) працювало однакове число робітників, то загальне побільшення заробітної плати викликало б загальне зменшення зиску і ринкова ціна товарів не зазнала б ніякої зміни.

Але що відношення ручної праці до основного капіталу в різних галузях промисловости не однакове, то всі ті галузі промисловости, де основного капіталу відносно більше, а робітників менше, будуть змушені раніше чи пізніше зменшити ціни своїх товарів. В противному разі, як що ціна їхніх товарів не впаде, то їхній зиск підскочить вище від середнього рівня зиску. Адже ж машини не дістають заробітної плати. Тим то загальне побільшення плати менше зачепить ті галузі промисловости, що мають, порівнюючи до інших, більше машин і менше робітників. А що конкуренція завжди має тенденцію вирівнювати зиски, то піднесення зисків вище від їх середнього рівня може бути лишень дочасним. Отже, коли поминути де-які хитання, загальне піднесення заробітної плати приведе не до загального подорожчання, як думає пан Прудон, а навпаки, — до частинного зменшення цін, тоб-то, до зменшення ринкової ціни товарів, що виготовляються переважно за допомогою машин.

Зріст та спад зиску й заробітної плати виявляють тільки те відношення, в якому капіталісти й робітники беруть участь у продукті робітного дня і, здебільшого, зовсім не впливають на ціну продукту. Але, щоб страйки, що приводять до збільшення заробітної плати, приводили «до загального підвищення цін, а то й навіть до дорожнечі» — такі думки можуть повстати тільки в голові незбагнутого поета.

В Англії страйки раз-у-раз давали привід до винаходу й ужиття нових машин. Машини, можна сказати, були зброєю, що її хапалися капіталісти, щоб здушити бунти тих, чия праця вимагала певної спритности. Автоматична прялка, найбільший винахід сучасної промисловости, завдала неоправданого удару бунтівничим прядунам. Як би професійні робітничі спілки та страйки не мали іншого наслідку, крім того, що вони дали привід до механічних винаходів, скерованих проти них самих, то вже через це саме треба було б визнати їх вплив на розвиток промисловости велетенським.

«Я читав», каже пан Прудон дамі, «в одній статті пана Лсона Фоше... надрукованій у вересні 1845 р., що англійські робітники від де-якого часу почали менше звертати уваги на *коаліції* — безумовно поступ, що з ним їх можна тільки привітати — і що цей поступ моральності робітників є наслідком поширення їх господарчої освіти. Заробітна плата, вигукуював один робітник-прядун на вічу в Больтоні, не фабрикантами діється; в часи підупаду промисловости хазяїни стають немовби батогом у руках неминучости і хочуть, чи ні, — мусять бити. Регулятивним принципом є тут відношення між постачанням і попитом і хазяїни не мають супроти цього ніякої сили»... Час добрий! гукає пан Прудон, — ось де виховані робітники, ось де взірцеві наймити і т. д., і т. д. «Цього лиха ще тільки бракувало Англії: воно не перестрибне через протоку». (Прудон, т. 1, ст. 261, 262).

З усіх англійських міст радикалізм найбільше розвинувся в Больтоні. Больтонські робітники мають славу завзятих революціонерів. Під час широкої агітації проти мита на хліб англійські фабриканти добре тямали, що можуть боротися проти землевласників тільки висунувши наперед робітників. Але інтереси робітників були не менш протилежні інтересам фабрикантів, ніж інтереси фабрикантів — інтересам землевласників, — отож, природно, на робітничих вічах фабрикантів завжди побивалося. Що ж вони робили? Щоб хоч позір врятувати, вони влаштовували віча, що складалися здебільшого з майстрів, з невеликого числа відданих їм робітників та з *приятелів торгу*, як такого. Коли ж, як то було в Больтоні й в Манчестері, справжні робітники пробували взяти в цих вічах участь, щоб запротестувати проти цих штучних демонстрацій, то їм забороняли вступ, заявляючи, що це — закриті віче, тоб-то, збори, куди пускають тільки осіб, що дістали запрошення.

А тим часом, розліпліні по мурах відозви сповіщали про загальні віча. Кожного разу після такого віча фабрикантські газети друкували докладні, бундючні звіти про виголошені там промови. Само собою, ці промови виголошували фабричні майстри. Лондонські ж газети слово за словом подавали їх на своїх шпальтах. От і спіткала пана Прудона халена: на майстрів він думав, що то звичайні робітники і рішучо заборонив їм переходити протоку.

Як що в 1844 і 1845 р. р. страйки менше звертали на себе уваги, то тільки тому, що ці роки були для англійської проми-

словости першими роками розквіту по році 1837. Але й у ці роки не було розв'язано а ні одної професійної спілки.

Послухаймо лишень больтонських майстрів. Вони кажуть: що фабрикант не є паном заробітної плати, бо не є паном ціни продукту, а не є паном ціни продукту тому, що не є паном світового ринку. На цій підставі вони переконували робітників, що не слід закладати спілок, що мають на меті сидувати хазяїнів побільшувати заробітну плату. Пан Прудон, зо свого боку, забороняє їм творити спілки, боючись, чи не приведуть вони до побільшення заробітної плати, що викликало б загальну дорожнечу. Не треба вказувати на те, що в одному між майстрами й паном Прудонем панує зворушлива згода: вони думають, що збільшення заробітної плати є рівнозначним збільшенню ціни продуктів.

Та чи дійсно страх перед дорожнечею є справжньою причиною гніву пана Прудона? Ні. Він лихий на больтонських майстрів тільки тому, що вони означають вартість *постачанням* і *попитом* і не журяться конституованою вартістю, вартістю, що досягла свого уконститування, конституванням вартости, що містить у собі *сталу міноздатність* та всі інші *пропорціональності відносин* і *відносини пропорціональності*, з Провидінням у додаток.

«Страйк робітників, це річ *незаконна* про це говорить не тільки книга карних законів, але й ціла економічна система, а також і *конечність* сучасного ладу... Можна ще пристати на те, щоб кожний поодинокий робітник мав волю що до своєї особи та своїх рук; але суспільство не може дозволити, щоб робітники за допомогою спілок чинили насильство над монополією». (Т. 1, ст. 237 і 235).

Пан Прудон хоче накинути нам якийсь-там артикул книги карних законів як загальний і неминучий результат відносин буржуазної продукції.

В Англії спілки дозволені постановою парламенту, і власне економічна система змусила парламент законним шляхом оповістити про таку свою ухвалу. Коли року 1825 за міністерства Гескісона парламентові довелося переглянути законодавство, щоб погодити його з тим станом речей, що впливав із вільної конкуренції, він мусив скасувати всі закони, що забороняли коаліції робітників. Чим більше розвивалися сучасна промисловість і конкуренція, тим більше з'являлося чинників, що викликали і сприяли закладанню робітничих спі-

лок; та скоро спілки, день-у-день зростаючи на силі, стали фактом економічного життя, вони не могли не стати незабаром також і фактом правних відносин.

Тим то згаданий артикул книги карних законів доводить тільки те, що за часів установчих зборів та імперії новітня індустрія та конкуренція не були ще досить розвинені.

Економісти і соціялісти*) згідні в одному: в осудові коаліцій. Вони лише ріжно обґрунтовують свій осуд. Економісти кажуть робітникам: не об'єднуйтеся. Закладаючи спілки, ви порушуєте нормальний рух промисловости, ви заважаєте фабрикантам виконувати замовлення, ви шкодите торгіві і прискорюєте заведення машин, що роблять вашу працю почасти зайвою і змушують вас через те годитися на нижчу плату. А втім, ваші силкування ні до чого: ваша заробітна плата завжди буде означуватися відношенням між постачанням робочих рук і попитом на них. Противитися ж вічним законам політичної економії так само смішно, як і небезпечно.

Соціялісти кажуть робітникам: не об'єднуйтеся, бо чого ви цим кінець-кінцем доб'єтесь? Побільшення заробітної плати? Економісти покажуть вам мов на долоні, що коли вам і пощастить здобути на короткий час кілька зайвих сотиків, то слідом за тим прийде зменшення вашої плати на довгі літа. Спритні рахівничі доведуть вам, що ви потребуватимете років, щоб надолужити побільшенням плати ті кошти, що ви муситимете витратити на організацію й удержання ваших спілок. Отже, ми, як соціялісти, поминаючи вже оте грошеве питання, кажемо вам, що ви зостанетеся таки робітниками, а хазяїни все будуть хазяїнами, так само, як і досі. Тому — ніяких коаліцій, ніякої політики, бо ж закладати спілки чи не значить братися до політики?

Економісти хочуть, щоб робітники залишалися в суспільстві в тій його формі, якої воно набуло і в якій його описано й зареєстровано в їхніх підручниках.

Соціялісти хочуть, щоб робітники залишили старе суспільство на боці, щоб тим більше перейнятися бажанням вступити до нового суспільства, що вони його так передбачливо, так старанно, для них приготували.

*) Тоб-то, тодішні соціялісти: у Франції — фур'єристи, в Англії — овсністи. *Фр. Е.*

Наперекір обом, всупереч підручникам та утопіям, робітничі спілки не переставали а ні на хвилю зростати й розвиватися разом з розвитком і зростом сучасної промисловості. І для наших часів це до такої міри справедливо, що ступінь розвитку коаліцій в тій чи іншій країні як-найкраще показує її місце в гієрархії світового ринку. Англія, де промисловість розвинулася як-найдужче, має найбільші й найорганізованіші робітничі спілки.

В Англії робітництво не обмежилось частинними коаліціями, що мали одним-одну мету перевести певний страйк і зникали разом з його закінченням. Там робітники позакладали постійні спілки, тред-юніони, що стали для робітників бойовим пристановищем у їхній боротьбі з підприємцями. І тепер усі ці місцеві спілки об'єднані в асоціацію тред-юніонів, центральний комітет якої сидить у Лондоні і яка налічує вже 80.000 членів. Організація страйків, коаліцій, тред-юніонів відбувається одночасно з розвитком політичної боротьби робітників, що складають тепер велику політичну партію під назвою чартистів.

Перші спроби робітників згуртуватися завжди набирають форми коаліцій.

Велика промисловість скупчує в одному місці силу незнайомих людей. Конкуренція розколює їх відповідно до їхніх інтересів. Але збереження даного рівня заробітної плати — їхній спільний інтерес супроти їхнього хазяїна — об'єднує їх в спільній думці про опір — *в коаліції*. Таким чином, спілка завжди має подвійну мету: знизити конкуренцію між робітниками, щоб мати змогу, як об'єднаний конкурент, виступати проти капіталіста. Як що первісною метою опору було тільки збереження даного рівня заробітної плати, то в міру того, як капіталісти, з свого боку, починають об'єднуватися для координації своїх репресивних заходів, починають і коаліції, спочатку одна від одної відокремлені, гуртуватися в союзи і збереження таких асоціацій проти де далі, то дуже об'єднаного капіталу стає для них важливішим, ніж збереження рівня заробітної плати. Це до такої міри справедливо, що англійські економісти не можуть надивуватися, як це робітники жертвують велику частину свого заробітку на користь асоціацій, хоч вони закладені, на думку цих економістів, як раз з метою збереження даного рівня заробітної плати. В цій боротьбі, в цій справжній горожанській війні, об'єднуються і розвивають-

ся всі елементи, потрібні для майбутнього бою. Раз досягнувши цієї точки, асоціація набуває вже політичного характеру.

Економічні відносини обернули силу людей у робітників. Панування капіталу створило для них спільне становище і спільні інтереси. Так ця маса стала класом супроти капіталу, але не стала ще класом для себе самої. В боротьбі, кілька фаз якої ми відзначили, ця сила приходить до себе, встановлює себе як клас для себе самої. Інтереси, що вона боронить, стають класовими інтересами. Але боротьба класу проти класу є боротьбою політичною.

Що до буржуазії, то ми повинні відрізнити дві фази її розвитку: ту, коли вона встановилася як клас під пануванням феодалізму й абсолютної монархії і ту, коли вона, сконституована вже як клас, повалила феодалізм і монархію, щоб організувати тодішнє суспільство як суспільство буржуазне. Перша з цих фаз тривала довше і вимагала більших зусиль. Буржуазія також почала з частинних коаліцій проти феодальних панів.

Було зроблено чимало дослідів, щоб простежити різні історичні фази, що їх переходила буржуазія, починаючи від міської громади і кінчаючи сконституванням її як класу. Та коли стає потрібним здати собі справу з таких явищ, як страйки, коаліції та інші форми, що в них пролетарі перед нашими очима організуються як клас, то відразу одних опановує справжній жах, тим часом, як інші з *трансцендентальною* погордою знизують плечима.

Поневолена клас є умовою існування кожного суспільства, побудованого на класових суперечностях. Визволення пригніченої класу неминуче, отже, вимагає створення нового суспільного ладу. А щоб поневолена клас могла себе визволити, для цього треба досягнути такого ступня розвитку, коли набуті продуктивні сили і дані суспільні відносини не можуть далі існувати одні побіч одних. З усіх знарядь продукції найбільшою продуктивною силою є сама революційна клас. А передумовою організації революційних елементів у класу є існування всіх тих продуктивних сил, що взагалі могли розгорнутися в лоні старого суспільства.

Чи це значить, що після повалення старого суспільства настане панування нової класу, яке досягне свого вищого вияву в новій політичній владі? Ні.

Умовою визволення робітничої класи є скасування всяких клас. так само, як умовою визволення третього стану, буржуазії, було скасування всіх станів.*)

Робітнича класа в ході розвитку поставить на місце старого буржуазного суспільства асоціацію, що не знатиме клас і їхньої протилежності, що не знатиме політичної влади, як такої, бо власне політична влада є офіційним виявом класової протилежності в середині горожанського суспільства.

А до того часу протилежність між пролетаріатом і буржуазією є боротьбою класи проти класи, боротьбою, найвищий прояв якої знаменуватиме цілковиту революцію. А втім, чи треба дивуватися, що суспільство, побудоване на *протилежності клас* доходить нарешті до брутальної *суперки*, до бою віч-на-віч, бо іншої ради немає?

Хай не кажуть, що суспільний рух виключає політичний. Нема політичного руху, що не був би одночасно й соціальним.

Тільки за такого ладу, де не буде ні клас, ні класового антагонізму, *соціальна еволюція* не буде вже приводити до *політичних революцій*. А доти на передодні кожного ґрунтового перетворення суспільства останнє слово соціальної науки завжди лунатиме:

«Боротьба або смерть; кривава війна або небуття.

Так ставить питання невблагана історія». (Жорж Занд)

*) Станів — в історичному розумінню, — станів феодальної держави, станів з певними, точно для кожного з них окресленими привілеями. Революція буржуазії скасувала стани вкупі з їхніми привілеями. Буржуазне суспільство знає тільки класи. Тим то називати пролетаріат „четвертим станом“ — значить суперечити історії. *Фр. Е.*

Додаток I*)

(З маркового твору: «До критики політичної економії»
Берлін, 1859).

Науку про робітний час, як про безпосередню одиницю міри грошей, вперше систематично розвинуто було Джоном Грєм⁵⁵.

Центральний національний банок через свої філії мав би, на думку Грея, посвідчувати, скільки робітного часу фактично витрачається на продукцію різних товарів. За свій товар продуцент діставав би офіційальну посвідку вартости, себ-то, квит про одержання такої кількості праці, яка міститься в його товарі⁵⁶. Такі банкноти на 1 робітний тиждень, 1 робітний день, 1 робітну годину, були б разом з тим чеками на одержання відповідного еквіваленту в усіх інших товарах, складених у коморах банків⁵⁷. Таким є істотний принцип теорії Грея, старанно розроблений ним у всіх подробицях і скрізь пристосований до тодішніх умов англійського життя. «За цієї системи», каже Грей, «продавати за гроші завжди було б так само легко, як тепер купувати за них. Продукція

*) Взято з видання «Космосу», Берлін, 1923. Перекл.

⁵⁵ John Gray: „The Social System etc. Treatise on the Principle of Exchange. Edinburgh, 1831“. Пор. з твором того самого автора: „Lectures on the nature and use of money. Edinburgh, 1848“. Після лютневої революції Грей післав французькому тимчасовому урядові меморандума, до навчав його, що Франція потребує не «організації праці», а «організації міни», цілком розроблений план якої можна знайти в придуманій ним грошовій системі. Бравому Джонови й не спалося, що через п'надцять років по виході його „Social System“ патента на те ж саме відкриття заявить вигадливий Прудон.

⁵⁶ Gray, „The Social System etc.“, стор. 63. „Money should be merely a receipt, an evidence that the holder of it has either contributed certain value to the national stock of wealth, or that he has acquired a right to the same value from some one who has contributed to it“. (Гроші повинні бути просто доказом того, що їхній власник або додав певну цінність до національного багатства, або набув право на ту саму цінність від когось іншого, хто її витворив).

стала б для попиту рівномірним джерелом, що ніколи б не висихало»⁵⁸. Шляхетні метали втратили б свій «привілей» проти інших товарів і «заяли б на ринкові належне їм місце поруч масла, яєць, сукна, перкаля, а їхня вартість цікавила б нас не більше, ніж вартість діамантів»⁵⁹. «Чи маємо ми й надалі додержуватися вигаданої нами міри вартости, золота, і тим сковувати продуктивні сили краю, чи ми повинні звернутися до природньої міри вартости — праці, і таким чином ці продуктивні сили розскупати?»⁶⁰.

Як що робітний час є іманентною, внутрішньою мірою вартости, то чому побіч цього існує ще якась інша, зовнішня міра? Чому мінова вартість стає ціною? Чому вартість того чи іншого товару означається в якомусь вилученому товарі, що обертається тим самим в адекватну істоту мінової вартости, в гроші? Такою от була проблема, що її мав розв'язати Грей. Замість її розв'язувати, однак, він уявив собі, ніби товари можуть безпосередньо відноситися один до одного як продукти суспільної праці. А тим часом, вони можуть відноситися один до одного тільки як те, чим вони суть. Товари — це безпосередньо продукти розрізної, незалежної, приватної праці, яка, вивласнюючись у процесі приватної міни, мусить ставати загально-суспільною працею; іншими словами: праця на основі товарової продукції стає суспільною лише через всебічне вивласнення індивідуальних праць. Тим часом Грей, приймаючи вміщений у товарах робітний час за *безпосередньо суспільний*, приймає його тим самим за загальний робітний час, себ-то, за робітний час безпосередньо засоціюваних індивідів. Як би так було в дійсності, то такий специфічний товар, як золото та срібло, справді не міг би протистояти іншим товарам як утілення загальної праці, мінова вартість не оберталася б у ціну, але її споживча вартість не

⁵⁷ „An estimated value being previously put upon produce, let it be lodged in a bank, and drawn out again, whenever it is required merely stipulating, by common consent, that he who lodges any kind of property in the proposed National Bank, may take out of it an equal value of whatever it may contain instead of being obliged to draw out the self same thing that he put in“. (Як що певну цінність уже внесено в продукт, то її можна вкласти в банок і взяти з нього, з тією, однак, умовою, щоб за спільною згодою всякий, хто вкладає будь-яку цінність у запропонований Національний Банок, міг би взяти рівну цінність усякого продукту, не будучи зобов'язаним брати саме те, що він туди вклав). L. c., стор. 68.

⁵⁸ L. c., стор. 16.

⁵⁹ Gray, „Lectures on money etc.“, стор. 182.

⁶⁰ L. c., стор. 169.

ставала б міноюю, продукт не ставав би товаром і, таким чином, самі основи буржуазної продукції було б знищено. Цього, однак, Грей ніколи й на думці не мав. *Продукти повинні продукуватися як товари, але вимінюватися — не як товари.* Виконання цього побожного бажання Грей доручає Національному Банкові. З одного боку суспільство, в особі банку, робить індивідів незалежними від умов приватної міни, а з другого — не противиться тому, щоб вони й далі продукували на основі приватної міни. Тим часом, внутрішня послідовність змушує Грея відкидати одну по одній умови буржуазної продукції, хоч він і хоче лишень «зреформувати» гроші, що повстали з товароміни. Так, капітал він обертає в національний капітал⁶¹, земельну власність у національну власність⁶², а коли до його банку придивимось ближче, то побачимо, що він не тільки одною рукою товари приймає, а другою посвідки за поставлену працю видає, але що він і саму продукцію регулює. В своєму останньому творі „Lectures on money“, де Грей занобігливо намагається представити свої трудові гроші як чисто буржуазну реформу, він заплутується в іще гірших абсурдах.

Кожний товар є безпосередньо грішми, — такою була теорія Грея, виведена з його неповної і, тому, хибної аналізи товару. «Органічна» конструкція «трудових грошей», «Національного Банку» і «товарової комори» є лише вимріяним образом, де догмі надається бажаних рис закону, що править світом. Догма, що каже, ніби товар є безпосередньо грішми, ніби вміщена в ньому особна праця приватного індивіда з безпосередньо суспільною працею, звичайно, ще не стане слушною через те, що в неї повірять якийсь-там банок і в згоді з нею почне оперувати. Банкроцтво дуже скоро відіграло б у такому разі ролю практичної критики. Те, що в Грея залишається неясним, і то неясним йому самому, а саме те, що трудові гроші є лише прибраною в економічну форму фразою, за якою криється побожне бажання позбутися грошей, а з грішми й мінової вартості, а з міноюю вартістю її товару, а з товаром і буржуазного способу продукції, — це ясно й недвозначно висловлювалося де-якими англійськими соціалістами,

⁶¹ „The business of every country ought to be conducted on a national capital“. (Діла кожної країни мають бути ведені на національний капітал). John Gray: „The social system etc.“, стор. 71.

⁶² „The land to be transformed into national property“. (Земля має бути оберненою в національну власність). L. c., стор. 298.

що писали почасти перед Греєм, почасти після нього⁶³. Це не перешкодило, однак, панові *Прудоніві* та його школі проповідувати деградацію *грошей* і вознесення *товару*, як зерно соціалізму, обертаючи тим соціалізм в елементарне нерозуміння необхідного зв'язку між товаром і грошима⁶⁴.

⁶³ Див., напр., W. Thompson: „An Inquiry into the distribution of wealth etc.“. London, 1827. Bray: „Labour's wrongs and labour's remedy“. Leeds, 1839.

⁶⁴ За короткий виклад цієї мелодраматичної теорії грошей можна вважати: Alfred Darimon: „De la reforme des banques“. Paris, 1856.

Додаток II.

„Про питання вільного торгу“.

промова

Карла Маркса

9 січня 1849 року в «Брюсельському Демократичному Товаристві».

Шановне товариство! Скасування хлібних законів в Англії, це найблискучіша перемога, одержана вільним торгом у ХІХ віці. По всіх країнах, де фабриканти говорять про вільний торг, вони мають на оці переважно вільний торг збіжжям або взагалі сировиною. «Обтяжувати закордонний хліб охоронним митом — ганьба, це значить, спекулювати на голоді народніх мас».

Дешевий хліб, висока заробітна плата, cheap food, high wages, ось одинока мета, для якої прихильники вільного торгу в Англії витратили цілі мільйони, захопивши вже своїм ентузіазмом і своїх братів на суходолі. Взагалі, коли хочуть волі торгу, то домагаються цього з метою поліпшити становище трудящих класів.

Та дивна річ! Народ, що йому за всяку ціну хочуть дати дешевий хліб, на диво невдячний. Дешевий хліб так само ославлено в Англії, як дешевий уряд у Франції. Народ добачує в людях, повних самопосвяти, в такому Боврінгові, Брайтові та товаришах, — своїх найлютіших ворогів, найбезсоромніших лицедіїв.

Кожне знає, що боротьба між лібералами й демократами в Англії, це боротьба між прихильниками вільного торгу і чартистами.

Придивімся, яким способом англійські приятелі вільного торгу намагаються довести народові свої шляхетні наміри.

Вони кажуть фабричним робітникам:

Третій лавреат, п. Греґ, великий фабрикант, чия книжка звертається до класу великих фермерів, не міг уже збути справи такими дурничками. Його мова більш наукова.

В міру того, як людність зростає, доводиться, — скоро привозити чужий хліб заборонено, — використовувати менш придатні до хліборобства землі; а що обробіток їх вимагає більше коштів, то й продукт їх коштує дорожче.

А тому, що й у такому (дорогому) хлібі є пекуча потреба, тому, що його саяк чи так куплять, то ціна хліба встановиться неминуче відповідно до ціни продукту гіршої землі. Різниця між цією ціною і коштами продукції і становить, власне, ренту.

Тим то, коли наслідком скасування хлібних законів ціна збіжжя, отже, також і рента, впаде, то це приведе до того, що гірша земля не буде більше оброблятися. Тому зменшення ренти обов'язково потягне за собою руїну певної частини фермерів.

Ці уваги були потрібні, щоб зрозуміти мову п. Греґа.

Дрібні фермери, каже він, що не зможуть вдержатися при хліборобстві, знайдуть собі пристановище в промисловості. Що до великих фермерів, то вони повинні на цьому лише зискати. Або землевласники будуть змушені дуже дешево продати їм свої землі, або арендні умови, що вони з ними складатимуть, будуть складатися на дуже довгий термін. Це дасть їм змогу вкладати в землю більші капітали, більш широко вживати машин і таким чином зощаджувати на людській праці, що, до того ж, стане дешевішою — завдяки загальному зменшенню заробітної плати, цьому безпосередньому наслідкові скасування хлібних законів.

Доктор Боврінг немов би покропив усі ці аргументи свяченою водою, заявивши на однім прилюднім вічу: «Ісус Христос — це вільний торг, вільний торг — це Ісус Христос!»

Ясно, що все це лицемірство не для того було призначено, щоб зробити для робітників смачнішим дешевий хліб.

А втім, як могло вплинути на робітників несподіване добродійство фабрикантів, тих самих людей, що ще не закіпчили завзятої боротьби проти закону про десятигодинний робітний день, що мав на меті зменшити роботу фабричного робітника з 12 годин на 10!

Щоб ви могли собі уявити добродійство цих фабрикантів, я пригадаю вам, шановне товариство, ті приписи, що заведено по фабриках.

Кожний фабрикант спеціально для свого приватного вжитку має справжній збірник карних законів, що встановлює покуту за всі умисні та невмисні провини. Наприклад: робітник повинен заплатити стільки й стільки, як що він на своє лихо сів на стільця, як що він шепоче, балакає, сміється, як що на кілька хвиль спізниться, як що зломить щось у машині, як що не здасть належної кількості продуктів і т. д., і т. д. Кара завжди вища від учиненої робітником шкоди. Щоб дати робітникові якомога більше нагоди потрапити під кару, пересувають наперед стрілки годинника, дають кепську сировину, що з неї робітник повинен виготовити добрий продукт, і т. д. Майстрів скидають, як що вони не досить спритні в вигадуванні приводів до покарання робітників.

Ви бачите, шановне товариство, — це приватне законодавство створено властиво для того, щоб плекати його порушення, а плекають його порушення для того, щоб робити гроші. Так фабрикант вживає всіх заходів, щоб зменшити номінальну заробітну плату і використати ті випадки, що над ними робітник не має сили.

І ці фабриканти, це ті самі добродії, що хочуть заповнити робітників, що вони ладні видати величезні гроші з одною-односінькою метою поліпшити долю цих робітників. З одного боку, вони різними фабричними приписами обтинають як тільки можуть заробітну плату робітника, а з другого — накладають на себе як найбільші жертви, щоб за допомогою ліги боротьби з хлібними законами цю плату побільшити.

Вони витрачають великі кошти на будування палаців, що в них уряджує ліга свої, мовляв, офіційальні помешкання, вони посилають цілу армію апостолів у всі закутки Англії, щоб вони проповідували там релігію вільного торгу. Вони випускають цілі хмари брошур і роздають їх дурно, аби лише висвітлити робітникам їхні власні інтереси. Вони витрачають величезні кошти, щоб схилити на свій бік пресу. Вони організують першорядний адміністративний апарат, щоб керувати рухом за свободу торгу, щоб розгорнути на вселюдних вічах всі перли своєї красномовності. На однім таким вічі один робітник сказав:

Коли б землевласники продали наші кістки, то ви, фабриканти, були б першими, що їх купили б, щоб перемолоти на борошно в своїх парових млинах.

Хлібне мито — це податок на заробітну плату: цей податок ви платите землевласникам, цим середньовічним аристократам; як що ваше становище злиденне, то це наслідок того, що найпотрібніші засоби поживи коштують занадто дорого.

Робітники, з свого боку, питають фабрикантів:

Як це могло статися, що на протязі останніх тридцяти років, коли наша промисловість пайбуйніше розвивалася, наш заробіток падав і то багато швидче, ніж зростала ціна на хліб?

Податок, що ми, як ви запевняєте, платимо землевласникам, складає для робітника приблизно 3 пенси на тиждень; навпаки, заробітна плата ручного ткаля за роки 1815—1843 впала з 28 шилінгів на тиждень на 5 шилінгів, плата ж машинового ткаля за час від 1823 до 1845 р. впала з 20 шилінгів на тиждень на 8 шилінгів.

А за цілий цей час розмір податку, що ми платили землевласникові, ніколи не перевищував 3 пенсів. І далі, коли в 1834 році хліб був дуже дешевий і промислове життя буяло, що ви нам тоді казали? «Як що ви нещасливі, так це тому, що ви плодите забагато дітей і що ваше подружжя більш плідне, ніж ваша праця!»

Оце ваші власні слова, що ви пам тоді вигукували, і ви почали фабрикувати нові закони для злидарів та будувати робітничі доми, ці бастилії пролетарів.

Фабриканти на це відказують:

Маєте рацію, пановні панове робітники; заробітну плату означає не тільки ціна на хліб, а ще й конкуренція серед них, що пропонують свої робочі руки.

Але, поміркуйте над тим, що наша земля — самі лишень скелі та піски. Адаже ж ви добре тямите, що хліб не виродить у вазонах на квіти! Коли ж ми, замість щоб марнувати наш капітал, нашу працю, на нашій нужденній землі, закинемо хліборобство і віддамося виключно промисловості, тоді ціла Європа змушена буде спинити свої фабрики і Англія стане єдиним великим фабричним містом, а ціла Європа її хліборобською провінцією.

Тим часом як фабрикант промовляє отак до своїх власних робітників, виступає дрібний крамар і запитує:

Та коли ми скасуємо хлібні закони, то хоч і зруйнуємо сільське господарство, але ж тим ще не присилуємо інші країни купувати все в наших фабриках, а свої власні позамикати.

Що ж з того вийде? Я старчу покупців, що я тепер маю по селах; внутрішній торг стратить свій ринок.

Фабрикант повертається потилицею до робітника і відповідає крамареві:

Що до цього, то ми вже дамо собі раду. Скасувавши хлібне мито, ми дістанемо з-за кордону дешевший хліб. Тоді ми зменшимо заробітну плату, що одночасно в інших країнах, звідки ми діставатимемо хліб, піде вгору.

Таким чином, окрім користи, що ми вже маємо, ми матимемо ще й дешевшу заробітну плату, а за допомогою всього того ми вже змусимо суходіл купувати все у нас.

Тепер вмішується в спірку арендатор та сільський робітник.

А ми, кричать вони, що буде з нами?

Чи маємо й ми накликати вирок смерті на сільське господарство, що з його ми живемо? Чи маємо й ми спокійно терпіти, як спід наших ніг висмикують нам землю?

Замість відповіді ліга боротьби з хлібним митом задовольнилася тим, що призначила нагороду для трьох найкращих творів про цілющий вплив скасування хлібних законів на англійське хліборобство.

Ці нагороди дістали панове Гон, Морз і Грег, чії розвідки в тисячах примірників було поширено по країні.

Один з цих увічнаних нагородою намагається довести, що через увіз чужого збіжжя стратить не арендатор і не сільський робітник, а виключно землевласник. Англійський фармер, вигукує він, не має чого боятися скасування хлібних законів, бо жадна країна не може продукувати такого доброго й дешевого хліба, як Англія!

Отож, навіть коли б ціна хліба впала, це не може вам пошкодити, бо це падіння окошиться на самій тільки ренті і ніколи не зачепить ні зиску з капіталу, ні заробітної плати.

Другий лавреат, пан Морз, запевняє навпаки, що ціна хліба наслідком скасування хлібних законів зросте. Він не жалує праці, щоб довести, немов би охоронне мито ніколи не могло забезпечити хлібові належної ціни.

Щоб зміцнити своє твердження, він подає той факт, що завжди, коли ввозилося збіжжя з-за кордону, ціна хліба в Англії значно зростала і що, коли ввозилося мало, — страшенно падала. Пан лавреат забуває, що не ввіз був причиною високої ціни, а саме висока ціна була причиною ввозу.

Всупереч своему товаришеві по нагороді, пан Морз запевняє, що кожне збільшення в ціні хліба виходить на добре арендаторові та робітникам, а не землевласникам.

нижчій ціні товарів. Але, з другого боку, завдяки зменшенню ціни товарів, збільшиться споживання; завдяки побільшенню споживання зросте продукція, що потягне за собою збільшення попиту за робочою силою, а слідом за побільшенням попиту за робочою силою прийде підвищення заробітної плати.

Уся ця аргументація розрахована ось на що: вільний торг збільшить продуктивні сили. А коли промисловість починає зростати, коли багатство, коли продуктивні сили, словом, коли продуктивний капітал починає дужче питати за працею, починає зростати також ціна праці, отже — і заробітна плата. Зріст капіталу йде на користь робітникові. Це треба визнати. Коли капітал костеніє, промисловість не тільки костеніє, але й занепадає і першою жертвою цього є робітник. Він гине тим швидче від капіталіста. Ну, а тоді, коли капітал зростатиме, отже, в цьому, як сказано, *кращому* для робітника випадкові, яка буде його доля? Він гине тим так само. Зріст продуктивного капіталу включає в себе концентрацію й акумуляцію капіталів. Централізація капіталів спричинюється до зросту поділу праці і вжиття машин. Розвиток поділу праці робить непотрібною особливу спритність робітника. А ставлячи на місце цієї спеціальної спритності працю, що її кожний може виконувати, він побільшує конкуренцію серед робітників.

Ця конкуренція стає тим дужчою, чим більше поділ праці дає робітникові змоги виконувати своїми силами роботу кількох людей. Машини приводять до того самого наслідку ще в більшій мірі. Зріст продуктивного капіталу змушує промислових капіталістів працювати з чим раз більшим розмахом, і тим руйнує дрібних промисловців, спихає їх у ряди пролетаріату. Далі, тому, що рівень проценту падає в міру того, як пагромаджуються капітали, — дрібні рентарі, що не можуть уже вижити з своєї ренти, мусять шукати притулку в промисловості і збільшують тим число пролетарів.

Нарешті, що дужче зростає продуктивний капітал, то більше змушений він продукувати для ринку, потреб якого він не знає. Продукція починає чим раз більше випереджати потребу, постачання чим раз більше намагається вимусити попит, — кризи стають інтенсивнішими і частішими. А кожна криза, з свого боку, прискорює централізацію капіталів і збільшує число пролетаріату. Отже, чим дужче зростає продуктивний капітал, тим дужче зростає конкуренція серед робітників, і то значно швидче. Плата за працю зменшується *для всіх*, а для де-яких збільшується й тигар праці.

Року 1829 було в Манчестері 1088 прядунів, що працювали в 36 фабриках. Року 1841 — вже тільки 448, причому ці робітники обслуговували на 53353 веретена більше, ніж оті 1088 в році 1829. Як би ручна праця зросла в тій самій мірі, що й продуктивна сила, то число робітників було б мусило зрости до 1848; отже, технічні поліпшення залишили без роботи 1100 робітників.

Ми наперед знаємо відповідь економістів. Ці позбавлені праці люде, скажуть вони, знайдуть собі іншу роботу. Пан д-р Боврінг не перепустив нагоди піднести знову цей аргумент на конгресі економістів. Але при іншій нагоді він побив самого себе.

Року 1838 пан Боврінг виголосив у Домі Громад (в парламенті) промову про 50.000 ткалів Лондону, що давно вже голсдували, не знаходячи роботи, обіцяної їм прихильниками вільного торгу.

Послухаймо найяскравіші місця цієї промови пана д-ра Боврінга:

«Злидні ручних ткалів», каже він, «це неминуча доля кожної праці, якої легко вивчитися і яку можна кожної хвили замінити менш дорогими засобами. Тому, що при цьому конкуренція серед робітників надзвичайно зростає, найнезначніше зменшення попиту тягне за собою кризу. Ручні ткалі стоять до певної міри на крайній межі людського існування. Ще один ступінь далі і їх існування стане неможливим. Досить найменшого захитання, щоб пхнути їх на шлях загибелі. Поступ техніки, усовуючи ручну працю що раз більше, неминуче викликає в переходові часи багато дочасних страждань. Добробут нації може бути куплено лишень ціною де-якого індивідуального лиха. Промисловість поступає вперед тільки коштом відсталих; з усіх винаходів паровий варстат завдав ручному ткалеві найтяжчого удару. В багатьох речах, що робилися руками, ткалі стратили вже своє значіння, а далі вони стратять його й там, де вони його ще мають».

«У мене в руці», каже він, «листування генерал-губернатора Східної Індії з остіндською компанією. Це листування присвячено ткалям округи Дакка. Губернатор каже в своїх листах: кілька років тому остіндська компанія дістала 6—8 мільйонів штук ситцю, виробленого на тутешніх ручних варстатах. Попит що раз падав і дійшов до одного лише мільйона штук. В цю хвилю його майже нема. Більше того. Року 1800 Північна Америка вивезла з Індії майже 500.000

Англійські робітники дуже добре збагнули значіння боротьби між землевласниками і капіталістами. Вони дуже добре знають, що ціну на хліб хотіли понизити для того, щоб зменшити заробітну плату, і що зиск з капіталу зросте настільки, наскільки впаде рента.

Рікардо, апостол прихильників вільного торгу в Англії, найславніший економіст нашого віку, в даному разі одної думки з робітниками.

Він говорить у своєму славетному творі про політичну економію:

«Як би ми, замість щоб сіяти хліб, знайшли новий ринок, де ми могли б забезпечити себе ним за дешеву ціну, то в такому разі заробітна плата впала б, а зиск зріс би. Падіння цін на сільсько-господарчі продукти тягне за собою зменшення заробітної плати не тільки сільсько-господарських робітників, але й усіх тих, що працюють у промисловості або в торгіві.»

І не думайте, товариство, що робітникові зовсім байдуже, чи дістає він лише чотири франки, бо хліб подешевшав, чи п'ять, як він діставав раніше.

Чи ж його плата не впала рівняючи до зиску? І чи ж не ясно, що його соціальне становище погіршало рівняючи до становища капіталіста? Окрім того, він тратить також і фактично.

Поки ще ціна на хліб була висока, а заробітна плата ще не впала, вистачало невеличкої ощадности в споживанню хліба, щоб робітник мав змогу задовольнити ще й інші свої потреби. Та скоро ціна на хліб, отже й заробітна плата, стоять низько, робітник не зможе вже заощадити на хлібі майже нічого, щоб купити собі ще й інші речі.

Англійські робітники показали прихильникам вільного торгу в Англії, що своїми хитро-мудрими штуками вони їх з пантелику не зіб'ють, і коли робітники, не зважаючи на це, злучилися таки з ними проти землевласників, то лишень для того, щоб знищити рештки феодалізму і мати діло тільки з одним ворогом. Робітники не помилилися в своїх розрахунках: землевласники, щоб помститися на фабрикантах, пішли вкупі з робітниками в справі переведення закону про десяти-годинний робітний день, що його робітники даремно вимагали вже тридцять років, і що був нарешті ухвалений парламентом зараз таки по скасуванню хлібних законів.

Коли на конгресі економістів д-р Боврінг витяг з кишені довжелезний список, щоб показати, скільки голів худоби, скільки шинки, сала, курей і т. п. ввозилося в Англію, щоб там, як він каже, бути спожитим робітниками, то, на жаль, він забув сказати, що в той самий час робітників Манчестера та інших фабричних міст, з огляду на початок кризи, було викинуто на вулицю.

В політичній економії ніколи не можна порівнювати числа якогось одного року, щоб виводити з них загальні закони. Треба завжди брати середнє шести-семи років, — час, за який сучасна промисловість переходить усі свої фази — розквіту, застою, кризи — і завершує свій неминучий кругобіг.

Безперечно, коли ціна всіх товарів упаде, а це є неминучим наслідком волі торгу, то за один франк я зможу купити багато більше речей, ніж перед тим. А франк робітника вартий стільки ж, що й кожний інший. Тому вільний торг дуже корисний для робітника. Лишень маленька прикрість зв'язана з цим, а саме: перше, ніж робітник зможе виміняти свої франки на інші товари, він повинен спочатку перевести міну між своєю працею і капіталом. Як би він у такій міні завжди діставав за одну й ту саму працю відповідне число франків, а ціна всіх товарів падала б, то, купуючи потрібні йому речі, він завжди вигравав би. Труднощі полягають не в доказі того, що, коли ціна всіх товарів падає, я можу за одні й ті самі гроші дістати більше товару.

Економісти раз-у-раз звертають увагу лишень на той момент, коли ціна праці вимінюється на інші товари, і завжди нехтують тим моментом, коли відбувається міна між працею і капіталом. Як що тепер для пуску в рух машини, що виробляє товари, треба менше коштів ніж раніше, то й предмети, потрібні для удержання цієї машини, що зветься робітником, будуть коштувати також менше. Коли всі товари подешевшають, то й праця, що також є товаром, так само впаде на ціні і, як ми далі побачимо, цей товар-праця впаде порівнюючи багато більше, ніж усі інші товари. Як що робітник все ще нятиме віри аргументам економістів, то він із здивованням переконається, що франк у його кишені ростанув і йому залишилося хіба лише п'ять су.

На це економісти скажуть:

Авжеж, ми визнаємо, що конкуренція серед робітників, що за панування вільного торгу напевно не стане меншою, незабаром приведе до того, що заробітна плата буде відповідати

мисловість, перебігаючи одну по одній фазі розквіту, надпродукції, застою, кризи, — то побачили б, що зарозом робітничая кляса мала не більше й не менше, ніж мінімум. Це значить: робітничая кляса зберігатиметься як кляса, лишень переходячи стільки й стільки злиднів, терплячи стільки й стільки мук, стільки й стільки трунів залишаючи на полі бою промисловости. Але що з того? Кляса існує далі, — більше, ніж існує — вона зростає.

Це, однак, не все. З поступом промисловости засоби існування дешевшають. Так, на місце горілки прийшло пиво, на місце вовни й полотна — бавовна, на місце хліба — ба-раболя.

Тому, що можливість годувати робітника дешевшим і гіршим харчем де далі зростає, мінімум заробітної плати раз-у-раз падає. Коли спочатку ця плата давала людині змогу працювати, щоб жити, то тепер вона дає їй змогу жити, але життям машини. Її існування має таку саму вартість, яку має перша-ліпша продуктивна сила, і капіталіст поводить з нею відповідно до цього. Цей закон товару-праці, закон мінімуму заробітної плати, здійснюється в міру того, як переводиться в життя згадана вгорі вимога економістів — вільний торг. Отже, одно з двох: або треба відкинути цілу політичну економію, побудовану на вимозі вільного торгу, або треба визнати, що за вільного торгу весь тягар економічних законів спадає на плечі робітників.

Зробімо підсумок: що таке вільний торг за сучасного суспільного ладу? Свобода капіталу. Коли ви розірвете геть чисто паціональні пута, що ще заважали вільному розвитку капіталу, то тим ви лишень цілком розскуєте його діяльність. Поки ви не скасуєте відношення найманої праці до капіталу, доти, хоч би серед яких сприятливих умов відбувалася міна товарів, завжди буде існувати кляса визискувачів і кляса визискуваних. Воно й справді важко зрозуміти нахабство прихильників вільного торгу, що запевняють, ніби більш поплатне застосування капіталу стирає протилежність між промисловими капіталістами і найманими робітниками. Бо ж як раз навпаки. Єдиним наслідком цього буде те, що протилежність обох цих кляс виявлятиметься ще гостріше.

Припустім на хвилю, що нема більше хлібних законів, що як громада, так і держава позносили вже мита, словом, що всі побічні явища, що їх робітник міг інше вважати за причину свого злиденного становища, цілком зникли, — і ми переко-

наємося, що саме тоді спаде полуда з очей робітника, що заваджала йому бачити свого справжнього ворога.

Він побачить, що звільнений від митних пут капітал поневолює його не менше, ніж скований митними кордонами.

Шановне товариство! Не дайте звабити себе абстрактним словом — *воля*. Воля чого? Це не воля одної особи супроти другої. Це воля капіталіста уярмлювати робітника.

На що вам санкціонувати вільну конкуренцію ще й цією ідеєю волі? Адже ж ця ідея сама є продуктом суспільного ладу, збудованого на вільній конкуренції.

Ми показали, що то за братерство, що його заводить вільний торг між різними класами одної й тої самої нації. Братерство, що ним обдарував би вільний торг різні нації світу, зовсім не «братерське»; називати визиск у його космополітичній формі іменем вселюдського братерства — ідея, що могла народитися лише в колах буржуазії. Всі деструктивні явища, що їх викликає вільна конкуренція в середині якоїсь країни, повторяться в ще більш велетенській мірі в межах світового ринку. Ми не маємо потреби зупинятися далі на тих софізмах, що їх наконичують навколо справи вільного торгу прихильники останнього. — вони варті точнісінько стільки, скільки й аргументи наших трьох відзначених нагородою панів — Гопа, Морза і Грета.

Нам кажуть, наприклад, що вільний торг викликав би міжнародній поділ праці і тим спричинився б до того, що кожна країна мала б у себе продукцію, гармонійно погоджену з її природними прикметами.

Може ви думаєте, шановне товариство, що продукція кави й цукру є природнім призначенням Західної Індії?

Два віки тому природа, що а ні руш не журиться торгом, не плодила там а ні кави-дерева, а ні цукрового очерету. І, мабуть, не мине й пів-віку, як ви не знайдете там а ні кави, а ні цукру, бо Східна Індія, озброєна дешевою продукцією, розпочала вже переможну боротьбу з цим нібито природнім призначенням Західної Індії.

І як раз оця Західна Індія разом з своїми природними скарбами, мов колода на ногах, обтяжає англійців, — так само, як ткалі з округи Дакка, що також споконвіку мали призначення ткати руками.

Ще одну обставину треба завжди мати на оці, а саме: коли все монополізовано, де-які галузі промисловости опановують усі інші і забезпечують народам, що їх розвинули, на-

штук ситцю. В 1830 році — неповних 4000. Нарешті, року 1800 спровадила собі один мільон штук ситцю Португалія. Року ж 1830 вона вивезла не більше, ніж 20-000 штук.

«Звіт про злидні індуських ткалів — жахливий. Яка ж причина цих злиднів?

«Появ на ринку англійських продуктів, виготовлення ситцю з допомогою парових варстатів.

«Дуже велике число ткалів загинуло в злиднях. Решта перейшла до інших робіт, зокрема, до сільсько-господарчих. Не мати ж змоги перемінити своє заняття — це значить бути засудженим на смерть. І в той самий час округа Дакка переселена англійськими ткашинами. Дакківський серпанок, славний на цілий світ своєю красою й міццю своєї тканини, зник також через конкуренцію англійських машин. В цілій історії промисловости ледви чи можна знайти такі тяжкі муки, як ті, що їх переходили в Східній Індії цілі класи людности».

Промова пана д-ра Боврінга тим більше варта уваги, що згадані в ній факти цілком відповідають дійсності, а фрази, що ними він пробує їх прикрити, мають усі прикмети лицемірства, властивого прихильникам вільного торгу. Він представляє робітників як засоби продукції, що мусять бути замінені на менш дорогі засоби продукції. Він поводить ся так, неначе в праці, що про неї він говорить, бачить якусь цілком виняткову працю, а в машині, що викорінила у-пень ткалів, так само якусь виняткову машину. Він забуває, що нема такої ручної праці, якої одного прекрасного дня не спіткала б доля ткацтва.

«Непохитна мета, непереможна тенденція всіх удосконалень техніки, скерована в дійсності на те, щоб зробити людську працю якомога менш потрібною або зменшити її ціну, замінюючи працю дорослих робітників на працю жінок та дітей або роботу, що вимагає спритности, на роботу звичайну, просту. Здебільшого в прядильнях, що пускалися в рух силою води, пряли шіснадцятилітні або й молодші дівчата.

Заміна ручної прядки автоматичною привела до звільнення більшости ткалів — залишилися тільки діти й молоді люде».

Ці слова паякого прихильника вільного торгу, пана д-ра Юра, доповнюють признання пана д-ра Боврінга. Пан Боврінг говорить про «де-які» індивідуальні страждання і одночасно каже, що ці індивідуальні страждання ведуть до загибелі цілих класів; він говорить про дочасні муки в переходові

часи і разом з тим не криється, що ці муки переходового часу були для більшості переходом від життя до смерті, а для решти переходом від кращого становища до гіршого. Коли він пізніше каже, що муки цих робітників нерозривно зв'язані з поступом промисловості і потрібні для добробуту нації, то він просто каже, що кінцевою умовою добробуту буржуазної класи є страждання класи робітничої.

Все, чим може потішити пани Боврінґ засуджених на загибель робітників, як і взагалі ціла доктрина вирівнювання, що її обороняють прихильники вільного торгу, зводиться ось до чого:

Ви, тисячі робітників, ви, засуджені на голодну смерть, не вдавайтеся в тугу. Ви можете спокійно вмерти. Ваша класа не загине. Вона завжди буде досить численною, щоб капітал міг нею поновити, не боючись її знищити. Справді, як зможе капітал знайти собі корисне застосування, коли він не дбатиме про те, щоб зберегти собі матеріал для визиску — робітників, — щоб мати змогу їх знов і знову визискувати?

Але чому це треба ще вирішувати питання про те, який вплив матиме на становище трудящих клас переведення в життя вільного торгу? Адже ж усі закони, сформульовані економістами від Кене аж до Рікарда, побудовані на тому припущенні, що віднині ніщо вже не може обмежити волі торгу. Ці закони зміцнювалися в міру того, як здійснювалася воля торгу. Перший з цих законів каже, що конкуренція зводить ціну кожного товару на мінімум коштів його продукції. Тим то мінімум заробітної плати є природньою ціною праці. Що таке мінімум заробітної плати? Саме те, що треба для того, щоб випродукувати потрібні для прожиття робітника предмети, що треба для того, щоб дати йому змогу сяк-так жити та в міру потреби розмножувати свою класу.

Але не думаймо, ніби робітник буде мати тільки цей мінімум заробітної плати, не думаймо і потім, ніби він цей мінімум матиме завжди.

Ні, в згоді з цим законом робітнича класа часами буде щасливіша. Вона буде мати іноді більше, ніж мінімум, але це «більше» буде лишень надолуженням того, що вона буде мати менше від мінімуму під час промислового застою. Цим хочуть сказати: як би підрахувати те, що робітнича класа мала більше від прожиточного мінімуму і те, що вона мала менше від нього, на протязі певного періодично повторюваного пробігу часу, на протязі всього того циклу, що його описує про-

нування на світовому ринкові. Так, в міжнародних зносинах сама тільки бавовна має далеко більше комерційне значіння, ніж усі інші роди сировини, що вживаються для виготовлення одєжі, разом. Просто смішно, коли прихильники вільного торгу вихоплюють з кожної галузі промисловости пару спеціальних предметів, щоб протиставити їх продуктам щоденного вжитку, що найдешевше продукуються в тих країнах, де промисловість найдужче розвинута.

Коли прихильники вільного торгу не можуть збагнути, як може одна країна збагачуватися коштом другої, то чи ж треба дивуватися, що ці панове ніяк не можуть взяти в тямки, як це може одна кляса збагачуватися коштом другої в середині тої чи іншої країни.

Не думайте, проте, шановне товариство, що, критикуючи свободу торгу, ми хочемо боронити систему охоронних мит.

Можна поборювати конституціоналізм, зовсім не будучи прихильником абсолютизму.

А втім, система охоронного мита, це засіб виплекати в певній країні велику промисловість, отже — зробити цю країну залежною від світового ринку. Та скоро вона стає залежною від світового ринку, вона стає більше або менше залежною і від вільного торгу. Окрім того, система охоронного мита розвиває в середині країни вільну конкуренцію. Тому ми бачимо, що в країнах, де буржуазія, як кляса, починає зростати на силі, як наприклад — у Німеччині, вона вживає всіх заходів, щоб здобути для себе охоронні мита.

Охоронне мито є для неї зброєю проти феодалізму й абсолютної державної влади, воно є для неї засобом концентрації своїх сил і переведенням у життя вільного торгу в середині свого краю.

Але взагалі система охоронного мита в наші дні є консервативною, тим часом, як система вільного торгу діє руйнуюче. Вона розкладає давні національності і надзвичайно загострює противенство між пролетаріатом і буржуазією. Словом, система вільного торгу прискорює соціальну революцію. І лишень у цьому революційному розумінню, шановне товариство, я висловлююся за вільний торг.

Матеріальну силу можна подолати тільки матеріальною силою, але й теорія обертається в матеріальну силу, коли опановує маси.

К. Маркс

КОСМОС

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той хоч і труду мав досить,
— Дивнії перла виносить.

І. Франко

УКРАЇНО - АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
З ОБМЕЖЕНОЮ ПОРУКОЮ

Вийшло з друку:

1. Ю. Стеглов. Карл Маркс, його життя й діяльність. 1922, 16^о, 112 стор.
2. А. Богданов. Червона Зоря (Утопія). Друге, переглянute видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія. 1922, 16^о, 160 стор.
3. Проф. О. Снявський. Порадник української мови. 1922, 16^о, I—IX + 150 стор.
4. Б. Горев. Матеріалізм - філософія пролетаріату. Переклад П. Дека за редакцією Евг. Касяненка. 1923, 16^о, 112 стор.
5. К. Маркс. Заробітна плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Г. Петренка. 1923. 16^о. 70 стор.
6. Н. Бухарин. Теорія історичного матеріалізму. Авторизований переклад М. Ільтичної. 1923, 8^о, 326 стор.
7. А. Річицький. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка. 1923, 8^о, 200 стор.
8. Е. Мюзам. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йоганссена за редакцією О. Нитки. 1923, 8^о, 128 стор.
9. К. Маркс. Злидиі філософії. Пер. С. Вікула. 1923. 8^о, I—XLIV + 136 стор.

В друку:

10. К. Маркс. До критики політичної економії.
11. С. Пилипенко. Євангелля часу.
12. Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг.
13. Л. Троцький. Тероризм і комунізм.
14. О. Авсем. Комунізм. Історія. Ч. I.
15. Дж. Лондон. Залізна п'ята.

Готовиться до друку:

16. Е. Толлер. Машиноборці. Драма.
17. В. Шопінський. Коли бунтуються раби. Драма.
18. Ф. Енгельс. Людвік Фоврбах.
19. Ф. Енгельс. Революція і контрреволюція в Німеччині.
20. К. Маркс. Горожанська війна в Франції.
21. Ерист Генель. Світові загадки.
22. А. Богданов. Інженір Менні.
23. А. Сінклер. Джімі Гігінс.
24. А. Сінклер. 100 %.
25. А. Сінклер. Мене зовуть теслею.

„КОСМОС“

УКРАЇНО-АМЕРИК. ВИДАВН. ТОВ.

з обмеженою порукою

Berlin N 4, Wöhlertstr. 3

„КОСМОС“ видає літературу з поля: 1. соціальних наук, 2. красного письменства, 3. школи й самоосвіти, 4. індустріальної техніки, 5. сільського господарства.

„КОСМОС“ є самотнім в Європі українським видавництвом, організованим без допомоги рідних і чужих капіталістів пролетарями України, Галичини, Сполучених Держав Америки, Канади і Далекого Сходу.

„КОСМОС“ має розвинути у потужну зброю визволення українського пролетаріату спід влади світової буржуазії.

„КОСМОС“ виконає своє завдання тільки тоді, коли свідоме українське робітництво подасть йому масову допомогу.

Кожен свідомий український пролетар повинен набути одну облігацію „К о с м о с а“

ціна 10 доларів,

а також прислати якусь пожертву на один з видавничих фондів, відповідно до зазначених вгорі п'яти відділів видавництва.

01929063 2

